

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának
Tudományos Közleményei XXVIII.

KOMMUNIKÁCIÓ- NYELV- MŰVÉSZET

TREZOR KIADÓ
Budapest, 2005

KOMMUNIKÁCIÓ–

NYELV–

MŰVÉSZET

AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
TANÍTÓ- ÉS ÓVÓKÉPZŐ FŐISKOLAI KARÁNAK
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI XXVIII.

KOMMUNIKÁCIÓ– NYELV– MŰVÉSZET 2005

TREZOR KIADÓ
BUDAPEST, 2005

TARTALOM

ELŐSZÓ (<i>Nagy Katalin</i>)	7
--------------------------------------	---

Irodalom és kommunikáció

SLÍZ MARIANN	
Latin szerkezetek fordítási problémái korai és mai bibliáinkban	9
GÖNCZÖL ANDREA	
About an unknown dialogue. "Conversations between two children with different religion" -the historical background of a religious polemic from ideological and genre point of view	21
BALOGH CSABA	
„Eszmék közt az űr...”	
Beszédmodok antinómiája a Tragédia első színében	39
MERÉNYI HAJNALKA	
Magyar Odüsszeuszok. Útirajz-irodalom az 1930-as években	61
G. GÖDÉNY ANDREA	
Non omnis moriar. Mécs László levele a haldokló Babits Mihályhoz ..	73
SEBŐK MELINDA	
Babits-szeminárium a Basch Lóránt-levelek nyomában	101
NAGY KATALIN	
A kazimi felkelés a hanti szépprózában,	
avagy ki írt először a felkelésről	111

Kultúra és kommunikáció

BENCZIK VILMOS	
A szabad függő beszéd, a szabad egyenes beszéd és	
a szóbeliség-írásbeliség paradigma	123

Sajátos kommunikációs eljárások az oktatásban

TÓTH BEATRIX	
Olvasási stratégiák és tanításuk	143
SINKÓ JUDIT	
Anyanyelvi fejlesztés játékokkal	157
DARÓCZI GABRIELLA	
A kisgyermekkori esztétikai fogékonyság kapcsán	
a szemléletesség fogalmáról	167
<i>A kötet szerzői</i>	171

ELŐSZÓ

Az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Tudományos Bizottsága valamint a Trezor Kiadó ismét megjelentette a Tudományos Közlemények *Kommunikáció–nyelv–művészet* című kötetét.

A Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék oktatói több különböző tudományterületen kutatnak, így írásaik tematikailag és műfajilag is igen változatosak.

A **kötet első részének** mottója az *utazás* is lehetne: utazás térben és időben; utazás lélekben és gondolatban. Utazás égi és földi utakon. A véletlen műve, hogy e — rövidebb, hosszabb — tanulmányok tér-idő, lélek-gondolat útjain mindvégig jelen van az Isten és a Hit. Az Égi és a Földi. A Szakrális és a Profán. Az Evilági és a Túlvilági (ha tetszik a felső és az alsó világi). Az Élet és a Halál.

Ott van Slíz Mariann nyelvtörténeti barangolásaiban a Lázár történetéről szóló Biblia-fordítások okán.

Ott rejtőzködik a Gönczöl Andrea tollából született „Különböző Vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések”-ben¹.

Ott van Balogh Csabának a beszédmódok antinómiáját elemző „Eszmek közt az űr...”-jében a Madách-mű okán.

Ott zárandokolhat a Merényi Hajnalka által felsorakoztatott Magyar Odüsszeuszokkal, akiknek »két hazát adott a végzetük«.

Folytonosan jelen van G. Gődény Andrea meghatóan szép írásában, pontosabban Babits és a Babitsért imádkozók imáiban.

Ott rejtőzködik a Sebők Melinda által ismert és/vagy vizsgált Babits-levelekben.

De ott lakozik a vallási értelemben kettős identitású (pogány és pravoszláv) kazimi hanti felkelők íratlan törvényeiben, reményeiben is a Szűzanya-ikon által Nagy Katalin írásában.

Álljon itt néhány szövegszerű bizonyíték: „... ez beteg [ég nem halálos, hanem I[sten dit [ő[égére vagy — mondja Jézus a Károli-féle Biblia-fordításban (Slíz Mariann). „Ne félj, Dide, ne félj a szenvedéstől. Valami értelme van ennek.” — vigasztalja Kosztolányit Babits (G. Gődény Andrea).

¹ A magyar nyelvű tanulmányok között egy angol nyelvűt is talál a kedves Olvasó, Gönczöl Andreaét. Ennek egyetlen oka van: a Tudományos Közlemények korábban tervezett idegen nyelvű száma nem jelenik meg. Ezért itt adunk lehetőséget a Szerzőnek az angol nyelvű tanulmány publikálására, amely az Iskola és színház nemzetközi konferencián hangzott el 2002-ben Miskolcon.

„A Tragédiában mindennek az égi szint a mértéke” (Balogh Csaba). De nem csak ott; a hantiknál is az: amikor meggyalázták az Isten-tava közepén lévő szent szigetüket, „felkeltek, hogy megszabadítsák földjüket a vörösöktől, hogy ősi hagyományaik, szokásaik szerint éljenek égi és földi isteneikkel meg istennőikkel” (Nagy Katalin) stb.

A fenti tanulmányok nemcsak a tisztelt Olvasót gazdagítják, de a bibliafordítás-irodalmi, az útinapló-irodalmi és a hitvitázó-irodalmi kutatásokat; továbbá kiegészítik a Madách-, a Babits- és az Ajpin-kutatásokat is.

A kötet második része nagyszerű szellemi utazás: Benczik Vilmos — lektora szerint a magyar nyelvű szakirodalomban elsőként — a szabad függő beszéd és a szóbeliség-írásbeliség paradigma összefüggéseit feltárva arra a következtetésre jut, hogy bár a szabad függő beszéd az írott nyelv terméke, gyökerei mégis a szóbeliségben vannak.

A kötet harmadik része az olvasásé, az anyanyelv és az esztétikáé.

Tóth Beatrix a legkorszerűbb olvasási, illetve olvasástanítási stratégiákkal örvendeztet meg bennünket: az Olvasó akarva-akaratlan is azon kapja magát, hogy előbújik belőle a *homo faber*, az alkotó ember: elkezd felülvizsgálni, illetve ezzel együtt megalkotni saját olvasási és/vagy olvasástanítási stratégiáit.

Sinkó Judit jóvoltából az anyanyelvi játékok izgalmas világába avatódunk be. Az Olvasó azonnal rájön: ő maga is *homo ludens*, vagyis játszó ember.

Daróczi Gabriella a kisgyermekkorai élménygondolkodás, pontosabban az 5-6 éves kor gondolkodási sajátosságai kapcsán járja körül az esztétikai fogékonyság és a szemléletesség jelenségét.

Váljanak hasznukra e legújabb kötetünkben közölt írások!

Nagy Katalin

Budapest, 2005 decembere

LATIN SZERKEZETEK FORDÍTÁSI PROBLÉMÁI KORAI ÉS MAI BIBLIÁINKBAN

SLÍZ MARIANN

A Bibliának a magyar nyelvű írásbeliség története folyamán több teljes vagy részleges fordítása készült. Ezek kitűnő lehetőséget nyújtanak a nyelvtörténeti elemzésre, szinkrón metszetek sokaságát biztosítva számunkra.

Közismert tény, hogy a magyar fordítók által használt latin szöveg nyelve igen erős hatást gyakorolt korai bibliáink nyelvezetére: mivel e korai fordítók mélyen átérezték feladatuk nagyságát, igyekeztek minél nagyobb hűséggel visszaadni a szent szöveget. Ennek köszönhetően munkáikban gyakran a magyartól teljesen eltérő nyelvtani szerkezettel vagy szórenddel találkozhatunk; a továbbiakban ezekből láthatunk néhány érdekesebb példát.

A bemutatandó részleteket abból az anyagból válogattam, amelynek összegyűjtésén több féléven keresztül dolgoztunk az ELTE magyar szakán, Haader Lea tanárnő irányítása alatt. Arra törekedtünk, hogy olyan, megfelelő hosszúságú részt találjunk, amely a lehető legtöbb változatban fennmaradt. Választásunk János evangéliumának 11. részére, Lázár történetére esett, ez ugyanis nyolc régi fordításban is megtalálható: az 1466-os Müncheni, az 1506-os Winkler-, az 1508-as Döbrentei- és az 1516-os Jordányszky-kódexben, Pesti Gábor 1536-os és Sylvester János 1541-es Újszövetségében, Károli Gáspár 1590-es és Káldi György 1626-os teljes bibliafordításában. Ezek mellé három mai szöveget állítottunk: az 1975-ös protestáns és az 1976-os katolikus Bibliát, valamint az 1997-es Neovulgátát. A szövegeket kronologikus sorrendben egymással és a Vulgátával is versenként párhuzamba állítottuk, így módon kellően áttekinthető korpuszt kaptunk.

A Bibliának több latin fordítása is létezik, s a legtöbb esetben nem tudjuk, melyik kódex melyiket vette alapul ezek közül. Az összehasonlítást tovább nehezíti, hogy protestáns fordítóink az eredeti, görög szöveget is figyelembe vették. E sokszínűség miatt végül kényszerűségből választottuk a Vulgátát mint legismertebb latin változatot, arra az előfeltevésre támaszkodva, hogy az egyes forrásszövegek között legfeljebb apróbb, stílári különbségek lehetnek.

A 45 versből álló anyag számtalan nyelvtörténeti tanulsággal szolgál a nyelv minden szintjén. Ezek teljes áttekintésére egy rövid tanulmány természetesen nem nyújt lehetőséget, ezért e dolgozatban csupán néhány esetet

emelek ki abból a rengeteg példából, amely a latin nyelvnek a magyar fordítókra gyakorolt hatását tükrözi.

Jn. 11: 1.

Vulg.

erat autem quidam languens Lazarus a Bethania de castello Mariae et Marthae sororis eius

MünchK.

Uala ke• nemèl' leletèzo Laza2 nèuo betaniaban ma2ianac Í ma2tanac o huginac || ca [tel'ocbol

WinklK.

(A)z ydobe vala neminemw bethegos lazaar bethaniaba Marianak ees martanak ew hwgaynak varoscaÿbol valo

DöbrK.

Az Idoben Vala nemel' koor lazar betaniai marianak es v' hvganak martanak kastel'okbol:

JordK.

Vala azerth nemynemw koor lazar new Bathanyabol, Marianak es Marthanak hw hwgaynak vara [[okbol.

Pesti

Beteg wala kegÿg egÿ nemÿnemÿ Lazar neuÿ, Bethanÿabelÿ ka [telÿbol walo, kÿnek Maria ees Martha hwgaÿ walanak.

Sylvester

Betêg vala kediglenn nimell Bethaniabeli ember / kinek Lāzār vala neue / ki az Marianak / es az Marthanak kik eggek valānak / varo [kāiābol valo vala.

Károli

Beteg vala pedig egy Lázár neuő (ember:) Bethaniából, Mariánac és Márhánac az ő nénnyének faluiából való.

Káldi

Vala pedig egy beteg Lázár Betaniából, Mariának és ennek nénnyének Mártának ka [télyából-valo.

Prot.

Volt pedig egy Lázár nevű ember Betániában, Máriának és testvérének, Mártának a falujában.

Kat.

Betániában, Máriának és nővérének, Mártának a falujában volt egy beteg, Lázár.

Neov.

Volt egy Lázár nevű beteg Betániában, Máriának és nővérének, Mártának a falujában.

Ebben a versben rögtön több probléma is felmerül. Az egyik a mondatban egymásba fonódó két értelmezős szerkezet felépítése: „Lazarus a Bethania de castello Mariae et Marthae sororis eius”. A Müncheni, a Winkler- és a Döbrentei-kódex fordítása kétféleképp értelmezhető: az egyik szerint Bethánia azonos Mária és Márta falujával, a másik szerint viszont más, annál nagyobb egységről van szó (az eltérő toldalékok miatt az utóbbi a valószínűbb). Ebben az esetben az értelmező a tágabb jelentésű alaptagot szűkíti. Pesti elhagyja az értelmezős szerkezetet, a helyette használt *-beli* képző viszont egyértelművé teszi, hogy ő is az utóbbi felfogást vallja: „Bethanyabely ka [télybol walo”. Sylvester mellékmondattá alakítja az értelmezőt, így a Pestiéhez hasonló jelentés jön létre: olyan bethániabeli emberről van szó, aki Mária és Márta városkájából való. A többi fordítás azonos felépítésű értelmezős szerkezete ezzel szemben azt mutatja, hogy a név a településre vonatkozik: „Vala pedig egy beteg Lázár Betaniából, Máriának és ennek nénnének Mártának ka [télyából valo” (Káldi).

A másik értelmezős szerkezet fordításai szintén eltérő értelmezést tesznek lehetővé. A Müncheni, a Winkler- és a Jordánszky-kódexben egyértelmű, hogy Mária és Márta Lázár testvérei. Pesti összetett mondatlall fejezi ki a rokonsági fokot, de a jelentésen ez nem változtat. Van azonban egy másik vonulat is, ide tartozik a Döbrentei-kódex, Sylvester János, Károli, Káldi és a modern fordítások. Ezek hűen követik a latint, amelyben a *sororis eius* egyes számú alak szerepel: 'Máriának és az ő nővérének, Mártának'. Azt egyetlen szóval sem közlik az első mondatban, hogy Lázár is a két nő testvére; erre a körülményre csak a 2. versben derül fény. Érdekes és ritka jelenséget tapasztalhatunk itt: a korai szövegek általában jobban szoktak ragaszkodni a szó szerinti fordításhoz, a maiak pedig inkább a pontos jelentésre helyezik a hangsúlyt; ebben a mondatban mégis a korábbiak szakadnak el jobban a latintól, nem az alakra, hanem a jelentésre koncentrálnak.

A szerkezetek mellett a szórendet is érdemes megvizsgálni. A Müncheneri, a Winkler-, a Döbrentei- és a Jordánszky-kódex, Káldi, a modern protestáns fordítás és a Neovulgata is követi a latin mondat elejének szórendjét: állítmány, kötőszó, alany előtte álló jelzővel. (A jelző a protestánsból hiányzik: ez az egyetlen fordítás, amely nem közli rögtön az 1. versben, hogy Lázár beteg volt, csupán Lázár létéről szerezhetünk belőle tudomást; a Neovulgatából a kötőszó maradt ki, de ez a lényegen nem sokat változtat.) Ezt a szórendet egyrészt a történetkezdés indokolja, másrészt pedig az, hogy a mondat valakinek a létét állítja. (Vö. *Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy ember. Van egy ceruzám.*) Mivel a történet első mondatáról van szó, a kötőszónak itt nyilván nem összekapcsoló, hanem utaló funkciója van, azt jelzi, hogy egy hosszabb elbeszélés következik. Mivel ebben a szerepben ma már nem szokás kötőszót használni, a Neovulgata ki is hagyja a szövegből, a protestáns fordítás viszont ragaszkodik ehhez az archaizmushoz. A mai katolikus fordítás első pillantásra erősen eltér az eddigiektől, hiszen előre mozgatja a bővítményeket. Az állítmány-alany sorrend azonban nem változik, ezért nyugodtan tekinthetjük amazok egy változatának. Hasonló szórendet látunk a 18. versben is, ez azonban a történet közepén helyezkedik el, ráadásul nem is valaminek a létét állítja, mint az első mondat, ezért e sorrendet sokkal inkább a latin hatásának kell tulajdonítanunk:

Károli 11: 18.: „Vala pedig Bethania Jeru[usalem] mellet vgy mint tizen öt futamatni föld.”

Az állítmány-alany sorrend egyedül Káldinál fordul meg a régiek közül, s ezúttal a mai fordítók is mind igazodnak a magyarnak megfelelő szórendhez.

Visszatérve az 1. vershez meg kell állapítanunk, hogy Pesti, Sylvester és Károli az előzőektől eltérő megoldással él. Ők is az állítmánnyal indítják a mondatot, csak hogy az előzőekben jelzőként szereplő beteg melléknevet is állítmányi pozícióba állítják. Ez a sorrend megtévesztő; a fókuszba emelt beteg válik a közlés legfőbb elemévé, mintha magát a szereplőt már ismer-nénk. Ettől olyan érzésünk lesz, mintha a mondatot egy történet közepéből ragadták volna ki.

Az alanynak és jelzőjének sorrendjét megvizsgálva szintén érdekes eredményt kapunk. A régi fordításokban a jelző a magyar szórendnek megfelelően (és ebben az esetben a latinnal is egyezően) a jelzett szó előtt áll. A mai fül számára mégis furcsán hangzik a mondat, ugyanis az alaptag személynév. Ma azonban azokban a mondatokban, amelyek valakinek a létét állítják, nem

kapcsolódhat minőségjelző a pusztá személynévhez. Névelő nélkül vagy határozott névelővel ugyanis a melléknévi jelzős személynév ragadványnévnek hat (*a kalapos Kis, kalapos Kis*). Ha pedig a mondat, mint ez is, létezést fejez ki, az eddig még nem említett személy jelzésére a tulajdonnév előtt határozatlan névelőt használunk, utána pedig kitesszük a *nevű ember* kiegészítést (Vö. **Van a postán egy kopasz Ugray*. Ez a mondat legfeljebb egy beszélgetésben lenne jó, amikor a beszédpartnerek azt fejtegetik, ki hány Ugray nevű személyt ismer.) A határozatlan névelő csak akkor állhat személynév előtt, ha arra utal, hogy az illető egy az azonos nevet viselők között (pl.: *Egy Wesselényi nem alkszik*). Egyéb esetekben azért nem, mert ezzel éppen a tulajdonnév egyedítő funkcióját szüntetnénk meg; ezért is kell a nevek után az említett kiegészítés, így a névelő és a jelző *az ember* köznévhez mint a tulajdonnév alaptagjához kapcsolódik. A Müncheni, a Winkler-, a Döbrentei- és a Jordánszky-kódexből, valamint Pesti és Káldi szövegéből azonban — a mai nyelvhasználattal ellentétben — hiányzik ez az alaptag. (A határozatlan névelő egyébként csak a kódexek korára alakult ki az *egy* számnévből. A Jó-kai-kódexben ritkán már előfordul ugyan [Berrár 1957: 122], de még a későbbiekben is inkább határozatlan névmás áll helyette: *némely* vagy *némine-mű*.)

Jn. 11: 4.

Vulg.

audiens autem Iesus dixit eis infirmitas haec non est ad mortem sed pro gloria Dei ut glorificetur Filius Dei per eam

MünchK.

Haluan ke• ic mōda onèkic / E bêteğ [eğ ninL halal2a de i [tēnec diLo [ège2è hog diLouoltè [[ec i [tènn^c fia o miatta

WinklK.

halwan kedigh ihesus monda nekýk eez korsagh nýnchen halalra de istennek dichoseghere hogh istennek fya tyztoltessek o myatta

DöbrK.

Iesus kedeg <mondvan> halvan: monda nekik Ez betegség v' neki ninLen halalara de istennek diLosegere hog v' mia istennek fia diLosoll'on

JordK.

Halwan azert Je[us, monda hwnekyk: Ez beteg[eegh nynchen halarra, de y[tennek dyczó[egheere, hogy tyztóllte[eegh y[tennek fya hw myatta.

Pesti

Halwan kegÿg ezt Ie[us monda. E beteg[eg nem halálra walo, hanem i[tennek dÿchew[egere, hogÿ I[tennek fÿa dÿchewÿte[ek a mÿat.

Sylvester

Meg haluān kediglen ezt az Je[us monda: Ez betêg[ig ninczen halālra / hanem az i[tennek dicziretire / hoġ az i[tennek fia diczirte[ik annak āltala.

Károli

Ie[us pedig mikor azt hallotta vólna, monda, ez beteg[ég nem halálos, hanem I[ten dit[ő égére vagyon, hogy az által dit[öite[ék az I[tennec fia.

Káldi

Halván pedig Jé[us, monda nékik: E' beteg[ég nem halálra-valo, hanem az I[ten dichõ[égére, hogy dichõitte[ék az I[ten Fia az-által.

Prot.

Amikor Jézus ezt meghallotta, azt mondta: „Ez a betegség nem halálos, hanem az Isten dicsőségeért van, hogy ezáltal megdicsőüljön az Isten Fia.”

Kat.

Ennek hallatára Jézus azt mondta: „Ez a betegség nem okozza halálát, hanem Isten dicsőségére lesz, hogy megdicsőüljön általa az Isten Fia.”

Neov.

Amikor Jézus meghallotta ezt, így szólt: „Ez a betegség nem válik halálára, hanem Isten dicsőségére, hogy megdicsőüljön általa az Isten Fia.”

Ebben a mondatban egy érdekes célhatározós szerkezet olvasható: *non est ad mortem*. Ezt a régi fordítók Károli kivételével szó szerint igyekeztek visszaadni: *nincsen halálra / nem halálra való*. Károli, érezvén e szerkezet idegenségét, inkább jelzõt használt (*nem halálos*); ugyanígy tett a protestáns fordítás készítője is. A másik két modern fordító a régiekhez hasonlóan igés szerkezettel próbálkozott. A katolikusnak sikerült is kellőképpen magyaros megoldást találnia (*nem okozza halálát*), a Neovulgata változata azonban régiesre sikerült, alig különbözik a kódexekétől (*nem válik halálára*). Az idegenség ellenére mégis az igés fordítások találták el jobban a mondat jelentését. Jézus mondandójának ugyanis nem az a lényege, hogy Lázár belehal-e a

betegségbe vagy sem, hiszen tudja, hogy meg fog halni. Ő arról beszél, hogy a férfi halála nem „cél”, hanem „eszköz”: Lázár feltámasztásával egyértelműen megmutatkozik majd Isten dicsősége.

Jn. 11: 9.

Vulg.

respondit Iesus nonne duodecim horae sunt diei si quis ambulaverit in die non offendit quia lucem huius mundi videt

MünchK.

Fèlèlè i° Nemdè tizenkèt ydo vagon è napiaban Ha ki nappal ia2 nē [è23ic mg me2t lat't'a è vilāgnac vilāgāt

WinklK.

Felel ihesus Nemde tȳzenkeeth oraya vagyon ee az napnak akky yarand napal nem botrankozyk merth a napnak vylagossagath latȳa

DöbrK.

Felel Iesus Nem de napnak tizen ket ideie vag'on e • ha ki nappal iarand nem bottlik mert ez vilagnak fenesseget latt'a

JordK.

Felelee ottan Je[us: Nem de tyzen keth hora vagyon ee napyaban? ha ky nappal yarand nem [erzyk megh, megh az napnak vylagat lattya;

Pesti

Felele Ie[us, nemde tȳzenkeet ora wagȳone egȳ napon? Ha walakȳ nappal iaar nem bantatȳk meg, mert ez wȳlagnak wȳlagoagat lattȳa.

Sylvester

Felele az Je[us. Az napnak nem tizenkèt orāia vaȳoni? Az ki napual iār meg nem botlik / mert lātā ez vilāgnak vilāgo [[āgāt.

Károli

Felele Ie[us: Nemde nem tizenkèt órāia vagyonē az napnac, Az ki nappal iār nem űtkȳzic meg, mert ez vilāgnac vilāgo [[āgāt lattȳa.

Káldi

Felele Jé[us: Nem tizen-két órāja vagyon-e a' napnak? Ha ki nappal jár, meg nem űtkȳzik, mert e' vilāgnak vilāgo [ságāt lattȳa:

Prot.

Jézus így válaszolt: „Nem tizenkét órája van-e a nappalnak? Ha valaki nappal jár, nem botlik meg, mert látja a világ világosságát,

Kat.

Jézus így válaszolt: „Nem tizenkét órája van a napnak? Aki nappal jár, nem botlik meg, mert látja a világ világosságát.

Neov.

Jézus azt felelte: „Nem tizenkét órája van a napnak? Aki nappal jár, nem botlik meg, mert látja ennek a világnak a világosságát.

E vers harmadik mondata a latinban három tagból áll, a másodiknak van alárendelve az első és a harmadik. A főmondat és a harmadik mondat között okhatározói alárendelés van, ezt az összes fordítás követi. Az első tagmondatot a latinban a *si* 'ha' kötőszó vezeti be: „*si quis ambulaverit in die*”. A Müncheneri, a Döbrentei- és a Jordánszky-kódex, Pesti, Káldi és a mai protestáns fordítás ennek megfelelően, a többiek viszont feltételes jelentésárnyalat nélkül adják vissza a mondatot. Ez látszólag nem okoz különösebb jelentésváltozást, ha azonban a két változatot egymás mellé téve jobban megvizsgáljuk, kitűnik, hogy a feltételes mondat megengedőbb árnyalatú. Az ugyanis arról beszél, hogy ha valaki nappal jár, nem botlik meg, ha viszont éjjel jár ugyanez a valaki, akkor megbotlik. A másik mondat szerint az, aki nappal jár, nem botlik meg, az a másik valaki pedig, aki éjjel jár, megbotlik. Az első megadja a lehetőséget a választásra és a változtatásra, a másik viszont eleve két táborra osztja az emberiséget: világosan járókra és sötétben tévelygőkre, azaz hívőkre és nem hívőkre. A fordítók valószínűleg nem érzékelték ezt a jelentéskülönbséget, különben ragaszkodtak volna a feltételességhez. A latinba nyilván nem véletlenül került bele az a *si*; valószínűleg a megbocsátás és a megtérés lehetőségnek érzékeltetése volt a cél.

Jn. 11: 13.**Vulg.**

dixerat autem Iesus de morte eius illi autem putaverunt quia de dormitione somni diceret

MünchK.

Mondotta uala ke• i^c halala2ol / dè ok alaitottac / hog az alomnac ala [a2ol
mondana

WinklK.

Mondotta vala kedygh ihesus o halalarol, ook kedigle[m]n aleytak hogh alomnak alasarol zolna

DöbrK.

Iesus kedeg mondotta vala v' halalarol • V'k kedeg aleitak hog' alom alasrol mondanaia

JordK.

Azth kedegh nem mondotta vala Je[us az hw halalarol.

Pesti

Ie[us kegÿg az ew halalarol monta wala, de amazok azt alÿttÿak wala hogÿ alonak alwa[arol mondana.

Sylvester

Mondotta vala kediglen az Je[us ezt az ű halālārul / de azok azt alÿtāk / hog az ālombeli alā[rul mondanā.

Károli

Azt mondotta vala pedig Ie[us annac halālāról, de az tanituanioik azt alitác hogy áomnac aluá[ról [zólna.

Káldi

Az ō halālāról mondotta vala pedig Jé[us: ōk pedig vélék hogy az áomnac aluvá[ról mondaná.

Prot.

Jézus a halālāról beszélt, de ōk azt gondolták, hogy áomba merülésről szól.

Kat.

Jézus Lázár halālāról beszélt, de ōk azt hitték, hogy alvásáról beszélt.

Neov.

Jézus azonban a halālāról szólt, azok pedig azt gondolták, hogy az áom nyugalmáról beszél.

A latin *de dormitione somni* szerkezet legalább olyan komoly gondot jelenthetett a fordítóknak, mint a fentebb látott *non est ad mortem*, hiszen az *alszik* tárgyatlan ige, itt mégis birtokos szerkezetben kellene használni ('valaminek az alvása' = 'valamit aludni', genitivus obiectivus). Az *alszik* mellett egyetlen szó szerepelhet valódi tárgyként, az ugyanazon töből képzett *áom*, de ez sem a mindennapi nyelvhasználatban, inkább csak efféle megszilárdult kifejezésekben, szólásokban, közmondásokban: *az igazak álmát alussza; Ki*

mint veti ágját, úgy alussza álmát. (Minden más tárgy csakis határozói értékben állhat *az alszik* mellett: *alszik egy jót, nagyot alszik.*) Az említett, régről fennmaradt szerkezetek valószínűleg éppen a latin hatására, a bibliafordításokkal kerültek be a magyarba. Fokos Dávid belső tárggyal összekapcsolt igés szerkezetnek nevezi a töismétlésnek ezt a fajtáját (Fokos 1931: 6). Walter Porzig az ilyen, *álom alvása* típusú kapcsolatokban találta meg a nyelv legkisebb, lényegi összefüggéseit. Az általa elemi jelentésmezőknek nevezett egységek általában predikatív vagy jelzős szerkezetek. A szavak között szükségszerű és egyértelmű a viszony, az állítmány vagy jelző nem mond újat, hanem a főnévvel kifejezett dolgot írja le más szemszögből. Porzig úgy vélte, hogy az efféle tautologikus egységek tagjai között nem lehet etimológiai kapcsolat, az álom alvása szintagma azonban számtalan más szókapcsolattal együtt (az eső esik, a vadász vadászik stb.) ennek az ellenkezőjét bizonyítja (Horváth 1991: 34–35).

A régi fordítások Sylvester kivételével a mintának megfelelően birtokos szerkezetet használnak (*álomnak alvása*, a Döbrentei-kódex birtokos összetételt: *álomalás*). Sylvester, valószínűleg érezvén a kifejezés idegenségét, jelzős szerkezetet használt: álombeli alvás. A modern protestáns szöveg és a Neovulgata fordítói úgy oldották meg a problémát, hogy az alvás helyett más igét használtak: álomba merülés (Prot.); *az álom nyugalma* (Neov.), a katolikusé pedig — nem ragaszkodván fölöslegesen a mennyiségi egyezéshez — egyszerűen annyit mond: *Lázár alvása*. Sajnos, ezzel sem lett kevésbé idegenes a hangzás.

Jon. 11: 37.

Vulg.

quidam autem dixerunt ex ipsis non poterat hic qui aperuit oculos caeci facere ut et hic non moreretur

MünchK.

Nemel'lec ke• o koczolloc mondnacuala Nem tēhete ēz ki megnitta a• vakon lotn^c zemēit hog ēz megne halna /

WinklK.

Nekyk kedeegh o koczolok mondnak vala Nem thehette volnae eez ky megh nŷtha a vakon zŷletothnek zomeith, hogh eez meg nem holth wolna

DöbrK.

Nekik kedeg v' kozzolok mondanak Nem tehette e ez ki vakon zv'lotnek zemit n'ita hog' ez meg ne holt volna

JordK.

Nekyk kedeegh hw kezzólók mondanak: Nem tehety vala ez, ky az vaknak zemeet meg nytaa, hogy ez es megh ne halnaa?

Pesti

Nekÿk kegÿg mondanak. Ez, ki a vaknak zemet meg nÿtotta, nem tehette hogÿ meg ne holt volna ez?

Sylvester

Nikik kediglen ù közzólók ezt mondák. Nem tehette volna ez / ki az vaknak ßemeit meg ñitta / hog' ez es meg ne halna?

Károli

Nemellyec pedig ő közzölóc mondánac: Nem miuelhette vólnaié ez, ki az vakoknak [zemetek meg nittyta, hog ez meg ne hálna?

Káldi

Némellyek pedig közzürlók mondának: † Nem chelekedhette vólna-é ez, a' ki meg-nyitotta a' vako [zülettetnek [zemeit, hogy ez meg ne halna?

Prot.

Közülük néhányan pedig így szóltak: „Ő, aki a vak szemét megnyitotta, nem tudta volna megtenni, hogy ez ne haljon meg?”

Kat.

Némelyek azonban így vélekedtek: „Ha a vaknak vissza tudta adni a szeme világát, azt nem tudta volna megakadályozni, hogy ne haljon meg?”

Neov.

De voltak köztük, akik így szóltak: „Ő, aki megnyitotta a vak szemeit, nem tehette volna meg, hogy ez meg ne haljon?”

Ebben a versben szokatlan módon nem a régebbi szövegek, hanem a mai katolikus fordítás áll a középpontban. A történet szerint Jézus megérkezése után a zsidók közül egyesek mondogatni kezdték: „Ő, aki megnyitotta a vak szemeit, nem tehette volna meg, hogy ez meg ne haljon?” Ebben a nem túl bonyolult háromtagú mondatban két tagadás fordul elő. Ezt a katolikus fordító is megtartja, csakhogy az igét megváltoztatja: „Ha a vaknak vissza tudta

adni a szeme világát, azt nem tudta volna megakadályozni, hogy ne haljon meg?” A gond abból adódik, hogy a *megakadályoz* ige jelentésében benne foglaltatik a tagadás: ’állít valamit akadályul’ → ’akadályoz, s ezzel okozza azt, hogy valami ne történjék meg’. A hármas tagadás miatt a mondat éppen a kívánt jelentés ellentétébe fordult, vagyis a beszélők azt vetik Jézus szemére, hogy életben hagyta Lázárt — holott a szöveg nyilvánvalóan nem erről szól.

Fentebb csupán néhány kiragadott példát láthattunk arra, hogy korai és mai fordítóink milyen nehéz döntésekre kényszerültek a latin és magyar szerkezetek eltérései miatt: választaniuk kellett, hogy a szó szerinti fordításhoz ragaszkodva idegenszerűen fogalmaznak, vagy a magyarosságra törekedve a jelentést, nem pedig a formát veszik alapul. Az előbbi inkább a régi-ekre, az utóbbi pedig általában a maiakra jellemző, ez az általánosítás azonban csak részben állja meg a helyét: láthattuk, hogy Sylvester mindig igyekezett a fenti két szempont egyesítésére, megoldásai időnként közelebb állnak a mai változatokhoz, mint az ómagyar koriakhoz (l. *álombeli alvás*), az új protestáns szövegen ezzel szemben érezhető, hogy fordítója nem tudott szabadulni a századok során kialakult hagyományoktól, megszilárdult biblikus fordulatoktól. A katolikus változat készítője ezzel szemben mindent megtett, hogy „modernizálja” a szöveget. Szókészletében, stílusában is elszakadt a latintól és elődeitől. Ezáltal a szöveg valóban könnyen érthetővé és a mai olvasó számára is élvezhetővé vált, jelentésében azonban időnként módosult, sőt, mint az utolsó példában láthattuk, az ellentétébe is fordulhatott. Ez a fordító sem tudott tehát egyszerre eleget tenni a magyarosság és a pontosság elvének, ráadásul szövege azt a meghitt és mégis méltóságteli hangulatot is elveszítette, amely éppen nyelvezetének ódon-sága miatt tapadt minden korábbi bibliafordításhoz.

Bibliográfia

Berrár Jolán: *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó. Bp. 1957.

Fokos Dávid: A „figura etymologica”. *Magyar Nyelvőr* 55 (1931). 3–10, 45–53, 103–107, 130–134.

Horváth Katalin: A mondat történeti fejlődésének néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 87 (1991). 31–36.

ABOUT AN UNKNOWN DIALOGUE

ANDREA GÖNCZÖL

“Conversations between two children
with different religion” —the historical
background of a religious polemic from
ideological and genre point of view

The theme of our dissertation is a document from Transsylvania in the beginning of the 18th century which has been left out of consideration till now and which lets an insight into the every day of religious polemics. The composition titled "Conversations between two children with different religion" has been registered till now only by a few collections' catalogues (the Library of the Unitarian Boarding School in Kolozsvár, National Széchényi Library in Budapest) and nobody has undertaken to analyse it or to point out its place in the history of culture and literature. For that very reason our dissertation has to bring to an end these fundamental operations. So we are taking into account the copies left for us and from the time, notes and other characteristics of the copies we are trying to draw conclusions concerning the date of their origin so that we can get closer to the definition of the date of their writing. After that trying to interpret the dialogue for the first time, we are giving a short summary of the content which is followed by an attempt to place the composition in the "dialogue-literature" left for us in the spirit of the Reformation or more exactly the Unitarism. The attempt to analyse the dialogue from poetical and first of all the history of genre point of view is followed by a summary of the work's most important theological theses. This relies to a large extent on the big dogmatical summary written by Mihály Szentábrahádi Lombárd in the middle of the 18th century because it has been proved - comparing the two ones - that the Dialogue composes the religious theses similarly and sometimes almost in the same way as the dogmatical summary. Mentioning the result of the theological analysis in advance it can be said that the writer of the composition could have been a person who was experienced in the questions of the Unitarian theology and knew much about the discussions of his age and was very likely a Unitarian priest or a schoolmaster. The positive valuation of the composition is supported by the argument that it is a literary composition, regarding its form, a religious polemic that could have been presented and performed to

public. The dialogue gives evidence of the writer's high education and of a deep knowledge of the historical data.

I.

The dialogue has been survived in three copies. The following conclusions can be drawn from the characteristics and context of the copies:

1. It can be found in the Library of the Unitarian Boarding School in Kolozsvár. Its press-mark is MsU 1105. The work is the part of a composite volume which was compiled by the well known ecclesiastical historian, János Kénosi Tőzsér.

Its title is "Conversations between two children with different religion". The work can be found in the composite volume on pages from 49 to 92. The catalogue of Elemér Lakó¹ does not register the lack of pages from 57 to 60 and it does not show that the copy does not contain the end of the composition.

2. It can be found in the Library of the Unitarian Boarding School in Kolozsvár. Its press-mark is MsU 1068. The catalogue of Elemér Lakó does not register it. The title is the same as in the first version. The copy is the part of a composite volume. The other piece of the collection is a Unitarian polemical essay: "The resolution of ignominious objections thought by clever brains and making brains with small understanding collide ". The dialogue is in the composite volume on pages from 4 to 52. The volume contains the complete text. After the end of the dialogue the part of the text titled Complaint can be read. We will return to the information concerning the origin of the copy in the following part.

3. The copy is a piece of the National Széchenyi Library. Its press-mark is OctHung 115. Its title is "Conversations between two small children with different religion about the Unitarian and Catholic religion". The separate copy from the 18th century is complete. The only thing that can be pointed out about the history of the text is that it went to the National Széchenyi Library from the collection of Miklós Jankovich.

¹ Dr. Lakó Elemér, *Catalogul Manuscriselor Unitariene pastrate la Biblioteca filialei*. Cluj-Napoca, 1980.

II.

After introducing the copies we are giving information on the history and use of the text.

We can get approximate information on the time of the origin and the possible writer of the anonymous composition without a date from the copy numbered 2. The fact that possessor -registrations can also be read in this composite volume makes possible to define these questions and these registrations can be considered as a starting-point for further investigations at least.

Let's see this information.

We can read the following text on the inside of the bookcover:

"This Book was written by Simon Botar on 8 December, 1827. Sári Botar reads from It. It is the property of István Vernes in 1892."

At the end of the dialogue, on page 58 there is a note: "The end. Scriptus et per Andream Botár Anno 1755 die 14-ta Junij. It was written by János Botár."

After the dialogue, on the empty pages the following notes can be read:

"Gypsies are not hit like that. The horse of the judge in Beregszász was stolen by a gypsy. Some time later in the market the judge recognised his horse and the thieves.

Simon Brotár's
son
János Botár whose
daughter son
Anna Botár István Botár
whose
son
István Vernes's
property. 1890. 1891. Toroczkó.

An order of the queen was sent on 1 January, 1753 Andreas Brotár."

It is difficult to understand these notes however, they make it clear that this small composition was written before the order of Marie Theresa that afflicted the Unitarians in 1753. If we compare this to the notes occurring sporadically in the composition and referring to the oppressed situation of the Unitarians (they have got a few churches, no teachers, no schools, etc.) the

only conclusion we can get is that this composition could have been written in the age of the Catholic restauration getting stronger and stronger that is sometime in the first decades of the 18th century. This is also supported by the note "scriptum et per Andream Botár Anno 1755 die 14-ta Junij" referring to the time of the origin of the copy evidently. The information relating to the further history of the text is connected with the notes revealing the history of Botár family. We can state as a fact that Botár family used the composite volume as a standard reading and the text important to us was copied by András Botár in 1755 and the note which can be read on the inside of the bookcover can refer to the compilation of the whole composite volume. But we have not got closer to identifying the writer which hardly can be possible from the information given to us. Mentioning the most important result of the further theological analysis in advance we can say simply that the writer of the small composition must have been a person who was experienced in the questions of the Unitarian theology and knew much about the discussions of his age and was very likely a Unitarian priest or schoolmaster.

III.

In the following we are introducing the scheme of the dialogue's content and the theological and dogmatical background of the debating points.

The dialogue is a religious polemic between two children. The composition contains only a few notes relating to the circumstances so the dialogue itself gives the whole of the text. Neither the place nor the time of the events is laid down in the composition. There are no descriptions depicting the characteristics of the persons. Only the notes connected with their family are not the parts of the religious polemic but the sentences coming after the notes sketch out the points of the conflict between the two religions. The Papist person's manifestation concerning heresy triggers the first serious polemic on heresy between the two children at once. Using two children in the dialogue to discuss and compare the dogmatic of the Unitarian and the Catholic religion in details the writer can make the most of the possibilities. In the case of children it is reasonable to demonstrate the theses of the two religions in details - think about the peculiarities of their age. The writer examines several points of religious polemics in his composition. The most important points of the conflict are the followings: heresy, truth of the Holy Writ, the person of Christ, questions of baptism, mass, salvation, the person of the pope, secular life, fast, marriage, love of God. The points of the debate in the dialogue are

analysed comparing the dialogue with the composition titled "The Summary of the Christian Theology according to the Unitarians" (Kolozsvár, 1899, translated by Károly Derzsi) which is a detailed summary of the Unitarian theses. Before coming to the point of the dialogue's analysis we would like to introduce this composition of great importance. "The Summary of the Christian Theology" was written by bishop Mihály Szentábrahádi L. with the title "Systema Universae Theologiae Chritianae", before he probably became a bishop. Szentábrahádi was followed in the bishopric by István Ágh from 1758 to 1786 who also used this coursebook and applied to Joseph the II. for a permission to publish it in 1784.

The composition was issued in 1787 in Kolozsvár. So neither Mihály Szentábrahádi nor István Ágh was alive when it was edited. In 1833 priest Mihály Kozma and his son, dean Gergely Kozma applied to the Synod's Supreme Council held in Ürmös to publish the composition translated into Hungarian but existing in manuscript.

In the 1850's deputy bishop Mózes Székely translated a part of the composition but he couldn't make it be issued. On the Ecclesiastic Supreme Council in 1898, during the debate about the seminary institute Albert Kálnoki Bedő, a retired under-secretary of agriculture offered 500 forints to issue the composition in Hungarian. After this they managed to issue the composition in Hungarian. Károly Derzsi, a teacher from Torda took the translation on himself.

Now we are introducing some citations connecting closely with the questions mentioned above to know the accurate text of the dialogue unknown till now. The following dialogue of the whole text contains some interesting hints concerning the plot:

P.: "You must be an Arian because you peruse only the Holy Writ. We do not read so often the Holy Writ. Neither do I being a child but I ask the priest for it."

U.: "I do not mind, do it."²

The elements concerning the situation are missing from the religious debate but we can imagine a situation here in which the Papist child visits the priest to discuss with him the questions mentioned above.

P.: "The priest says, it is written (Tit 3:10) that the heretics have to be removed and what is more Saint John says in his second letter in verses 9-10 that heretics do not have to be greeted."³

²Fragment dialogue Nr. 1. (Kol. 1.) p. 1.

³ Kol. 1. p. 1.

At this point of the debate the Unitarian child argues in the name of his father so it is possible that he also asks somebody for help with the religious debate.

Comparing the elements of the dialogue we can conclude by saying that the manifestations of the Catholic person assert themselves usually in short questions or imperatives. But the answers of the Unitarian one are long expressive, detailed arguments.

It is important to mention that the dialogue also mediates very valuable information from history and history of culture point of view besides the dogmatical points enumerated above.

These hints are usually brought to light by the speakings of the Unitarian child proving the many-sided culture of a Unitarian and his deep knowledge. We would like to give examples proving the Unitarian person's experience in history of culture:

"... I have also heard from my preceptor that the true Papist religion has been existing since the Conference in Trident."⁴

"When I was studying history, I heard from Livius that people's moral had been changed a lot by the age of Augustus in Rome."⁵

The dialogue is finished by the Unitarian child with a usual preaching:

"Sons and daughters of Jerusalem, do not cry for us but cry for yourselves and for your descendants!"⁶

This pathetic ending is an adequate closing of our religious debate because it suggests a calming down after the theological conflict and heated debate of the two children with different religion and it gives a touching justice appealing to all people. Its eternal value and spirituality creates the atmosphere of the following prayer or complaint, to the importance of which we will return later.

Our short dissertation does not give the chance of the dogmatically, theologically detailed and careful analysis of the conflict (the detailed analysis can be read in the complete version of our composition) but comparing it to the composition of Szentábrahádi we have resulted in important conclusions which are being introduced in the following parts.

This dialogue is an important summary of the Unitarian dogmatic, very similarly to the composition titled "The Summary of the Christian Theology". The parallel places prove the fact that the composition gives a com-

⁴ Kol. 1. p. 51.

⁵ Kol. 1. p. 65.

⁶ Kol. 1. p. 83.

plete summary of the Unitarian dogmatic by giving it in a child's mouth and it strives to achieve completeness in theological aspect. After all this composition is registered in three copies so it must have been sold among the Unitarians and must have come through on several hands which means that the reading performed its function.

The positive evaluation of the work is supported by the fact that the composition is a literary work regarding its form, a religious polemic which could have been presented and performed to public. The dialogue gives evidence of the writer's high education and his deep knowledge of historical events.

IV.

After introducing briefly the dogmatic, the points and formal elements of the dialogue, we have to turn our attention to the content and the structural aspects of the composite volume containing our text. This examination gives instruction to the further investigation.

First of all we're thinking of the copy with reference MsU 1068 (No. 2) since according to our present-day knowledge we can get the most important information from this and the composite volume with reference MsU 1105 (No. 1). It can be interesting for us what kind of compositions were published in its neighbourhood, further more we can get important conclusions from the structural methods of the composite volume, from the aspects of the selection and from the careful study of the compositions collected in it.

There is no opportunity to analyse the context of the composition in details but after studying the text it can be said that texts familiar with the given dialogue cannot be found in the composite volume mentioned above. (The comparing analysis can be found in the complete version, see...)

V.

After demonstrating the dogmatical background of the dialogue let's go on to appreciate the role of the dialogue from history of the genre point of view and let's try to place the composition in the dialogue-literature. It is a fact that at the time of the Reformation a very powerful dialogue-literature developed from the medieval and humanist traditions in European literature. The genre was also popular in the literature of the Hungarian Reformation. Among the others Péter Melius Juhász wrote dialogues but in our aspect it is especially

interesting that a really significant tradition of this genre was developed by the Unitarian authors or authors becoming Unitarian later in the 16th century. First of all we are thinking about Gáspár Heltai's Dialogue or rather the composition registered as a comedy from Nagyvárad and thought as a dialogue according to the latest results of the scientific research.⁷

However, the systematic treatment of this dialogue-literature has not taken place yet so the possible alteration of the genre from historical point of view can't be followed. That's why we are taking the best known dialogue, the work of Heltai, titled "A Dialogue about the danger of drunkenness and carouse".

The dedication of the work is: "To the true noble man, Antal Kendi."⁸ In his dedication Heltai denominates exactly the sins he is writing his own work against. He looks over the time from Christmas to Eastern then he turns to the time celebrating Devil, the carnivals, the week of fabling connected with drunkenness and carouse.

"I have collected this small booklet to demonstrate my opinion about the vastness of these horrible sins, to remind people of making these disgusting things leave and of living sensibly and temperately according to God's order and wish."⁹

The dialogue takes place between Antal and Demeter. Antal represents the temperate, rational life and Demeter is a drunkard, a lavish person who takes himself in hand as a result of the conversations during the seven days - and according to this during the seven chapters. Every chapter gives an important argument against drunkenness and carouse.

Chapter 1: As a result of drunkenness and carouse human soul gets lost and separated from God.

Chapter 2: As a result of drunkenness and carouse one loses his body, too and becomes ill.

Chapter 3: Committing sins good fame, moral and shyness are lost.

Chapter 4: Because of these sins one becomes poor.

Chapter 5: One does not appreciate God and swears against Him this time.

⁷ Mihály Balázs, A Válaszúti komédia hátteréhez. In: *Klaniczay-émlékkönyv, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Bp., 1994. p. 188.

⁹ *Heltai Gáspár válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. p. 9.

¹⁰ *Heltai Gáspár válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. p. 9.

Chapter 6: As a result of drunkenness and carouse one becomes forgetful and dull..

Chapter 7: This chapter is the sensational turn of the composition. Demeter has become better and he has saved himself three forints being sober.

Heltai wants to prove the danger of drunkenness and carouse by means of the argument based upon the respect for God and of the words from the Bible. For this reason the Dialogue introduces a lots of quotations from the Bible to prove the guiltiness of drunkenness. The source of Heltai's composition is Sebestyén Frank's work titled *Von dem grewlichen laster, der trunkenhait* which we are not going to mention in our dissertation.

Heltai describes the characters mostly via their own words. He makes fun of the election of reigning-prince by nobles, of judge by citizens and of parson by villagers: "They come together and after having eaten themselves full and having their head struck by the stink of sausages and the smell of garlic and vine, they start to make a fuss about the election of the parson: My good old friends, who shall we elect to be a parson?"¹⁰

Comparing Heltai's composition to the dialogue titled "Conversations between...", we get the following conclusions: in the Dialogue (in Heltai's composition) there are more lifelike moments referring to the plot and more alive dialogical elements connected with the situation:

D.: "See, see where my old mate is trudging."¹¹

D.: "Is Your Excellence asking if I have been to the preaching? Of course, I have. I was looking forward to the dawn to come so that I could go there."¹²

D.: "And this is the reason for my coming here late today, too, after getting up I went on my knees at once and I missed the churchbell because I was praying so zealously."¹³

A.: "I can see that you have got a new dolman."¹⁴

A.: "Because it's Saturday today, we must go to the barber, too."¹⁵

We can find certain difference between the two writings also in the aspect that Heltai did not want to give a dogmatical summary to the posterity with this work. Heltai does not focus on the theological and the dogmatical ques-

¹⁰ Ibid.: p. 10.

¹¹ *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialógus*. Edited: Béla Stoll. Bp., 1951. p. 43.

¹² H. G. vál. műv. p. 11.

¹³ Ibid.: p. 24.

¹⁴ Ibid.: p. 32.

¹⁵ Ibid.: p. 59.

tions in his dialogue. He also uses a lots of citations from the Bible in the dialogue of Demeter and Antal but he does not make tremendous demands on selecting the references because this Dialogue is investigating a particular problem, the danger of drunkenness and cavour and their horrible effects. In contradiction to this the citations from and references to the Bible in the composition titled "Conversations between..." recall a lot of chapters in the Bible which is quiet reasonable because the composition can be seen as a Unitarian dogmatical summary.

Comparing the two texts we have to mention another similarity, namely, that the persons representing the author's credo and opinion manifest themselves in more details in both dialogues. In Heltai's work Demeter is the person who asks, he is the one whose mind has to be enlightened. Antal using words from the Bible in his answers tries to persuade Demeter to have a life-style which is appropriate for God's taste. It is a very important difference between the two writings that the dialogue titled "Conversations between..." - unlike Heltai's composition and the dialogues having read by us so far - ends in a prayer or rather complaint. This "epilogue" is in a close connection with the composition standing before it.

Before analysing the complaint at the end of the composition we are looking through some important representatives of the prayer-literature to get conclusions: whether the complaint closing the Dialogue fits in any type of the prayer-literature and whether it's a prayer, indeed. Gábor Incze's dissertation has been used to interpret our ideas (The Hungarian Calvinist prayer in the 16th and 17th century, Gábor Incze, *Theológiai Szemle* 7–8, 1831–32.).

According to Fernand Ménégoz the future of the Christian Religion depends on the fact, how the Christianity thinks about prayer. A lot of prayer books were issued by the Hungarian evangelical Churches in the 16th and 17th century. There are only a few prayer books which do not contain prayers and probably there is no catechism which does not deal with the question of prayers carefully. Even if it is difficult to speak about Calvinist prayers for sure because there was no separation of Calvinists from Lutherans, neither in the system of the Church nor in the prayer and use of the prayer-books in the 16th century for a long time we are still going to take one by one the Hungarian Calvinist prayers according to Gábor Incze's dissertation.

The statements concerning the main points and the fundamental questions of the prayer:

In Girgensohn's opinion the frequent misunderstanding connected with the prayer is that we interpret the prayer as a request for obtaining something.

The request in the prayer has got an inferior importance because the prayer is a connection with God first of all (see: K. Girgensohn: *Zwölf reden über die cristliche Religion...* München 1921.). While one is praying, God gets into the soul, manifests His power, transforms the soul to His will. This is the true and deepest meaning of the prayer Girgensohn says in his work.

We have to mention the name of Vilmos James who puts an emphasis on the voluntaristic feature of the prayer. There are some people (J. Segond) who refuse the rightfulness of the request in the prayer definitely being the request the conclusion of the conscious will. In Segond's opinion mind and will have to come to an end in the state of a quietist prayer.

The German W. Wundt contrasted with the American James and the French Segond states that religion's psychology is equal to social psychology seeing social and historical power in religion. Personal prayers get a little importance in his theory, he almost gets his conclusions only from the forms of collective prayers.

Frigyes Heiler's work in German (*Das gebet. Eine Religionsgeschichtliche und Religionspsychologische*) was published in 1918 and it gave two types of the prayer: the mystical and the prophetic one. The first one is introvert and characterised by escaping from the world and the second one by a living force. There is no limit between the mystical person and God and he fuses with God while the prophetic one sees the big difference, feels the dramatic tension between God and guilty himself. There is no egoism in the mystical prayer, the pious soul is wrapped up completely in the eternal God. The prophetic prayer comes up spontaneously and powerfully from the unknown depth of the religious soul. It is not a silent love, contemplation, delight in God but a passionate call, sigh, complaint and invocation. According to Gábor Incze the mystical prayer can be regarded generally as a Roman Catholic prayer and the prophetic one is the most valuable treasure of the praying people belonging to the evangelical Churches.

In the introduction of the theses and theories of the prayer and of the authors and works demonstrated in Incze's dissertation there was made no demand of completeness. In our dissertation we tried to give the main features of the concept and types of the prayer, to outline its essential characteristics from content and form point of view in order to make easier the definition of the genre of the text added to the end of our Dialogue on the one hand and the possible placement of the text in prayer-literature on the other hand. The selection of the works presented in the complete version was not made casually. We tried to take in account compositions which are similar to

the examined text in their content and theme to some extent. According to this first of all we preferred the compositions in which there are certain hints to the presentation of the harsh circumstances of a religious denomination or the historical situation becomes well known from the text, the emphasis is put on the enumeration of the complaints and prayers, the author breathes a prayer to God in order to protect a persecuted ethnic group or religion. To make obvious the genre of the prayer added to the Dialogue we have looked through the most important Unitarian prayer books, first of all Benedek Árkosi's contemplations describing the age, his patriotic prayers and the works of Benedek Gelei and Mihály Szentábrahádi Lombárd.¹⁶

Let's try to examine the dialogue's epilogue in the light of the texts and prayer theories demonstrated till now and let's try to place it in the history of genre!

What does this prayer or rather complaint contain?

Its title is: "Somebody's complaint for people who believe and profess God and live according to Jesus Christ's theory against people who hate and persuade them".

The author speaks and complains to protect the Unitarian religion. He cries for protection of his religion and the members of the Unitarian Church. The Unitarian's miserable situation and circumstances, the facts of their persecution can be read in the text: "It is a sad thing! The more God orders love, the less Christians manage to do it, further more there is hate developed between the different religions and as a result of this as soon as it becomes obvious that somebody has different religion, he will not be loved any more despite the fact that he has done no harm to anybody and even if he tells the truth and speaks well, he will not be needed any more and there is no religion hated more than the Unitarian one (NSzL. 109. p.). The author - however he tries to separate himself definitely from the Unitarians - uses a regretting voice by outlining the miserable situation and he is well-informed in the historical and political events, in the inner values, in the way of thinking and financial situation of the persecuted religion's representatives.

"Oh, miserable people! They suffer a lot almost without any reason. I do not protect their religion but I just wonder why they are so despised although they do no harm to anybody, they would like to live in harmony with everyone in which they do believe not for the promotion, richness and secular parade. Who would go to them or who would stay among them? Because one

¹⁶ Ibid.: p. 60.

can get more respect everywhere else. They do not make people hate them because of richness but then where could we find people poorer than them? They have no income, nevertheless there is no religion that wishes donation to the poor except their religion." (NSzL. 107–108. p.)

Despite his apparent separation, the author calls the attention to the protection and help of the Unitarians: "They cannot be hated because they condemn other religions since they condemn nobody. Nobody is excluded from the Heaven and expelled from their company because of his religion but if somebody commits a big offence against God's law, he will not be loved any more, even if he belongs to their own religion. They have no dissolute moral and if they find somebody among themselves like this, they will shudder at him and they make special efforts to get devotion." (NSzL. 109. p.)

The complaint's composer uses first person singular narrative in some cases breaking down the wall between himself and the Unitarian denomination in this way: "I can't wonder enough why they are full of hatred although we should feel sorry for these silent and simple people and help than hate them" (NSzL. 109. p.)

"I know they are said to be daring and they do not make faults because of frailty but their own will but who knows that?" (NSzL. 110. p.)

"I know they are said to swear against the Holy Writ, to disclaim the Holy Writ and the Saint Trinity in it but they do not do that, further more they believe and profess it and even if they do not like the comments written some hundred years after Christ, they are christened in the name of the Father, the Son and the Holy Spirit, they believe that there was Preach at the beginning and the Preach was at God and power was given to the Preach by God in the Heaven and on the Earth. It would be long to describe the words of the Writing, what they believe and profess about God." (NSzL. 112–113. p.)

Later the author returns to the interpretation of the thoughts in first person plural: "But we would rather change it because even if they apply to us for living together like friends and relatives, we don't let it maybe because they are ready to leave their honour and few properties, things thought by them true and they don't want to do anybody a favour with their conscience." (NSzL. 110. p.)

"If they were evil and atheistic people in their behaviour we can't accuse anybody of such things that we don't know, just God knows who examines and sees the hearts, we can't blame anybody then why should we hate them who have not made themselves to be hated deliberately? But they're not so foolish that by having known the truth they would be stand by falsehood and

they would make themselves hated both by God and by people deliberately to live on the Earth miserably and be damned in the future. They would make efforts to live well on the Earth at least but we can see that they live without pleasures and they get only a few things on the Earth, they'd rather live without properties than without religion in order to live according to God's orders. What I think about them is they live unhappily and infamously for the sake of God and if they are ready to these things for God why do we hate them when they would like to obey God?" (NSzL. 110–111. p.)

The ambitions tending to the Holy Writ's examination are also protected by the author: 'But we can exempt them also from criticism because it's permitted to examine the truth in order to believe in it sooner and better. The truth would be made less if it were not given to judges to form an opinion about it, it does not bring shame on the truth to be examined because its power is more luminous when it comes to light and if the truth did not dare to be in an action it would show that it does not believe in itself. The Holy Writ cannot be doubted but it is allowed to speak about its meaning.' (NSzL. 111. p.)

The questions mentioned above - the examination of the Holy Writ's texts and truth - are analysed in details by the author: "One could think that in the 300th year congregation of Christ would have been intact but after that there were so many different conferences of the fathers that one could rightly ask what to believe in and one knows well that though the old saint fathers showed themselves the followers of Christ they didn't forget the philosophical sciences of Platon at the same time and they interpreted the Holy Writ using the words of Platon's philosophy, they learnt the saint apostoles spoke about the Holy Trinity more clearly than the pagan philosophers, though. All of these we can see that the Unitarians are not without faults but we can't say them to be daring because who would think that the power of Christ's evangelium exists as a consequence of the several and great scientist's dissertation and the Holy Writ itself would be powerless?" (NSzL. 112. p.)

Reading the complaint we can obtain an insight to the Unitarian dogmatic:

"... the Holy Spirit is also thought to be God's power, they respect the Son with a respect of God as the inheritance of Heaven's happiness and the Lord of the Earth; although they disclaim the everlasting deity of Christ they do not want to believe in anything else than in the crucified Jesus Christ in the spirit of Saint Paul apostle and they want to be in perfect harmony with such a great apostle..." (NSzL. 113–114. p.)

The text does not end in a citation from the Bible or a prayer and it does not contain the word "Amen" closing the prayers. The last thoughts of the complaint prove the truth of the Unitarians and make us understand unmistakably the author's feelings and attitude.

Let's examine with the help of the prayers and prayer theories mentioned before the formal elements and the elements of the content and the general generic characteristics of the prayers and then compare them with our text closely connected with the given dialogue!

The characteristic features of the Calvinist prayers in the 16th and 17th century:

The prayer is an ask coming from the Holy Ghost and from the true belief and from the love of God.. The parts of the prayer are the prayer and thanksgiving. István Pósaházi distinguishes in the prayer precatio, deprecatio and intercessio according to the sexes. The prayer's content is: the order, the acceptance and the promise of God, the true belief, our necessities and the name of Christ. The grace of God, the merits of Christ and the help of the Holy Ghost are to be prayed for with true belief and experience of God. To pray truly we need also the submission of the soul, diligence, persistence and the zeal of the soul.

The prayer's restriction in the Bible: the prayers should be usually based on a basic preach from the Bible. In the prayer we must abandon ourselves to God completely. The characteristic feature of these prayers is the self-denial.

The formality, the forms of ceremony of the prayer are not desirable elements.

Our text is not the same as the other prayers either in its content or in its form (except for the grating form). We can find prayers containing hints to the events of their time, to the persecution of a denomination so our text can be regarded as a formal mix of prayer and complaint.

It is obvious from the dialogue what is the religion of which dogmas and morals win against the other one. In the composition it is usually the Catholic child who asks, he explains his religious thinking less than the Unitarian. The Unitarian's answers are much longer than his rival's. Reading the dialogue we can point out that the characteristics of the Unitarian religion are outlined more accurately. This dialogue must have been written only by an author devoted to the Unitarian religion because the justice's balance tilts to the Unitarian religion. It's interesting that the author writes in third person plural so he fixes the complaint as an outsider. The form in first person singular would have been a complaint of an author throwing in his lot with the Unitarians

but with this he would have not found a solution summing up everybody's idea at the end of the dialogue but a complaint heating only the Unitarians' heart. The author of the composition looks through the miserable fate of the people devoted to Unitarian religion and the injustice towards them in the view-point of an outsider. The narration in third person singular is used to prove the authenticity of the things written in the dialogue so it proves the truth of the Unitarians. Now the reader can assert that these lines were written not by a sympathy coming from a denominational prejudice but he must agree with the Unitarians unambiguously, they are the winners in this "duel" about the confession and religion.

Let's enumerate the arguments speaking in the Unitarians' favour in this complaint!

"Oh, miserable people! How much they suffer almost without any reason. I don't protect their religion, I just wonder why they are so despised although they do not do any harm to anybody."¹⁷

"There are many of them who would achieve a lot in another religion regarding their family and their merits but they'd rather live without that and under humiliating circumstances than leave their religion."¹⁸ "We'd rather feel sorry for these silent, simpleton people and help them than hate."¹⁹

The complaint can be regarded as a real summary of the dialogue's message. It's a prayer for the sake of the Unitarian religion in which the author mentions the Unitarian dogmas, too. "The Holy Ghost is said to be God's power, the Son is respected like God as the inheritance of the Heaven's happiness and as the Lord of the World. Though they disclaim the everlasting divinity of Christ they do not want to believe in anything else and to know about anything else than the crucified Jesus Christ in the spirit of Saint Paul and they'd rather want to live in perfect harmony with such a great apostle."²⁰

We can point out as a summary that the composition titled "Conversations between..." is not a classical type of dialogues because the dialogues surviving to us do not contain prayer or complaint. Our dialogue can be regarded as a unique copy in the history of the genre in Hungary.

¹⁷ NSZL p. 107.

¹⁸ NSZL p. 22.

¹⁹ NSZL p. 108.

²⁰ NSZL p. 109.

Bibliography

- A Keresztény Hittudomány Összege az unitáriusok szerint.* Fordította: Derzsi Károly. Kolozsvár. 1899.
- A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialógus.* Szerkesztette: Stoll Béla. Bp. 1951.
- Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1988.
- Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)* I. kötet. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1935.
- Heltai Gáspár válogatott művei.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1980.
- Imre Mihály: *"Magyarország panasza".* Csokonai Kiadó. Debrecen 1995.
- Incze Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században.* Theol. Szemle 7–8. (1931–1932)
- Kanyaró Ferenc: *Árkosi Benedek korfestő elmélkedései és hazafias imái 1660-ban.* K. M. XL. (1905)
- Régi Magyar Drámái Emlékek* I. kötet. Szerkesztette: Kardos Tibor. Akadémiai Kiadó. Bp. 1960.
- RMKT XVII. század* (4. köt.)

A Szerző magyar nyelvű kommentárja

A „*Különböző Vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések*” című hitvitázó dialógus eszme- és műfaj történeti háttére című dolgozatomban tárgya a 18. század eleji Erdély eddig figyelemre nem méltatott, s a vallási polémiák mindennapjaiba bepillantást engedő dokumentuma. A „*Különböző Vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések*” című művet eddig csupán néhány gyűjtemény (Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár) katalógusai regisztrálták, elemzésére, művelődés- és irodalomtörténeti helyének kijelölésére még senki nem vállalkozott. Dolgozatomban éppen ezért az alapműveletek elvégzésére is vállalkoznia kell. Így számba veszem a ránk maradt másolatokat, a másolatok időpontjából, feljegyzéseiből, valamint egyéb jellemzőiből megpróbálok következtetéseket levonni keletkezésük időpontjára vonatkozóan, hogy ily módon közelebb kerülhessünk a megírás időpontjának meghatározásához. Ezután a mű első értelmezésére vállalkozva, rövid tartalmi ismertetést közlök, amelyet egy kísérlet követ a művecskének a reformáció, illetve közelebbről az unitarizmus jegyében ránk maradt dialógus-irodalomban való elhelyezésére. E poétikai, elsősorban műfaj történeti elemzéskísérletet a mű legfontosabb teológiai tételeinek áttekintése követi. Ez nagymértékben támaszkodik Szentábrahám Lombárd Mihálynak a 18. sz. derekán született nagy dogmatikai összefoglalására, hiszen a szembesítés során beigazolódott, hogy a *Dialógus* hasonló, olykor csaknem azonos módon fogalmazza meg a párbeszéd során előkerülő hittételeket. A teológiai elemzés eredményének előrebocsátásával elmondható, hogy a művecske szerzője az unitárius teológia kérdéseiben jártas, a korabeli vitákat jól ismerő személy lehetett, minden valószínűség

szerint egy unitárius lelkész vagy iskolamester. A mű pozitív értékelése mellett szól az az érv, hogy formáját tekintve irodalmi alkotás, hitvitázó dialógus, melyet akár bemutathattak, előadhattak közönség előtt. A dialógus a szerző nagyfokú műveltségéről, a történelmi adatok alapos ismeretéről tanúskodik.

„ESZMÉK KÖZT AZ ŰR ...” BESZÉDMÓDOK ANTINÓMIÁJA A TRAGÉDIA ELSŐ SZÍNÉBEN

BALOGH CSABA

I. A recepciótörténeti űr

A Madách-szakirodalom példátlan arányai feletti sóhaj tanulmányírói toposszá vált. Valóban: különös portrét festett az utókor. A rikító színek szomszédságában fehér foltok éktelenkednek, egyik oldalon elnagyolt vonalak, szemközt miniatúrát idéző aprólékosság. Igaz, más világirodalmi rangú alkotó recepciója is hasonló képet mutat: tudományosan értékelhetetlen „impresszionista kriticismus”, laudációk, kétes hatástörténeti fejtegetések és regényes életrajzok duzzasztják szinte átláthatatlanná a bibliográfiai tételeket.¹ Ami a rostálás után marad, a szakirodalom törzse, már nem mennyiséggel, hanem ellentmondásosságával bizonytalanít el.² Mintha a Tragédia megértéséért vívott közel százötven éves harcnak egyetlen biztos pontja sem lenne, az értelmezések nem egymásra épülnek, hanem egymás ellenében íródnak, javarészt tudomást sem véve a másikról — közöttük hermeneutikai űr tárog.³ A *consensus communis* hiányát az újabb Madách-kutatás három szempontból magyarázta. Egyrészt az irodalmi mű és színpadi életre keltése összefonódott, s befogadását, kultuszát mindig politikai érdekek vezérelték: a Tragédia szakadatlan ideológiai csatározások martalékává vált.⁴ Másrészt Madáchot összefoglaló, enciklopédikus szándék vezérelte, és bölcséleti forrásai javarészt egymást kizáró világmagyarázatok.⁵ Csakhogy az elemzésekben

¹MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája* (Drámai költemény) Szinoptikus kritikai kiadás, szerk., jegyz. KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 731. (A hivatkozások jelölésén a Szerző kérésére nem változtattam. — N. K.)

Az idézetek ebből a kiadásból valók.

²*Uo.*, 629–639.

³S. VARGA Pál, *Két világ közt választgatni: Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*, Bp., Argumentum, 1997 (Irodalomtörténeti Füzetek, 141), 5–6. A szerző a „süketek párbeszédéhez” (5.) hasonlítja a Tragédia értelmezéstörténetét.

⁴KÁNTOR Lajos, *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*, Bp., Akadémiai, 1966 (Irodalomtörténeti Füzetek, 53), 5–11.

KERÉNYI Ferenc, *„Madách-kultusz” ideologikus tünetei az elmúlt évtizedek tükrében = A metropolis árnyékában*, szerk. GYÁRMATI György, Vác, 1992, (Madách-Kör Tár I.), 41–42.

⁵SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában = Madách-tanulmányok*, szerk. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1978, 134, 164.

rendre egyetlen gondolkodástörténeti áramlat rekonstrukcióját láthatjuk, és a filozófia nyelvére történő átmonologizálás feloldhatatlanul szembekerül más ihlető rendszerek parafrázisaival. Harmadszor: az „alapeszmék” idézte irodalmi, filozófiai allúziók messzire kígyóznak, s a hozzájuk fűződő gondolat-társítások úgy válnak az elemzések részévé, hogy közben alkotói újraformálásuk nem nyer művön belüli értelmezést.⁶

Írásomban amellettt érvelek, hogy a Tragédia sokszínű, ellentmondásos beszédmódja jelenti Erisz vizsgályszító almáját, amely után minden elemző kap, s úgy hiszi, ez az övé. Már az első szín, a mennyei jelenet szövegében a bibliai diskurzusok antinomikussága és az Ószövetség bölcséleti irodalmát idéző szentenciaszerűség is ezt sugallja.

II. A műfaj történeti úr

Bármilyen értelmezői céllal közelítünk Az ember tragédiájához, műfajának meghatározása megkerülhetetlen kihívást jelent, hiszen világképét nem lehet elválasztani poétikai sajátosságaitól. A szakirodalom javarészt a romantika közkedvelt irodalmi formájának, a drámai (emberiség-) költeménynek jegyeit véli felfedezni benne, s a Fausttól a Peer Gyntig ívelő gazdag variációinak sorába illeszti.⁷ De olyan világdramának is olvashatjuk, amely magányos üstökösként már elhagyta a romantika naprendszerét, s pályája a századvég szellemi válsága felé mutat.⁸ Bécsy Tamás harmadik megoldást javasol, és az első szín beszédmódjainak vizsgálatakor célszerű hosszasabban időzni elemleténél. Szerinte Madách műve archaikusabb, Milont és Dantét is megelőző formát idéz: Az ember tragédiája misztériumjáték.⁹ Az Antigonéval

MÁTÉ Zsuzsanna, *Madách Imre, a poeta philosophus: Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004, 41.

⁶EISEMANN György, *Létértelmező motívumok Az ember tragédiájában*= E. Gy., *Keresztutak és labirintusok: elemzések XIX. és XX. századi magyar művekről*, Bp., Tankönyv, 1991, 37–38.

⁷HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája, mint emberiség-költemény*= *Madách-tanulmányok*, 27–46.

POSZLER György, „Emberiség-poéma” és drámai költemény: *Madách helye a világirodalomban*= P. Gy., *Ezredvégi palackposta (Kérdések és kételyek)*, Bp., Krónika Nova, 2001, 122–133.

⁸BOJTÁR Endre, *A világdramma. Madách Imre és Zygmunt Krasiński*= B. E., „Az ember feljő...”: *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*, Bp., Magvető, 1986, 140–157.

⁹BÉCSY Tamás, *Madách: Az ember tragédiája*= B. T., *Dráma modellek és a mai dráma*, Bp., Dialóg Campus, 2001, 258–273. A misztériumjátékok és a Tragédia rokonságára már korábban is utaltak (például Szász Károly, Erdélyi János, Alexander Bernát, Voinovich Géza, Hevesi Sándor). Vö.: S. VARGA, i. m., 41.

A Tragédia mennyei jelenet leginkább Arnoul Gréban *Le Mystère de la Passion* (1452) című misztériumjátékát idézi. Vö.: HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak*

vagy a Hamlettel szemben ugyanis nehéz konfliktusos drámaként olvasni a Tragédiát, mert nincs a másik szereplő megsemmisítésére irányuló „tett-váltás sorozat”. Ádám célja a tudás, és nem az Úrral, vagy Luciferrel való harc. (A koreszmék sem ellenfelei — még ha szenved is bukásukkor —, mivel maga kelti életre és dönti sírba őket.) Lucifer harca is reménytelen lenne, hiszen helyzete az Úrral szemben bevallottan kilátástalan, és közvetlenül nem az első emberpár vesztére tör, hanem osztályrészét követeli a teremtésből. Végül az Úrnak sem kell csatát vívnia Luciferrel, mert a tagadás ősi szelleme csak egy gyűrű mindenségében. A középpontos dráma sajátosságait sem találjuk meg Az ember tragédiájában. Ádám — ellentétben például Oidipusszal, Learrel vagy Peer Gynttel — nem sugárzó, kényszerítő erejű figura, tettei nem szabnak mértéket, nem jelölnek ki viszonyítási pontot a többi szereplő megítéléséhez. Az első-utolsó ember a történelmi színek többségében passzív, szemlélődő karakter. Bécsy a kétszintes drámodellben látja a megoldást. Az ember tragédiájában valóban szembeötlő motívum a misztériumjátékok legfontosabb műfaji jellegzetessége, a túlvilági (az Úr és Lucifer), illetve az evilági (Ádám és Éva) szint éles szétválasztása. A Tragédiában mindennek az égi szint a mértéke, a világegyetem és az édenkert *harmonia praestabilitata*jához képest bizonyulnak jónak vagy rossznak az események. Másrészt az elveszett paradicsom kései sugara, elérhetetlen mintája a jobb jövőbe vetett hit töretlenségében és az örök harmonia utáni vágyakozásában érhető tetten. A két világszint határai nem olvadnak össze, a földi nem kap megnyugtató választ az égitől, az Úrhoz történő közeledést csupán a reménység és a munka kínálja.

Még szembeötlőbb a Tragédia és a misztériumjátékok hasonlósága az alakok vizsgálatakor. A kétszintes dráma szereplői a bibliai történetekből vett „jellemabsztrakciók”, nincs reális-naturális egyéniségük. A Tragédia történelmi színei ezeket az elvi egyéniségeket helyezik más-más megvilágításba, de bemutatásuknak kevés a lélektani hitelessége. (Jó példa erre az egyiptomi jelenet, ahol férjét, a halott rabszolgát sirató Éva képtelen gyorsasággal válik a Fáraó-Ádám „csicsergő” kedvesévé.) Ahogy a valóságban elképzelhetetlenek a történelmi színek eseményei, úgy az alakok is csupán a két világszint közötti kapcsolatra — vagy ennek hiányára — utalnak. A misztériumjátékok az időt kizárólag vertikálisan szemléltetik, mert meghatározó szintjük, az égi minden változástól mentes. A cselekmény előtt nem történik semmi, ami ha-

tással lehetne a drámai bonyodalomra. A Tragédiában ez nem is lehetséges, hiszen a történelem első pillanataival, a világ teremtetésével nyit a darab. De a misztériumjátékok cselekménye a távolba sem mutat, hanem egyetlen összefüggő eseményként láttatja az idő teljességét. Madáchnál is ellátunk a történelem végéig, és az Úr holisztikus, végső értékelése után sem következhet már semmi. Az ember tragédiáját a kétszintes drámákon belül a középkori moralitásokhoz teszi hasonlatossá a színről színre visszatérő haláltánc-motívum,¹⁰ valamint az Úr és a sátán vetélkedése az emberért, ami a bibliai Jób könyvét idézi.

Azonban Bécsy Tamás elmélete is kiegészítésre szorul. Ellentétben a középkori misztériumjátékok rendre elnagyolt, széteső szerkezetével, a Tragédia mindvégig feszes, sokszor vakmerő dramaturgiájú. Másrészt a polifonikus szerkesztés nemcsak vertikálisan, hanem horizontálisan is megosztotta az égi és a földi szférát, ezért világszintjei nem közvetíthetnek egységes szemléletet, átfogó érvényességű ismeretet. A főszereplők beszédmódjának csatájában mind ontológiailag, mind gnoszeológiailag szilánkokra törnek a teremtetett világ képe. Az „Úrnak és Lucifernek a nézőpontja oly mértékig eltérő, hogy egyáltalán nem lehet ’rekonstruálni’, mi is az a voltaképpeni ’valóság’, amelyre értékeléseik vonatkoznak”.¹¹

III. A Tragédia mítoszkritikája — az elméleti űr

A mítoszkritika a keretszínék értelmezésének tradicionális, de meg-megújuló módszere, s értékes eredményekkel gazdagította a Madách-kutatást, elemzésben mégis csupán érintőlegesen tárgyalom. Egyrészt a hatástörténeti megközelítés kimerítően vizsgálta az „Ádám-mítosz” világirodalmi előzményeit.¹² Másrészt vitatható érvényűnek gondolom a Tragédia mitikus motívumainak olyan áttekintését, ahol a keretszíneket a beszédmódok értelmezése nélkül vetjük egybe Madách forrásaival. Ebben az esetben két út áll előttünk: vagy a Tragédia biblikus jeleneinek teológiai-dogmatikai hitelességét vagy hiteltelenségét bizonyítjuk, ami hermeneutikai zsákutcába vezet.¹³

¹⁰KOZÁKY István, *„Az ember tragédiája” s a modern haláltánc-költészet*, Napkelet, 1925. 497–504.

¹¹S. VARGA, i. m., 43.

¹²HORVÁTH, i. m., (1997)

HORVÁTH Károly, *Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez*, ItK, 1984, 52–57.

VÁRÓCZI Zsuzsa, *Az ember tragédiájának mítoszi utalásai*, Jelenkor, 1993, 725–742.

MÁTÉ Zsuzsanna, *Mítoszelméleti megjegyzések Madách Imre „Ádám-mítoszáról”* = IX. *Madách Szimpózium*, szerk. BENE Kálmán, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2002, 73–92.

¹³A vallásbölcseleti értelmezés a két világháború között volt népszerű (például: ERŐSS Alfréd, *Az ember tragédiája és a vallásbölcselet*, Kat. Szem., 1936, 436–445.; SÁNDOR István, *A költő és a*

Vagy menthetetlenül „remitizáló” szövegnek, esetleg mítoszparódiának, sőt, blaszfémianak kell olvasnunk Az ember tragédiáját, amelyben a teremtés felidézésének szakrális ünnepe profán játékká válik.¹⁴ Természetesen lehetséges, hogy a Tragédia valójában komédia, de ekkor újabb kérdőjelbe ütközünk: mi hordozza a parodisztikus hatást, a mítoszi elemek szinkretizmusa vagy a variánsainak foglalata, a költői nyelv?

A nyelvi-hermeneutikai megközelítés Madách művének többszólamúságában keresi a választ az értelmezés dilemmáira, azt vallva, hogy a Tragédiában „egymást kizáró igazságok működnek, egymással összemérhetetlen nyelvek replikáznak”.¹⁵ S. Varga Pál monográfiájában Ingarden, Bahtyin és Uszpenskij elméleti nyomvonalán haladt, és jelentős eredményeket ért el. „A polifonikus kétszintes dráma világa...többszörösen létheteronóm világ. Egyrészt abban az értelemben, hogy nem lehet a *művön kívüli* létautonóm tárgyiasságokra vonatkoztatni, másrészt viszont az sem számít, hogy a *művön belül* mi az egyes szólamokat képviselő tudatokon túl eső korrelátuma a nyelvi jelentésekből sajátserű rendezőelv által konstituált világoknak.”¹⁶ Csakhogy ezzel a szerző azt feltételezi, hogy az egyes szólamok homogének. „Ezeknek az értékítéleteknek — legalábbis elhangzásukkor — az a sajátosságuk, hogy saját belső logikájuk koherens, azonban az alapjukat szolgáló axiomatikus értékítéletek igazsága... a) nem igazolható magából a szólamból b) nem igazolódik azáltal sem, hogy az ellentett szólam képviselője/képviselői elfogadnák.”¹⁷

Ezen a ponton a Tragédia nyelvének homogén-polifonikus értelmezése is ellentmondásossá válik. Egyrészt összemosisódik a formális, a szemantikai és az ontológiai logika fogalma. Másrészt milyen értelmezői-logikai pozícióból állítom, hogy az egyes szólamok koherensek, ha ugyanakkor azt is kijelentem, nincs olyan látószög, ahonnet igazolhatóak lennének? A Tragédia szövegére számos helyen alkalmazhatatlan a „létheteronóm polifónia” elmélete, s erre nem feltétlenül az a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy Madách „alighanem belebonyolódott a nézőpontváltás logikai hálójába”.¹⁸ Elemzésem arról tanúskodik, hogy Az ember tragédiájának polifóniája *szubverzív*: a fősze-

menyország, Kat. Szem., 1941, 353–363., 354–355.), de még ma is érezteti hatását (LEHOTA János, *Madách istenbizonyítéka: Egy feledésbe merülő szimbólum*, Pannon Tükör, 2001/1, 56–60.).

¹⁴VÁRÓCZI, i. m., 727, 731.

¹⁵S. VARGA, i. m., 27. A Tragédia dialogikus értelmezésének történetéről: *uo.*, 34–38.

¹⁶S. VARGA, i. m., 44.

¹⁷S. VARGA, i. m., 47.

¹⁸*Uo.*, 79.

replők szólama külön-külön is összetett, sokszor ellentmondásos nyelvi rétegekből áll.¹⁹

IV. A bibliai beszédmódok közötti űr

Az ember tragédiájának szövegében félszáz közvetlen bibliai allúzió olvasható, a közvetett utalások száma ennek többszöröse.²⁰ A kutatás azonban nem foglalkozott nyelvi, diskurzusbeli környezetükkel. Ez azért is különös, mert az európai irodalomban a Bibliát körülvevő hatalmas hermeneutikai hagyomány a szövegekhez való viszony elsődleges modelljévé vált.²¹

Paul Ricoeur munkássága a nyolcvanas évek végétől vált ismertebbé hazánkban,²² és neve azóta fel-feltűnik a Madách-szakirodalomban is,²³ de olyan Tragédia-elemzés még nem született, amely értelmezői elméletére építene. Írásomat *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása* című tanulmánya ihlette.²⁴ Ricoeur úgy véli, a kinyilatkoztatás mai — és természetesen XIX. századi — értelmezésében három nyelvi szint olvadt össze. Az eredeti hitvallás *lex credendit* és *lex orandit* ötvöző rétegére ráépült az egyházi hagyomány és dogmarendszer szintje, majd egy harmadik, az igaz hit szabályrendszere, a morálteológiáé. Az eredeti kinyilatkoztatásforma plu-

¹⁹A Tragédia fogalmakat „felforgató”, polifonikus szerkezete miatt vélem problematikusnak EISEMANN György, *i. m.*, értelmezését. Olvasatában Lucifer lázadása után a teremtet világ anyagi képe két részre hasadt, transzcendens és immanens szférára. Három létértelmező motívum felett az Úr (anyag, öröklét, boldogság), három felett pedig Lucifer (űr, idő, tudás) rendelkezik, és a történelmi színekben ezek hol az egyik, hol a másik világ felé vonják Ádámot. Majd az utolsó színben, az Úr záró mondatában a „küzdés és a bizalom” eszméjében egyesülnek. Elemzése a Tragédia nyelvét monofónnak, statikusnak feltételezi, pedig a fenti fogalmak színről színre haladván új tartalommal gazdagodnak: (egészen) mást jelent az anyag, az űr vagy a tudás tapasztalata a Fáraó-Ádámnak, Keplernak vagy a Falanszter tudósának. Értelmezésemben még az anyagi kart sem lehet az Úr „szócsövének” (E. Gy., *i. m.*, 39.) tekinteni, mert más diskurzusban nyilatkoznak a teremtés művéről.

²⁰A kritikai kiadás színéről színre közli a bibliai forrásokat (MADÁCH, *i. m.*, 731–799.), a mennyei jelenetre vonatkozókat a főszövegben tárgyalom. A bibliai idézetek Károli Gáspár fordításából valók, Madách is ezt vette alapul. Vö.: 38. jegyzet.

²¹BÓKAY Antal, *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*, Bp., Osiris, 1997, 37.

²²A hermeneutika elmélete 1–2. (Auerbach, Palmer, Ricoeur, Hirsch, Szondi, Frye, Kermode): Szöveggyűjtemény, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATE, 1987 (Ikonológia és Műértelmezés3.)

²³TÓTH Péter, *Olám (Az ember tragédiája és a Biblia) = V. Madách Szimpózium*, szerk. TARJÁNYI Eszter, ANDOR Csaba, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 1998, 22–71.

MÁTÉ, *i. m.*, (2002)

BÍRÓ Béla, *Madách és az „egyezményes filozófia”*, Liget, 2004/10, 44–57.

²⁴Paul RICOEUR, *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása*, ford. BOGÁRDI Szabó István = P.R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, vál., szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 1999, 116–160.

rális, poliszémikus és analógiás nyelvét a ráarakódó két nyelvi réteg monolitikussá változtatta, és tekintélyelvű, logocentrikus fogalmi készletével üzenetét elhomályosította. Ricoeur a kinyilatkoztatás eszméjének rekonstrukciójakor nyomon követi az ószövetség történeti, tanító és prófétai iratainak tipológiáját, és öt megnyilatkozási formát (*discours*) különít el, amelyek egyetlen szövegrészen — bibliai könyvön — belül soha nem keverednek. Szemantikai kapcsolatuk egyszerre komplementer és antinomikus. Az ember tragédiájának szövegében — különösen az első és utolsó színben — ezek a bibliai megnyilatkozási formák egymás mellé kerültek, eredeti sorrendjük megváltozott, és ellentmondásosságuk a mű egészét áthatja.²⁵

1. *A prófétai megnyilatkozás*

Ez a diskurzusforma jelöli ki a kinyilatkoztatás középpontját. A próféta nem maga, hanem más nevében szól, és a sugalmazottság, a beszéde mögötti isteni üzenet hitelesíti szavait. A mennyei jelenet szerzői utasítása Mikeás prófétát idézi: „Látám az Urat az ő székiben ülni, és az egész mennyei sereget az ő jobb- és balkeze felől „állani” (1Kí 22,19). A Tragédia első három színe múltba tekintő prófétai beszéd, történelmi *aetiológia*. Madách a jelent (XI. szín) és a megélt múltat (IV–X. szín) a történelem kezdőpontjából magyarázza (I–III. szín). A jelenet írója, az Ószövetség prófétáihoz hasonlóan egy nyelv előtti és feletti eseményt idéz, amelynek nem volt tanúja. Ez a látószög az alteritás évszázadaiban összhangban volt a természettudományos ismeretekkel (pontosabban hiányukkal), azonban a felvilágosodás vívmányai, Kant

²⁵ Az antinómia, az önmagukban érvényesnek látszó, de együtt már ellentmondásos állítások fogalmát Kant vezette be a filozófiába. Szerinte a tiszta ész akkor kerül antinómiába önmagával, ha az ontológia alapkérdéseit a dogmatikus metafizika felől közelíti meg. Kant ismeretelméletének hatását a Madách-szakirodalom gazdagon tárgyalja GALAMB Sándor: Kant és Madách (ItK, 1917, 181–183.) című tanulmányától EISEMANN György idézett művén át HITES Sándor: A Vernuft tragédiája (ItK, 1997, 39–57.) elemzéséig, és az idegen nyelvű interpretációk is meghatározónak ítélik, például Dieter P. LOTZE: Imre Madách (Boston, 1981) monográfiája. Bár írásomban használok az antinómia fogalmát, azokhoz csatlakozom, akik a Kant-párhuzamokkal kapcsolatban fenntartásokkal élnek (ALEXANDER Bernát, *A XIX. század pesszimizmusa: Schopenhauer és Hartmann*, Bp., Franklin, 1884, 14–16.; BARTA János, *i. m.*, 168.). A XIX. század szkepszisétől ugyanis idegen a (poszt)kartéziánus, logocentrikus metafizikák „derűje”, Kant és Madách filozófiájának közös pontjait az utóbbi rendszerszemléletének hiánya teszi idézőjelbe. Másrészt a „küzdés”-motívum fenomenológiai megközelítése, a lét értelmének szubjektivitása inkább az egzisztencialista bölcséletet, elsősorban Kierkegaard-t idézi. Vö.: BELOHORSZKY Pál, Madách és Kierkegaard, It, 1971, 886–896.

és Hegel után, Darwin és Marx kortársaként,²⁶ egy kora modern világban a mítosz történelmi és nyelvi kontextusában keresni a kezdet és a ma összefüggéseit, nemcsak anakronisztikus, hanem tragikus is. Ugyanis a XIX. századtól a modern ember elsődleges „létérzékelési paradigmájává” a szkepszis vált, hiszen végérvényesen elveszítette a kozmosz szimbolikus befogadásának *a priori* védelmét.²⁷ A Tragédiában az űr–világűr konfigurálódó motívuma az egyik legjobb példa a mitikus világkép kiüresedésére. Dante Színjátékának univerzumából szellemi létezők sokasága tekintett a középkori emberre, azonban a kozmológia kopernikuszi fordulata után a világűr „deszubjektivizálódott”,²⁸ olyan idegenné, jegessé vált, amilyennek a XIII. színben látjuk.²⁹ Mivel a kinyilatkoztatás prófétai diskurzusába tartoznak az álmok, látomások leírásai, az apokaliptika, illetve a történelem végének eszkatologikus megfestése is, ezért a Tragédia megírásának ideje és beszédmódja közötti feloldhatatlan feszültség — avagy űr — a történelmi színekre is áthúzódik.

2. Az elbeszélő megnyilatkozás

A *Genézis* könyvének uralkodó beszédmódja a megnyilatkozás. A teremtés leírásában eltűnik az elbeszélő, a szöveg önmagát közli: Jahvéról szól, aki a múltban cselekedett. Az elbeszélői mód rendre határvonalat, történelemalakító eseményt, egy új időszámítás kezdetét rögzíti. A hitet megalapozó üdv-történeti fordulópont felidézése, újramondása a *credo* része, ilyen liturgikus pillanat a Tóra vagy az evangéliumok felolvasása. A vallási közösséghez tartozást nem a beszédmód, hanem a tematizálás, a tárgy kiválasztása jelzi, ezért az írás önértelmezésében nem a sugalmazottság, hanem a történetiség az elsődleges. A szöveg ritmusát néhány nagy téma váltakozása adja, ilyen a bűn utáni büntetés–enyhítés–kegyelem, illetve a teremtés–megsemmisítés–teremtés aktusának ismétlődése. Szerzője a gondviselő Isten nyomát, az események végső értelmét, a történelem záró pontját keresi, erre utal a misztériumjátékokban, moralításokban a *Dies Irae*-motívum. Csakhogy a hitet meg-

²⁶HERMANN István, *Madách és a német filozófia*= H. I., *A gondolat hatalma*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 243.

LADÁNYINÉ BOLDOG Erzsébet, *A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből (1850–1875)*, Bp., Akadémiai, 1986, 35–73.

²⁷GÁSPÁR Csaba László, *Isten és a „semmi”: filozófiai-teológiai tanulmányok*, Bp., Harmat, 2000, 142.

²⁸BÓKAY, i. m., 57.

²⁹HORVÁTH Károly, i. m., (1997), 271–272., hangsúlyozza Madách természettudományos jártasságát, kozmológiai ismereteinek korszerűségét, csakhogy ezzel inkább kiemeli a témaválasztás dilemmáját, semmint megoldja azt.

alapozó események (I–III. szín) bizonyossága és a prófétai végidő, figyelmeztetés (XIV–XV. szín) között nincs dialektikus összefüggés. A két elbeszélői módot „a semmi szakadéka választja el”, és „nincs olyan Aufhebung, mely áthidalhatná ezt a halálos űrt”.³⁰ A kettős hitvallás feszültsége, a régi (I. szín) és az új teremtés (XV. szín) ellentmondó historikussága nem oldható fel teleologikus történelemszemléletben vagy dogmatikus gondviseléstanban. Ez az antinomikusság nemcsak a Tragédia szerzőjének prófétai-látnoki beszédmódjában, hanem művön kívüli, elbeszélői pozíciójában, témaválasztásában is tetten érhető. A teremtés és a bűnbeesés újramondásával egy olyan közösség előtt tesz hitvallást, amely már nem létezik, pontosabban ezt a hitvallásformulát már nem tekinti megalapozó értékűnek. Ezen a ponton Madáchban nemcsak Dosztojevszkij kortársát láthatjuk,³¹ százada és a saját borúlátásával, szkepszisével viaskodó szerzőt, hanem a hivatalos egyházi bibliakritika utáni alkotót is. A XIX. század második felére a hermeneutika végleg szakít a Biblia mítoszi értelmezésével. Már Spinoza is immanens szöveggként olvasta a Szentírást,³² Wellhausen Pentateuchus-kritikája után az exegézisek, homíliák a kinyilatkoztatás fenomenológiai megközelítésére is kísérletet tesznek.³³ A kérdést tovább árnyalja Madách felekezeteken felüli értelmezői pozíciója — katolikusként protestáns bibliafordítást idéz.³⁴ Ám míg a katolikus bibliai hermeneutika (és fordítás) temporális, tartalmi és ontologikus szemléletű, addig a protestáns térszerű, formai és ismeretelméleti.³⁵

A Tragédia mennyei jelenetében a prófétai és elbeszélői megnyilatkozás közötti ellentmondás a teremtéstörténet mitologikus és demitologizált értelmezésében is tükröződik. Három motívum jelzi ezt az ellentétet. Az idő, a tér-anyag és a rend fogalmát az alteritás embere megbonthatatlan egységben

³⁰RICOEUR, *i. m.* 123.

³¹IMRE László, *Az egyén tragédiája (Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés; Madách: Az ember tragédiája)* = I. L., *Műfajttörténet és/vagy komparatiztika*, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2002, 149–178., vizsgálja a két „polifonikus világ” rokonságát.

³²Benedictus de SPINOZA, *Teológiai-politikai tanulmány*, Bp., Osiris, 2002, 180–277.

³³RÓZSA Huba, *Az Ószövetség keletkezése: Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, Bp., Szent István Társulat, 1995, 60–73.

A bibliai hermeneutika szemléletváltása már a Tragédia első jeles kritikusának, a református püspök Szász Károly (1829–1905) munkásságában is felfedezhető. Vö.: SZÁSZ Károly, *A héber őstörténelem bírálata* = Sz. K., *A világirodalom nagy époszai I.*, Bp., Révai, 1882, 316–332. A Genesis (I–XI.) fejezetei „történelmi adatok nevére igényt nem tarthatnak, s egyenesen a mondák országába utasítandók. Mert Jóbbal szólva, ki volt jelen, mikor az ég és a föld fundáltattak?” (316.)

³⁴Vö.: 38. jegyzet

³⁵BÓKÁY, *i. m.*, 54.

látta.³⁶ A Tragédia világában ez a harmónia elveszett illúzióvá válik, mert a fenti három fogalom ellentétes értelmezést, elbeszélést nyer az Úrtól és Lucifertől. A *Genезis* szerzője távolságot kíván teremteni más teremtéstörténettel, szövegét úgy választja el a korabeli mítoszoktól, hogy kijelöl az emberi történelemnek egy kezdeti pontot, magát a teremtés aktusát, amely előtt az időbeliség — mint a változás mértéke — értelmezhetetlen.³⁷ Előtte a világminőség csupán „végtelen idejű tervként” létezett. Az Úr — mint a teremtés „nagy művének” első hermeneutája — ezt a kezdőpontot hangsúlyozza, ahonnan szemlélve a teremtet világ történetét csupán jelen van és jövő, múlt nem létezik, időszemlélete biblikus-lineáris: „Évmilliókig eljár tengelyén... mi mostan létesült.” Lucifer látószöge viszont ciklikus-mítoszi. Teremtéskritikáját az idő hármas tagolása (előbb — most — majd akkor) ritmizálja, s ennek a mítoszi temporalitásnak az útvesztőjébe csalja be az Urat, amikor a teremtés előtti, imaginárius időről faggatja. „Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?” Másrészt Lucifer szerint a teremtés utáni idő sem lineáris-lezáratlan, hanem ciklikus-konstans. „És meg nem únod véges végtelen, / Hogy az a nóta mindig úgy megyen.” Hasonló taktikát követ a teremtet világ terének-anyagának értelmezések is. Az Úr szerint a teremtés csak kozmogóniaként értelmezhető: az anyag harc, küzdelem, ellenállás nélkül simul az isteni tervbe, és szolgálja azt. A tér „végtelen pályája” gyönyör, boldogság, maga a teremtés dicsérete. Lucifer viszont a mítoszok dualizmusát, az ősmatéria, a *próté hülé* agnosztikus szemléletét hirdeti. A tér és az azt kijelölő anyag kiismerhetetlen entitás, amelynek titkát, végső tulajdonságait az Úr nemcsak, hogy nem sejtí, de ez mindenhatóságának gátja. „Nem is sejtettél bennök, úgy lehet, / Vagy, ha igen, másítani nincs erőd.” Végül ez a tér és anyag Alkotója ellen fordul, mert megteremti és igazolja Lucifert: „Te anyagot szültél, én tért nyerek”; „Együtt teremtünk ...”. Kibékíthetetlen ellentétet szül az utolsó fogalom értelmezése is. Az Úr szólamában a teremtet világ biblikus-teleologikus rendje a tökéletesen „forgó” nagy gépezet képeben rajzolódik ki: Alkotója ura és kormányzója a történelemnek. Lucifer viszont csak a mítoszok őskáoszát, a *tohu-wabohu* „összevisszaságát” látja és láttatja, ahová a világ e „rossz gépezet” „összhangzó értelem híján” egyszer majd menthetlenül visszahull. Kritikájában így eggyé olvasztja a kozmogóniát és a

³⁶PAULER Ákos, *Költészet és filozófia*, Athenaeum, 1923, 81–87., című tanulmányában ezen a ponton állítja szembe Madách világát Dantééval. Az Isteni Színjátékban a tér, az idő és a rend motívuma metafizikai harmóniát alkot, míg a Tragédiában viszonyuk kaotikussá válik (85–86.).

³⁷RÓZSA Huba: *A Genезis könyve I.: A bibliai őstörténet (Gen 1–11)*, Bp., Szent István Társulat, 2002, 53–58.

teogóniát. De ezen a ponton már az angyali karral, e „hitvány sereggel” vitázik, s replikája a himnikus beszédmód negatív parafrázisává formálódik át.

3. *A rendelkező megnyilatkozás*

Ez a beszédmód közli a kinyilatkoztatás etikai oldalát. Az Úr törvénye nem a múlt (elbeszélői), nem a jövő (prófétai), hanem a jelen tetteinek, pillanatainak irányítója. A hitélet hétköznapijaiban Isten tervét rendelkezések, utasítások közvetítik. A *Deuteronomium*ban az üdvtörténeti esemény már magába foglalta és kijelölte a törvénykezést. A *Dekalogus* követője nem a kanti erkölcsfilozófia kategorikus imperatívuszának engedelmeskedik, hanem beavatottként a hit fényében értelmezi a múltat. A törvény nem parancs, hanem szövetség — írja Ricoeur —, ami kiválasztottságot, ígéretet, de fenyegetést és átkot is jelenthet. A rendelkezői megnyilatkozás nyelvi modalitása a felszólító mód. Az isteni szóval a semmiből való teremtés, a létbe hívás „legyen!” formulája („Ki egy szavával hívta létre mindent.”) az elbeszélői-bölcséleti-himnikus beszédmódok által dominált első színben elszórtan jelenik meg, és disszonáns hatást is kelt. A Tragédia mennyei jelenete ugyanis a hetedik napon, a pihenés, az isteni kontempláció pillanatával kezdődik. Az Úr először világa „véd-nemtőit” szólítja fel végtelen pályájuk megkezdésére, de a szemlélődés helyett Luciferrel bonyolódik a teremtés rendjét felborító vitába. A szín végére ez a beszédmód is áldozatává válik a többivel történő találkozásnak. Az Úr nem saját akaratának érvényesítésére használja a „legyen”-formát, hanem a pártos szellem követelésének enged: „Legyen, amint kívánod.”. A mennyei jelenetben nincs pozitív rendelkezés, csak büntetés, Lucifer száműzése. Az angyali kar utolsó mondatában is ezzel találkozunk: „El Isten színétől, megátkozott, / Hozsán’ az Úrnak, ki törvényt hozott.”

4. *A bölcsességi megnyilatkozás*

A kinyilatkoztatás bölcsességi beszédmódja Az ember tragédiájában meghatározó jelentőségű. A szentírástudomány az Ószövetség protokanonikus szövegei közül Jób, a Példabeszédek valamint a Prédikátor könyvét sorolja a bölcsességi irodalomba, a deuterokanonikus iratok közül pedig a Bölcsesség és Jézus Sirák fia könyvét.³⁸ A bölcséleti beszédmód a törvény, a rendelkezés személyessé válása, elmélyülése. Bár a boldog élethez vezérlő gyakorlati tanácsok mélyén az élet értelmének, a kozmosz rendjének kutatása áll, mégsem

³⁸Madách katolikus volt, mégsem a deuterokanonikus könyveket is tartalmazó Káldi György-féle fordítást idézi, hanem a szűkebb protestáns kánont, Károli Gáspár bibliafordítását. Vö.: KAR-DOS Albert, *Az ember tragédiája és a zsoltároskönyv*, Prot. Szem., 1933, 366–370.

találunk átfogó fogalmi rendszert a végső kérdések megválaszolására. Isten bölcsessége maga a teremtés, célja mégis rejtett, sőt, elérhetetlen a teremtett világ számára, ezért a Teremtőnek senki nem lehet vitapartnere. Az emberi bölcsesség Isten személyes ajándéka, viszont a Kígyó ígérete, a „jó és rossz” tudása, valamint az önmagáért való, a hit elé helyezett — sztoikus, epikureus — okoskodás üdvtörténetileg a pusztulásba visz. Az Ószövetség bölcsességi könyvei az örök isteni rend és az emberi tapasztalat közötti fájdalmas ellentmondást is tárgyalják. Világunk értelmessége vitatható, életutunkon kérdések nélkül is kérdőjelekbe ütközünk. A szenvedés — az ember megsemmisülésének, az Isten elérhetetlenségének, hallgatásának — magyarázata a bölcsességi irodalom legnagyobb témája, lapjain a teremtett világ nagysága és a nyomorúság találkozik. Az ártatlanul szenvedő Jób azt sejtí meg, hogy az élet keserveit nem lehet pusztán a logosz segítségével elfogadni, az ember kínjait csak az ethosz és a kozmosz összekapcsolása helyezheti értelmes összefüggésbe. Ezért a kinyilatkoztatás a bölcsességi irodalomban nem rendelkezés, program, teleológia, hanem reménység. „Hiszek annak ellenére, hogy...” — az igazak szenvedésének magyarázata mindig Isten titka marad.

Az ember tragédiáját Jób könyvéhez közeli rokonság fűzi.³⁹ Már a menyeyei jelenet elsődleges forrása is innét való: „Lón pedig egy napon, hogy eljövénék az Istennek fiai, hogy udvaroljanak az Úr előtt; és eljőve a Sátán is közöttök.” (Jób 1, 6) De az első szín bölcsességi beszédmódja csak részben követi a bibliai mintát. A teremtés prófétái, elbeszélői és himnikus értelmezését ugyan Jób könyvének színpadáról halljuk, az isteni *Sophia* mégsem az Úr trónusa mellett áll. A bölcsesség, úgy tűnik, Lucifer szövetségese. Nem az Úr „mesteremberes önelégültsége” miatt,⁴⁰ ez még részben összhangban van az Ószövetség istenképével: a Teremtő a legnagyobb építőmester, és a Madách korabeli szabadkőművesség is annak látta.⁴¹ Az Úr a perlekedő szellemmel szemben azért marad alul, mert Lucifer az agnosztikus-misztikus

³⁹ Az ember tragédiája és Jób könyvének kapcsolatát több (javarészt méltatlanul elfeledett) tanulmány vizsgálja: BERNSTEIN Béla, *Az ember tragédiája és a zsidó irodalom = Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve (IMITÉ)*, Bp., 1896, 118–127.

HERZOG Manó, *Jób, Faust, Madách*, Múlt és Jövő, 1924/1, 9–13.

DRÄXLER Aladár, *Bibliai hagyományok Az ember tragédiájában*, Győri Szemle, 1935, 181–188.

POLLÁK Miksa, *Madách Imre és a Biblia I–V. = IMITÉ*, Bp., 1935, 73–108., 1936, 135–167., 1937, 56–89., 1938, 46–97., 1939, 145–151.

⁴⁰ Arany János sokat idézett megjegyzése. *Madách Imre összes művei II.*, s.a.r., bevez., jegyz. HALÁSZ Gábor, Bp., Révai, 1942, 1004.

⁴¹ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes, *Madách és a szabadkőművesség = V. Madách Szimpózium*, szerk. TARJÁNYI Eszter, ANDOR Csaba, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 1998, 136–146.

bibliai bölcseletre a maga görög-gnosztikus, logocentrikus fogalomrendszerét kényszeríti rá.⁴² Az évmilliókig eljáró gépezet szédítő arányai nem nyugozik le, formális cél-okságot nyomoz a teremtés művében, de a hűvös, kényszerítő erejű logika helyett csak az „összhangzó értelem” hiányát leli.

5. A himnikus megnyilatkozás

Ricoeur az Ószövetség tipológiáját követi, ezért áttekintését a himnikus beszédmóddal zárja, és dicsőítő, könyörgő, valamint hálaadó zsoltárokat különböztet meg. A dicsőítőt a teremtés csodája és a történelmet formáló Isten tettei ihletik, de az örök rend magasztalása mellett a világ szépségéért mondott köszönet is fontos motívummá válik ezekben a költői szövegekben. Ezért ebben a beszédmódban meghatározó a „Te retorikája”, az Úr közvetlen megszólítása.

A Tragédia mennyei jelenete felborítja a biblikus beszédmódok hierarchikus sorrendjét, mivel a himnikus diskurzus kerül az első helyre, és látványlag terjedelmében is uralja az első szint. Az angyalok szerepe a Bibliában hasonló, mint Hermészé a görög mítoszokban: közvetítenek, a végtelen isteni szót, a *sensus divinitatis* az ember nyelvére fordítják. Létük is a transzcendens intenciót teljesíti be. „Részünk csak az árny, mellyet ránk vetett, / Imádjuk őt a végtelen kegyért, hogy / Fényében illy osztályrészt engedett.” Az angyali kar himnusza — „Dicsőség a magasban Istenünknek, / Dicsérje őt a föld és a nagy ég,” — a 148. zsoltár parafrázisa. „Dicsérjétek őt angyalai mind; dicsérjétek őt minden serege.” (Zsolt 148,2) Elsőként a teremtés aktuását, mint az isteni szó megvalósulását értelmezik — „Ki egy szavával híva létre mindent” —, majd mint ideát — „Megtetesült örökös nagy eszme”. A tapasztalás és a beszéd előtti esemény nyelvi értelmezését a bizalom hermeneutikája teszi számukra lehetővé.⁴³ Hozsannájukban mégsem a himnikus beszédmódé a vezető szerep. Egyrészt az angyali kar („*angelos*” küldött) szerepeltetése a rendelkezés–törvénykezés biblikus szövegrétegét idézi, másrészt a főangyalok eredetileg nem a zsoltárokból, hanem az apokaliptikus, eszkatológikus szövegben szerepelnek. Gábor, mint a kinyilatkoztatás angyala *Dániel*, Mihály, az igazságosságé a *Jelenések*, Ráfael, a védelmező pe-

⁴²A két szemléletmód együttes szerepeltetésének régi hagyományai vannak. Elsőként egy reneszánsz kori szerző, Maurice Scève *Microcosme* (1562) című elbeszélő költeménye kapcsolja össze a bibliai és az antik görög felfogást. Vö.: HORVÁTH, i. m., (1997), 254–255.

⁴³Ricoeur a megértési folyamat kétféle modalitását, a bizalom és a gyanú hermeneutikai alapállását különbözteti meg. In.: Paul RICUEUR, *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation*, New Haven, Yale University Press, 1970, 28–36. Vö.: BÓKAY, i. m., 286–287.

dig *Tóbiás* próféta könyvének alakja. Himnuszukat nem a zsoltárforma, és elsősorban nem is a prófétai beszédmód, hanem a deskripció uralja: a működésbe lendülő univerzum harmóniájának elbeszélő leírása. Madách korának „egyezményes filozófiáját” (metafizikai összhangját) a teremtés teleológiai, morális és theodiceai szövegei adják.⁴⁴ „A küzdés, mint nagyszerű fék” eszméje dialektikus viszonyban álló ellentétpárokból, illetve ezek feloldódásában hirdeti az Úr alkotásának tervszerűségét. (Büszke láng-golyó — szerény csillagcsoport; parányi csillag — mérhetetlen nagyvilág; mennydörgés — enyhe béke; születő világok — enyészők koporsója; rendtelenség — rend; gyász — fénypalást; kis határ — nagy eszmék; szép — rút; mosoly — könny; tavasz — tél; fény — árnyék; kedv — harag.)

Arany János logikai ellentmondásnak vélte a dichotómiák sorában, hogy az angyali kar közvetlenül a teremtés után „enyésző világokról” szól. Madách azzal védte álláspontját, hogy Lucifer válaszában „csak az anyagok ösze gyurásáról, keveréséről beszél, nem semmiből teremtéséről”.⁴⁵ Ez részben helytálló, mert Lucifer mítoszi, gnosztikus-dualisztikus világképet sulykol, és ezzel támadja a Gábor főangyal himnuszában külön is hangsúlyozott „*creatio ex nihilo*” motívumát. Másrészt tarthatatlan ez az érvelés, hiszen az angyali kar magasztalása megelőzi Lucifer szövegét, nem válaszolhatna olyan vádra, amely még nem hangzott el. A sor mégsem hibás. Az angyalok himnuszába itt a prófétai beszédmód ékelődik, akik előre látják az univerzumban a pusztulás és az újjászületés váltakozását. Igaz, a nyelvtanilag indokolt jövő idő helyett a jelenben festik meg a teremtett világ örök rendjének dialektikáját.

Morális üzenete az angyali kar énekének, hogy az Úr művének roppant arányai „intő szózat a hiúnak, / Csüggedőnek biztatója.” Azonban a leírást a prófétai beszédmód elemei szövik át. Ennek retorikai jegye az ismétlődő megszólítás: „Azt hinnéd, egy gyöngé lámpa, ...” (vajon kihez szólnak itt az angyalok?), illetve a Földszellem többszöri hívása, biztatása: „Jössz te, kedves ifjú szellem” „A nagy ég áldása rajtad!” „Csak előre csüggedetlen;”. Majd himnuszuk záró soraiban a prófétai beszédmód jövő idejét látjuk: „Kis határon nagy eszmék / Fognak lenni küzdelemben.” Ugyanakkor a bölcséleti beszédmód is szerephez jut magasztalásukban: a végső harmónia titkát csak az Úr ismeri, világa rendjében a teremtmények nem érzékelhetik betöltött, rájuk rótt szerepüket. Külön szót érdemel a három főangyal önálló

⁴⁴Bíró Béla szerint a „harmónia-fogalom” mögött Madách korának gnosztikus-dualista, illetve szabadkőműves bölcséleti áramlata áll. BÍRÓ, *i. m.*, 44–45.

⁴⁵MADÁCH, *i. m. II.*, 1004, 865.

szólama: Isten három attribútumának himnikus és bölcséleti megfogalmazása.⁴⁶ Gábor az Úr Eszméjét, Mihály Erejét, Ráfáel Jóságát hangsúlyozza. A kiemelt isteni attribútumok összhangban vannak a három főangyal bibliai szerepével: Gábor a kinyilatkoztatás angyala (*Eszme*), Mihály az igazságosságé (*Erő*), Ráfáel pedig az ártatlanok védelmezője (*Jóság*). Megnyilatkozásuk tartalma és formája azonban antinomikus. Nemcsak az angyalkórus leíró, illetve prófétai beszédmódja, hanem hozsannájuk filozófiai tartalma — a teremtet világ céloksági, morális és theodiceai összhangjának bemutatása — is idegen a bibliai himnuszformától. És hasonló a helyzet a főangyalok érvelési módjával is, hiszen dicsőítő énekükben a görög bölcsélet logikai, fogalmi kategóriái szólnak meg: *úr–anyag* (Gábor); *változó–változatlan* (Mihály); *tervszerűség* (Ráfáel).

A konokul hallgató Lucifer tollát a *gyanú hermeneutikája* vezeti.⁴⁷ az isteni intenció álságos, az angyali kérőgma hazugság. Nem a teremtet világ megértését, hanem a Teremtő rejtett, titkolt szándékának leleplezését kíséri meg. Világában az Úr közelsége és magasztalása összebékíthetetlen: „S ki így ösmérlek, még hódoljak-e?” A teremtés margójára írt kérdései a tagadás szentenciájává állnak össze. „S mi tessék rajta?”; „Aztán mivégre az egész teremtés?”; „Mélto-e ilyen aggastyánhoz e / Játék, melyen csak gyermekszív hevülhet?” — „Hol a tagadás lábát megveti, / Világodat meg fogja dönteni.” Ebben az összefüggésben a „megdönt” a „leleplez”, „megcáfol” szinonimája, hiszen az Úr világot nem lenne képes újratesteníteni, csak értelmességét kívánja megcáfolni.⁴⁸ Majd beszédmódot (és igeidőt) váltva negatív himnuszra átfordul vádoló prófétai beszédbe. Madách itt végleg lerombolja a „léheteronóm polifónia” már eddig is megtépázott szólamait azzal, hogy Lucifert látnoki képességekkel ruházza fel. Az angyalok tévednek, mert „Isten Könyvéből”, a teremtet világból és az előtte álló történelemből nem olvasható ki semmiféle üzenet, csupán Alkotójának és „rossz gépezetének” egyetemleges kudarca. Lucifer ellát az Úr ajándékait elfecsérlő, önistenítő, vegykonyhában kotyvasztó, kontárkodó emberig (XII. szín), az univerzum entropikus puszt-

⁴⁶WALDAPFEL János, *Isten három attribútuma Az ember tragédiájában*, Egyetemes Philológiai Közöny, 1900, 175–179. című tanulmánya jól érzékelteti a hatástörténeti kutatások lehetőségeit és határait. A szerző tucatnyi párhuzamos helyet azonosít Platón, Szent János, Szent Ágoston, Nüsszai Szt. Gergely, Aquinói Szt. Tamás, Pierre Abélard, Dante, Campanella, Herder, Goethe műveiben és a szabadkőműves bölcséletben, de a három isteni attribútum Tragédián belüli szerepét már nem értékeli.

⁴⁷Paul RICOEUR, 43. jegyzet

⁴⁸BARTA János, *Az ember tragédiája értelmezéséhez* = B. J., *Magánélet és remekmű — Madách-tanulmányok*, Bp., Mundus Kiadó, 2003, 226.

tulásáig, a megtelő, kihűlő semleges salak víziójáig (XIX. szín), végül szüntelen bukását, de örök feltámadását is megjósolja. Honnét a tagadás szellemének beavatottsága?

A mennyei jelenet legmélyebb bölcséleti kérdését Lucifer önértelmezése teszi fel. „S nem érzed-e eszméid közt az űrt, / Mely minden létnek gátjául vala, / S teremteni kényszerültél általa? / Lucifer volt e gátnak a neve, / Ki a tagadás ősi szelleme.” A választ többnyire Hegel metafizikájában keresik.⁴⁹ A teremtés a Világszellem önmegismerése, önmeghatározása, kinek tudata az alkotás előtt pusztán üres logikai kategóriákból állt, és csak az anyagi világ visszatükrözésében teljesíthette ki önmagát. Lucifer a hegeli antitézis, a hiány hiposztázisa, emanációja. De ez nem ad magyarázatot az „eszmék közti űr” és „lét gátjának” rejtélyére. Visszafelé értelmezve Lucifer szavait előbbre juthatunk. Ebben az űr egyenlő a lét gátjával, az utóbbi pedig a tagadással. Tehát az eszmék közti űr egyenlő minden lét tagadásával, vagyis a semmivel. Sokat elárul Luciferről, hogy első bemutatkozása „önhitt hallgatás”: kommunikációs űr, hiszen lényege nem közelíthető meg az analitikus nyelvfilozófia módszereivel, mélyebben van, mint a grammatikailag leírható világ. A lét és a semmi költői megragadásában Madách bizonyosan megelőzte korát.⁵⁰ Az Úr és Lucifer vitájában pontos megfogalmazást nyer, hogy a metafizikai semmi olyan antinomikusan összetett fogalom, amelynek nincs ontológiai azonosítója. Tehát nem lehetséges olyan létértelmezés, amely kiterjeszthető lenne a semmire, mert ez törvényszerűen kívül esik az ontológia vizsgálódási határain. Ezért a létezők képtelen elpusztítani Lucifert, a nemlét urát. „Megsemmíthetnélek, de nem teszem,” — hiszen ez logikai paradoxon lenne, vagyis ontológiailag értelmezhetetlen, antinomikus lépés, és ez a terület már Lucifer birodalmához tartozik.

De más értelmezése is lehetséges a fenti soroknak. Nemcsak a lét és a semmi között tátong űr, hanem a Teremtő három attribútuma, létértelmező motívuma sincs harmóniában egymással. Az Eszme, az Erő és a Jóság között is ellentmondásos a viszony. Lucifer szerint vagy a teremtés eszméje bukott

⁴⁹Uo., 224.

⁵⁰Madách semmi-értelmezése több ponton is Heidegger irányába mutat, de nem juthat el odáig. Vitathatóvá válik S. VARGA Pál (*i. m.*, 49–52.) elemzése, mikor a Tragédia semmi-fogalmát Heideggerre támaszkodva „visszafelé” értelmezi. „...Madách kihasználta, hogy a keresztény metafizikában mind a létre, mind pedig a Semmire, mint olyanra vonatkozó kérdés elmarad” (*i. m.*, 50.) Csakhogy Heidegger a keresztény metafizikai hagyományból már kilépve írta meg a semmi tragikus „apoteózisát” (GÁSPÁR Csaba László, *i. m.*, 120.), addig Madách részese és megerősítője ennek a tradíciónak. A mű egészét tekintve Madách metafizikája végül theodiceai jelleget ölt, hiszen Lucifer, a semmi ura csak egy „gyűrű” szerepét kapja az Úr világában.

el: „Végzet, szabadság egymást üldözi, / S hiányzik az összhangzó értelem.”, vagy az Úr nem mindenható, „másítani nincs ereje”, és nem is jóságos, hanem „fukar kezű nagyúr”, aki alkotásával csupán „saját dicsőségére írt költeményt”. Lucifer ezért ott állhat, hol az Úr, mindenütt, hiszen a Teremtő létét értelmező fogalmak között is szakadék tátong.

Az „eszmék közti úr” kérdésére létezik egy harmadik válasz is. Mint látuk, Ricoeur bibliai hermeneutikája utalt a kinyilatkoztatás eszméi, beszédmódjai közötti úrra — a prófétai, elbeszélői, rendelkező, bölcséleti és himnikus diskurzus egymással ellentmondásos viszonyban van, és antinómiájukat csak a hit, a bizalom oldhatja fel. Madách a mennyei jelenetben a fenti beszédmódokat egymás mellé helyezte, és sorrendjüket is megváltoztatta. A teremtés művét a gyanú hermeneutikája felől megközelítő Lucifer éles szemmel veszi észre az Istenről való megnyilatkozási formák és az állítás-tagadás–fokozás útjának logikai önellentmondásait. Igaz, az ő kritikája is az antinómiák áldozatává válik. Egyrészt egy öszövétségi hermeneutikai kontextusban — amely a mennybéli jelenet levegőjét, tárgyát, színpadát adja — a görög logocentrikus gnózis fegyverével él, ám ezzel a taktikával a „semit” értelmező „valamit”, vagyis az Úr eszméivel együtt saját magát, vagyis az űrt is felszámolja. Másrészt Lucifer a „*deus sive nihil*” jegyében egzisztál. Azért kénytelen személyét ellentétpárokból meghatározni, hogy világát élesen elválassa az Úrétól: anyag–tér; élet–halál; boldogság–lehangolás; fény–árnyék; kétség–remény. Csakhogy így az anyagi kar retorikáját, ellentételező esztétikáját másolja, és önmagát annak a bináris nyelvi értékrendnek a börtönébe zárja, ami éppen az Úr világának örök, megzavarhatatlan harmóniáját hirdeti.⁵¹

V. A beszédmódok mögötti szerepek antinómiája

A Lucifer név egy különös hermeneutikai tévedés szülötte.⁵² Jób könyvében szerepel először a sátán, mint *diabolosz*, az embert Isten előtt vádoló acsarokódó szellem. De Lucifer — a Fényhozó — eredetileg egy babiloni király gúnyneve volt. A felfuvalkodott, magát istennek képzelő zsarnokon Izajás próféta élcel, bukását a hajnalcsillag hullásához hasonlítja. A Biblia latin fordításában, a Vulgátában már elhalványult az eredeti hajnalcsillag jelentés, és

⁵¹ Lucifer a későbbiekben is ennek az értékrendnek a fogságában marad, hiszen a bináris nyelvhasználatba kódolt történelemszemlélet változás nélküli, csupán események léteznek, de nincs történelem, az csak álom, illúzió. Vö.: BÓKAY, i. m., 28.

⁵² POLLÁK, i. m., 1936, 140.

HORVÁTH, i. m., 250–251.

a dőre uralkodó és a lázadó angyal képe összeolvadt. A középkorban Lucifer már a sátán egyik mellékneve, így szerepel Dante Poklában, majd Marlowe-nál, Miltonnál és Byronnál is. Bár Madách a névadásnál követi elődeit, ugyanakkor helyesbíti is a világirodalmi súlyú félreértést: a név és viselője közötti hermeneutikai feszültséget kiterjeszti Lucifer szerepére. A mennyei jelenet záró pillanata a bibliai beszédmodok összefüggésében már nem értelmezhető, túlmutat a nyelvhasználat antinomikusságán. Lucifer, amikor osztályrészét követeli, a tagadás, a semmi szellemeként, szubsztanciájaként a valamiből, magából a létből követel részt, hogy az Úr világát megdöntse, és ezzel feloldhatatlan ontológiai ellentmondásba kerül lénye és terve. De mi lehet Lucifer terve? Erről egyszer ejt szót, a Paradicsomban, Ádám kérdésére: „Küzdést kívánok, diszharmóniát, / Mely új erőt szül, új világot ad, / Hol a lélek magában nagy lehet, / Hová, ki bátor, az velem jöhet.” „Lucifer figurája ezen a ponton kapcsolódik az Isten elleni lázadó pozitív hagyományához — írja S. Varga Pál —, mindenekelőtt Prométheusz alakjához.”⁵³ Naivitás hinni Lucifer szavainak. A valótlanság, az önellentmondás szólamának fontos ismertető jegye. A Paradicsomban hazudik az emberpárnak bukásáról, a szín végén a hazugság győzelmét siratja az égi kar, az űrben vén hazugságnak nevezi őt a Föld Szelleme, magát is így ünnepli, mikor kacagva eltaszítja az ájult Ádámot — mindez bibliai allúzió, utalás János evangéliumára: „az ördög ... hazug és hazugság atyja” (8, 44).

Barta János Lucifer terveként a *Civitas Diabolit* festi meg „A Lucifer-féle világ egy nagy, visszataszító bűn- és nyomortanya lenne, állandósított elaljasodás és diszharmónia, Lucifer maga és a hozzá idomult Ádám gögösen gyönyörködne benne, s szakadatlanul lobogna a lázadó szellemek tagadótetszelgő önimádása.”⁵⁴ Ez utóbbi magyarázat is vitatható. Egyrészt összemossódik a sátáni erő két arca, Luciferé, a lázadó értelemé, valamint Ahrimané, a testi romlottságé, pedig Madách egyértelműen az első szerepelteti. Lucifer a rideg tudás, dőre tagadás szelleme. Másrészt a „pártos szellem” világát logikailag leírhatónak, hermeneutikailag értelmezhetőnek feltételezi. Csakhogy Lucifer a semmi ura, a valamire vonatkozó terve így törvényszerűen antinomikus. Önértelmezése és helyzete, lehetőségei között nem is lehet összhang. Nem véletlen, hogy az Úr igazi köréből, „minden szellemkapcsolatból” számúzi, és büntetésül „rideg magányában” a matéria, a salak közt kénytelen küszködni. Ha ezután úgy dönt, hogy a lét gátjaként lázadásá-

⁵³S. VARGA, *i. m.*, 75.

⁵⁴BARTA János, *Az ember tragédiája értelmezéséhez*= B. J., *i. m.*, 221–248., 226.

hoz az anyagot, „egy talpalatnyi földet” hívja segítségül, akkor magát ontológiai értelemezhetővé teszi, és felszámolja entitását. De a másik út sem járható, győzelme esetén az egyetemes létezését sem ránthatja magával a nemlétebe, mert akkor egzisztenciája feloldódna az abszolút semmiben. Lucifer, a „számító értelem” terve ezért csak logikai kategóriák nélküli terv lehet, olyan nyelvi-szemantikai egységek konfrontációja, ahol az elemi jelentéstartalmat a beszédmódok az értelmetlenség, a semmi szakadékába taszítják. Ezt jeleníti meg próféciajának antinómiája: egyszerre jósolja örök bukását és végső győzelmét: „... végzetem, / Hogy harcaimban bukjam szüntelen /.../ - Világodat meg fogja dönteni.”

Azonban az igazi áldozata a mennyei jelenet záró pillanatának az Úr szerepe. Fogas kérdés, hogy Isten szerepeltetése, megszólaltatása egy irodalmi műben már önmagában ironikus, esetleg blaszfémikus hatású-e? Nemigen lehet erre a szerzői intenciótól függetlenül válaszolni. Mert igaz, hogy az Abszolútumot nem lehet csorbítás nélkül beszorítani az irodalmi műalkotás véges létmódjába, a nyelvvé válás kényszerű korlátjaiba. A Tragédiában „az Úr már eleve nyelvben találja magát — csak hogy ez a nyelv nem a teremtés idiolektusa, hanem az implicit olvasó nyelve, amellyel az Úr a teremtés kezdetétől dialogikus viszonyban kénytelen lenni”.⁵⁵ Ebből viszont az következik, hogy a mű metafizikai rendszerében a nyelv, az ige (és nem az Ige, a Logosz) válik abszolútummá.⁵⁶ Ekkor a szavak világában az Úr valóban a második helyre szorul, nem teremtője, hanem elszenvetője a nyelviségnek, ugyanúgy a nyelv fenomenológiai börtönének lesz a foglya, mint a teremtet világ. (A harmóniát megbontó Lucifer is a beszédben lel hatékony fegyverre, nyelvi manőverekkel igyekszik Urát kelepchébe csalni.) Csak hogy a fenti gondolatmenetnek — magyar irodalmi példát említve — A szigeti veszedelem mennybéli szereplőire is vonatkoznia kellene, de ki gondolná Zrínyiről, hogy az Üristen szerepeltetésekor nyelvi ironia vagy blaszfémia vezetne? Úgy vélem, a Tragédia Urát a mennyei jelenetben valóban körüluggi egyfajta kétértelműség, de ez nem szerepeltetéséből, hanem szerepéből, nem nyelvi létéből, hanem nyelvhasználatából fakad.

⁵⁵S. VARGA, *i. m.*, 44.

⁵⁶HUBA Márk, *A Tragédia értelmezéséhez — egy posztmodern megközelítés Madách Imre: Az ember (dekonstruktív) tragédiája= IX. Madách Szimpózium*, Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2002, 101–110. A szerző Barthes és Derrida elméletére építi posztstrukturalista-dekonstruktív megközelítést. Az első szín legfőbb dilemmáját abban látja, hogy az „Úr nevű szereplő” „saját szubjektumát tolja a meghatározó autoriter helyzetbe”, pedig „Isten nem más Nietzsche óta, mint pusztán grammatikai, azaz nyelvi produktum.” (105.)

A mennyei jelenetben az Úr szólamának négy pontját látom ironikus értékűnek. Először: a hódolatot váró Teremtő első megnyilatkozása egyszerűbb, profánabb, mint himnuszát zengő angyalaié, s bölcséleti, stilisztikai, retorikai árnyalatai messze elmaradnak a szemtelen és szellemes Luciferétől. Másodszor: az Úr felszólításának engedő, az égitesteket „görgetve rohanó” védszellemekek képe is disszonáns, ügybuzgalmuk már-már komikus. Harmadszor: az Úr meghökken Lucifer lázadásán, s indulatos vitába száll teremtményével — „Hah, szemtelen!” Majd — ellentmondva korábbi szavainak — módosítani kényszerül a teremtés művét. (Ezt jelzi az anyag eredetileg pozitív képének átfestése: megátkozott salakká és porrá válik.) Végül *gúnnyal* enged Lucifer követelésének, s neki adományozza az éden két fáját.

Ez utóbbi tette ellentmondások seregét vonja maga után. Ha a tudás és az öröklét fája az Úr kegyelmének kivételes kiáradása, miért adományozza ezeket Lucifernek? „Madáchnál a tilalom rögtön két fáról szól — írja Voinovich Géza —, ami többszörös logikai botlással jár. Mint lehetséges, hogy a halhatatlanság fáját <<halállal hal meg, aki élvezi?>> S ha már az Úr Lucifernek adta a két megátkozott fát, mint tiltja el, hogy hasznukat vegye? S ha a cherub a másodiktól elűzi őket, miért nem mindjárt az elsőtől?”⁵⁷ Nem lehet ezeket az ellentmondásokat a biblikus keretszínék forrásával magyarázni, hiszen a Teremtés könyvében nem is szerepelnek. Miért változtatott Madách? „Olyan magyarázatra van szükség tehát, amely föloldja a látszólag föloldhatatlan ellentmondást...”⁵⁸ Úgy vélem, nincs efféle logocentrikus interpretációra szükség, mert a szemantikai feloldhatatlanság fontos motívum a Tragédiában. Sorukat a két fa antinómiája nyitja, majd a színek közti úr folytatja, ami már a történelmi folyamat illuzórikus, megragadhatatlan voltáról árulkodik. Bár elemzésemben tartózkodtam attól, hogy a következő színek ellentmondásos beszédmódjaira hivatkozzam, most mégis előre tekintek. Olvasatomban a két fa az Úr és Lucifer vitájában antinomikus, hermeneutikailag leírhatatlan motívummá vált, és kiszorult az értelmezhetőség tartományából. Üresek, nem hordoznak sem tudást, sem örök életet. Az első emberpár a bűnbeesés előtt sem tudatlan. Éva a tudás gyümölcsének megízlelése előtt nyújtja legjelentősebb szellemi teljesítményét, amikor eltűnődik a skolasztikus bölcsélet nagy dilemmáján: az Úr mindenhatóságának és az ember szabad akaratának összeegyeztethetőségén. „Lám, megjelent az első bölcselő!” — élcel Lucifer. Majd maga is önellentmondásba keveredik, amikor a gon-

⁵⁷VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*, Bp., Franklin, 1914, 259.

⁵⁸S. VARGA, *i. m.*, 72–77., ismerteti az adományozás ellentmondásait feloldani kívánó kísérleteket.

dolgozás meghaladására buzdítja Ádámot és Évát, ezzel csábítva őket a tudás fája felé. „Hát hagyjatok fel az okoskodással ... A tett halála az okoskodás.” Hasonló a helyzet az örök élet fájával is. Ha Lucifer a semmi, a nemlét princípiuma, hogyan juttathatná örök élethez az emberpárt? Mint láttuk, sántít az olyan érvelés, amely az örök élet luciferi alternatíváját keresi ebben, mert ez ontológiai leírhatóságot feltételez, holott Lucifer önértelmezése ezt tagadja.

Metafizikai káoszról vall a látószögek, beszédmódok és szerepek antinomikussága a Tragédia mennyei jelenetében? A kérdés mögött egy másik kérdés rejtőzik — mindig az euklidészi értelem a rend mértéke? Az egzisztencialista filozófus Lev Szesztov így ír: „Az a nézet, hogy a logikán kívül minden tévedés, annál végzetesebb lesz, minél közelebb jutunk a lét véső kérdéséhez. Ekkor már a logika Ariadné-fonala rég legombolyodott, de a szál erősen fogja az embert, nem engedi előre.”⁵⁹ Az ember tragédiájában a beszédmódok szubverzív polifóniája mély filozófiai üzenetet közvetít. Lucifer legfőbb szövetségese az isteni attribútumok nyelvi antinómiája, lázadása mégis reménytelen. Elorozza ugyan az angyaloktól a prófétai beszédmódot, de csak a mindennapok történelemét láthatja előre, az Úr örök ítéletét már nem. A rideg tudás, dőre tagadás büntetése a bukás *végetlen gondolata* lesz — logikája önmaga börtönévé válik. A Tragédiában a létezés nyelv és gnózis feletti, alapja erkölcsi természetű. A mennyei jelenet antinómiáiból az *ethosz* mutat a XV. szín megoldása felé. Ezt üzenik a Biblia könyvei is — írja Ricoeur —, hiszen nem ismerhetjük meg az isteni szó végső jelentését, tudásunk mindig töredezett, az örök rendnek csak egy-egy részletére korlátozódik. A bölcsességi irodalom és a Tragédia szövegének értelme nem logocentrikus, hanem theocentrikus. A földi lét nagy kérdéseinek megválaszolatlanságáért a bizalom, a beavatottság érzése kárpótol: „egyedül a költői nyelv adja vissza nekünk a dolgok rendjében való részesedésnek és a dolgok rendjéhez való odatartozásnak azt a valóságát, amely megelőzi azt a képességünket, hogy a dolgokat úgy állítsuk szembe önmagunkkal, mint objektumokat a szubjektumokkal.”⁶⁰

⁵⁹LEV SESZTOV, *Az alaptalan apoteózis: Kísérlet az adogmatikus gondolkodásra*, ford. HAFFNER Rita, Pécs, Jelenkor, 1997, (Dianoia sorozat), 32. A szerző Dosztojevskij nyomdokain halad, amikor megkérdőjelezi a klasszikus görög filozófia logocentrikusságának, az „euklidészi értelemnek” általános érvényességét.

Vö.: LEV SESZTOV, *Dosztojevskij és Nietzsche*, ford. PATKÓS Éva, Bp., Európa, 1991.

⁶⁰RICOEUR, *i. m.*, 143.

MAGYAR ODÜSSZEUSZOK. ÚTIRAJZ-IRODALOM AZ 1930-AS ÉVEKBEN¹

MERÉNYI HAJNALKA

1937-ben *Bujdosók* című írásában Szabó Zoltán arra az érdekes jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy az évtized magyar prózairodalmában feltűnően nagy az útleírások száma. (CS. SZABÓ 1989: 197—199) Ugyanebben az évben, szintén erről a műfajról szólva Keresztury Dezső megerősíti mindezt, mondván, hogy „csak az utóbbi évek magyarországi termése meghaladja a száz kötetet.” (KERESZTURY 1937: 59)

Az utazási láz, amely ennek a számos — különböző jellegű és eltérő színvonalú — útirajznak a megszületését lehetővé tette, sajátos jelensége a két világháború közötti évtizedeknek, amelyet több szempontból is érdemes megfigyelnünk.

Az útirajznak mint műfajnak a mennyiségi megjelenésén túl számos nézőpont felől közelíthetünk a 30-as évek írói „portyázás”-ainak kérdéséhez. Milyen okok indították útnak az egyes írókat; milyen tapasztalatokat örökölt meg; milyen célok vezették őket a külfölddel való találkozások során? Az idegenséggel való első szembesülések ezek Cs. Szabó számára, ezúttal azonban még abban a tudatban, hogy a vándorútról mindig van hová vissz térni, a haza visszavárja.

Az 1920 utáni „ragályszerű utazási láz” (uo. 63.) nyitotta meg a tömegutazások időszakát a történelemben. Az utazási kedv történetéről írva Gyömrői Sándor az ezt megelőző időkben háromféle utazási kort különböztet meg.² A 17–18. századra teszi az arisztokratikus utazások korát, a Grand Tour virágzását, ezt követte a 19. század elején a romantikus utazások ideje, majd 1850 körül jött el a polgári utazások kora, amely az első világháború kitöréséig tartott. A háború alatt megbénult az utasmozgalom, és ez a bénultság a 20-as évtized elején kezdett nagy erővel oszlani. „A hosszú éveken át erőszakkal visszatartott utazási vágy robbanásszerűen tör ki a háborús szenvedé-

¹ A fenti írás a szerző védés előtt álló doktori disszertációjának (*Emigráció és emigráns lét — az idegenség ábrázolása Cs. Szabó László írásaiban*) egyik fejezete, amely kisebb változtatásokkal és kiegészítésekkel lett önálló tanulmánnyá. Mindazonáltal jelen formájában sem öleli fel a cím által jelzett tárgykör egészét, inkább csak egy jellemző Cs. Szabó-i műfaj születését és 30-as évekbeli alakulását vizsgálja.

² GYÖMRŐI Sándor: *Az utazási kedv története*. A könyvről Cs. Szabó írt a *Nyugatban* kritikát.

seken átment emberekből”³ — írja Gyömrői. „Vándorévek — mondja a 20-as évekre visszatekintve Márai Sándor —, Európa és a világ ocsúdásának évtizede.” (MÁRAI 2002: 14) A nagyapák és az apák nemzedéke még „áhitattal” utazott Márai szerint, magáról és kortársairól ezt írja: „Mi vadul esztünk neki a világnak minden nyáron, két kézzel, teli pofával.” (MÁRAI 2002: 11) Hasonló intenzitásról árulkodnak Cs. Szabó sorai is, amelyekben fiatalkorára emlékezik vissza. „Ha csak tehettem, folyton utaztam a húszas évek derekától, tettem szinte végig a második világháború alatt is.” (CS. SZABÓ 1982c: 64)

Egy időskori beszélgetésben, a vándorévek korát felidézve ezt mondta Cs. Szabó: „kíváncsok az elmének s frissítő a léleknek a világijárás, csak ne legyen öncélú kultusz vagy sznob életelv.” (CS. SZABÓ 1982a: 274) A mondat második, megszorító fele — mely finom feddés is az egykori fiatalembernek — fontos dologra hívja fel a figyelmünket. Arra ugyanis, hogy az utazás nem önmagában érték, a világ értelme nem az, hogy az utas megismerje és lelkesedjen érte — ahogy egy helyen Márai írja (MÁRAI 1995: 5) —, az utazás jelentősége túl kell hogy mutasson önmagán. Erre — és az utazás néhány más aspektusára — világítanak rá Keresztury Dezső sorai is. „Az utazás ösztöne örök, de változók céljai, ereje, terjedelme, lehetősége, az adott történelmi helyzet légköre [...] az írói alakítás és előadás eszközei, legfőképpen pedig az utazó látásmódja: az érdeklődés, amely kiválogat, a fogékonyság, amely befogad, a műveltség, amely kielégülést keres, a magatartás, amely az utazás élményein át tudatosodik.” (KERESZTURY 1937: 59)

A számos figyelemre érdemes momentum közül nézzük meg először azt, milyen okok — általánosan jellemzők, valamint egyes írók esetében fellépő egyéni motivációk — vezettek Magyarországon a 20-as, 30-as évek utazási lázának kialakulásához.⁴

Magyarországon is érvényesült a hatás, amely szerte Európában tömegeket mozgatott meg, kiegészülve azzal a jelenséggel, amelyre Illyés Gyula figyelmeztet *Hunok Párisban* című könyvében. „A magyar anyanyelvűek kö-

³ GYÖMRŐI 1937: 155. A jelenség méreteiről l. még KERESZTURY 1937: „Országrészek kerekedtek fel, hogy megnézzék, milyen más hol a világ, Amerika módosabb polgársága, úgy látszott, átköltözik az európai fővárosokba. Az utazás vágya [...] mind nagyobb tömegeket és pénzüsségeket mozdit meg. 1930-ban csak az európai—amerikai kultúrkörön belüli nemzetközi idegenforgalmat 25 millió före [...] becsülik.” KERESZTURY 1937: 63. Máraínál és Illyésnél is olvashatjuk, hogy csak Párizsban huszonöt-harmincezer magyar élt a 20-as években rövidebb-hosszabb ideig. MÁRAI 2002: 168., ill. ILLYÉS 1970: 351.

⁴ A jelenség turisztikai aspektusaival természetesen nem foglalkozunk, a nagy tömegmozgások itt csak annyiban érdekesek, amennyiben érintik az ezekben részt vevő írókat.

reben [...] a világgá szóródás most, a szülőföldi megtartó keretek sorozatos omlása-bomlása folytán kezdett gátszakadékosná válni.” (Illyés 1970: 237–8) Érthető a folyamat, hiszen Trianon után az elcsatolt országrészek magyar lakossága úgy érezhette, hogy idegenné lett a saját szülőföldjén, így sokan könnyebben csatlakoztak a vándorlók vagy esetleg kivándorlók soraihoz. Az írók tekintetében nagy súllyal esik a latba ez a jelenség az erdélyi származású, Pesten sokáig idegenül mozgó Cs. Szabó esetében, valamint a szülőföldjétől szintén véglegesen elszakadt Márainál.

A 20-as évek felszabadultabb utazásai után, amelyeket elsősorban a látás, a megismerés vágya jellemzett, a 30-as években megnőtt azoknak az utazóknak a száma, akiket talán nem is annyira a világ vonzása hívott útra, mint inkább az a vágy, hogy elhagyják az országot. Erről a 30-as években tapasztalható menekülési vágyról több írói feljegyzés is tanúskodik. „Figyelem a barátokat — olvassuk Radnóti Miklós Naplójában. — Vagy rögeszméik vannak, vagy menekülnek lélekben.” (RADNÓTI 1989: 66) Menekült testben is, aki tehette — ezt mutatják Márai Sándor sorai. „A kétség, a nyugtalanság, az elégedetlenség órájában ezt mondtam: »Legfőllebb fogom a bőröndöm és elmegyek.« Ez az »elmenés« nemcsak helyváltoztatási lehetőséget jelentett, hanem világnézetet is. Volt egy idő, az én nemzedékem ifjúságának ideje, mikor az ember állandóan úton volt, néha csak lelkiileg, de mindig készséges és természetesen szándékkal.” (MÁRAI 2002: 13)

Menekült, aki tehette, testben és lélekben, ha csak hetekre, hónapokra is, menekült a 30-as évek elől, mert — ahogy Cs. Szabó írja — „a harmincas évek volt a század mélypontja, reménytelennek látszó, megalázó, tehetetlen, undorító. Elsöpörte az 1924 és 1929 közti öt jámborabb év, egy szusszanásnyi aranykor nyomait.” (CS. SZABÓ 1982c: 82)

A harmincas évek elején még erős volt a világgazdasági válság hatása Magyarországon, a szociális kérdések megoldatlansága pedig az egész évtizedre rányomta a bélyegét. Ugyanakkor a gazdasági és szociális nehézségekkel párhuzamosan új államformák születése, alakulása zajlott a térségben, a korábbi dinasztikus politika helyett új politikai eszközök kipróbálása vált szükségessé. A diktatórikus elemektől sem mentes kormányzási mód pedig csak tetézte a problémákat, újabb feszültségeket szülve. Mindezek együtt sok emberben keltették az otthontalanság és az elvágyódás érzetét. Ezt tanúsítják Remenyik Zsigmond panaszos mondatai is *Téli gondok* című könyvében. „Csoda-e hát, ha ebben a rideg és féktelenül tomboló téli fagyban az emberek legtöbbször, közöttük én magam is, meleg tengeri szellőről, illatos virágokkal

borított, árnyas dombokról, meleg szél járta erdőkről, pálmákról, bőségről, szabadságról és emberi méltóságról álmodozik?” (REMENYIK 1937: 14)

A 30-as évek írói utazásairól szólva Keresztury Dezső „új jelszavak”-ról beszél, mondván, hogy ismét népszerű lett a „lírai utazás”. „Utazz, hogy elérd éned teljes szabadságát, indulj, hogy menekülhess önmagad elől, vándorolj, hogy megismerd, mi lakik benned!” (KERESZTURY 1937: 66) Bár az önmaguk előli menekülés illuzórikus voltát hamar felismerték az írók,⁵ az önmegismerés vágya sokáig sarkallta őket újabb és újabb utazásokra.

Az önmegismerést értelmezhetjük szűkebben, csupán az egyénre gondolva. Ilyen megközelítést mutat Márai *Idegen emberek* című regényének főhőse, amikor magában vívódik: „Meg kell tudnom, hogy ki vagyok? [...] Mi van bennem? Hol a helyem?” (MÁRAI 1930: 138)

Ugyanakkor érthetjük az önmegismerést szélesebben is, a nemzetre kitágítva, ahogyan Cs. Szabó a *Búcsú a vándorévektől* című írásában. „Az elitnek [...] változatlanul rövidebb-hosszabb ideig külföldön a helye — vallja az író —, máskülönben önismeretünk [...] megakad a falusi kiszállásoknál és a táj kutatásnál.” (CS. SZABÓ 1937a: 17) Mivel a „szorongás és gyökérvesztés” történelmi korszakában ledőlnek a mozdulatlan, öröknek hitt ideák is, az új belső világ felépítéséhez önvizsgálatra van szükség. „A nagy szavak kiábrándultjai úgy érzik — írja Keresztury —, a világ s önmaguk megvizsgálásából kell ismét kiindulniok.” (KERESZTURY 1937: 67)

Ebben az időszakban — Joyce és Kazantzakis műveinek is köszönhetően⁶ — irodalmi körökben reneszánszát élte a mindig bolyongó Ulysses-Odüsszeusz figurája. Cs. Szabó és író barátai nagy lelkesedéssel határozták el, hogy lefordítják Joyce regényét, s bár a terv nem valósult meg, Homérosz hőse többükben életre szólóan mély nyomot hagyott.⁷ Különösen erős hatásról beszélhetünk Cs. Szabó és Márai esetében. Kettejükben sajátos belső hangoltság is erősítette ezt a vonzódást, 1948 után pedig az emigráció élethelyzete indokolta az Odüsszeuszról való ismételt gondolkodást, az írásokban való ismételt felbukkanását.

Miféle belső hangoltságról is beszélhetünk Cs. Szabó és Márai kapcsán? Gondolhatunk itt arra a székely örökségként számon tartott vándorszenve-

⁵ Márai Sándor például így ír erről egyik korai művében: „hiába utazás és távolság, még a magam múltó élete elől sem tudok elszökni.” (MÁRAI 1995: 10)

⁶ Joyce: *Ulysses* (1922), Kazantzakis: *Odüsszeia* (1938)

⁷ Az itt kiemelt hatás alapja természetesen maga az eposz volt, ezt csak erősítették és aktualizálták a fent említett szerzők.

délyre, amelyet Cs. Szabó az egyik önéletírásában emleget,⁸ a nyugtalanságra, amely a 30-as években újabb és újabb nyugat-európai útra hajtotta. A vágyat, amely székelly ősein kívül Odüsszeusszal is rokonította, így fogalmazta meg Cs. Szabó 1947-ben, már túl az izgatott vándorlások korán, mégsem megelégedve: „Jártam volna én is a tengert Odüsszeusszal. Jártam volna én is Didó királynőnél.” (Vö. CS. SZABÓ 1982b: 408)

Márai nem székelly, hanem viking ősoktól származtatja vándorlási vágyát. Ne feledd — biztatom magam — hogy apai ágon, messze valahol, a vikingektől származol.” (MÁRAI 2004: 9) Ezt az érzést, ezt a nyugtalanságot a maga számára mintegy „irodalmi honvágygá” (MÁRAI 1995: 176) szűrte meg, amely a kezdeti időkben, az ifjúság korában Keleten is megtalálta a maga hazáját. „A menekülésnek ez a kényszere, egy tarbussal a fejedén elvegyülni e végtelen tömegben, nem írni senkinek, mindent elfelejteni, [...] és álmodni ezzel a százmilliókkal tovább e nagy keleti álmot — álmot a hazáról, ahonnan eljöttem egyszer.” (Uo. 15.) Legtöbbször azonban Nyugatra hívta őt a vágy, Európa déli vidékeire. Ez az a „régibb honvágy”, amely ott munkált benne akkor is, mikor az emigrációra készülve máris a majdani honvágygal küszködött. „Honvágy. Figyelem magam. Egyszerre kétféle honvágy terjeng, gyűrűzik, hullámszik az eszméletemben. Az egyik, amely búcsúzik mindentől, amit itthagyt. A másik, az a pogányabb, vadabb, pathetikusán úgy mondhatnám: az a régibb, az ulyssesi. Honvágy a babérszagú szél, a földközi tenger, a szigetek és a szirének után.” (MÁRAI 1998: 154) Vagy másutt, hasonlóképpen: „Mi lesz? Mit érzett Ulysses, amikor útra kelt Ithakából és tudta, hosszú idő beletelik, amíg hazatér? A szélre figyelt, a zúgó szélre, a habokra és a tengerre, a szirének énekére, az aranyra és a cyclopsokra [...], de a szívében Ithakára figyelt, örökké csak Ithakára. Még nem indultam el és már Ithakára figyelek. De Ulysses éppen úgy él bennünk, mint Ithaka minden emléke.” (Uo. 152)

A kettészakítottságnak ezt az ősi, sorsszerű érzését megfogalmazta Szabó Zoltán is, aki szintén „vándor” volt, és egy évtized múlva maga is emigráns. „Nekünk, úgy látszik, »két hazát adott a végzetünk«. Az egyik az ország itt a Kárpátok alatt, a másik egy másik táj. [...] Bujdosunk két világ között, hanyódunk egyik világból a másikba.” (CS. SZABÓ 1989: 197–9)

Ezeknek a vándorutaknak, két világ közötti hanyódásoknak a tapasztalatait, megfigyeléseit számos írói útírajz örökítette meg a két világháború kö-

⁸ „A vándorszenvedély [...] székelly örökség. Engem mindenütt el lehet képzelni, csak tornácra nem, pipázva, dohányos szitával, száradó paprikafüzérek alatt.” (CS. SZABÓ 1982c: 25)

zött, elsősorban a 30-as években.⁹ Magáról a műfajról ezt mondta Cs. Szabó: „Az útirajz, különösen angolszász kézben, éppen olyan magasrendű műfaj lehet, mint egy filozófiai mélységű regény.”¹⁰ Az angolszász minták — T. E. Lawrence, W. B. Seabrook — mellett azonban inkább a divatos franciákat — Paul Morand-t, Jean Giraudoux-t és André Gide-et — követték az útirajzírók szerte Európában. Magyar szerzők mellett Gide egyik művét jelentette meg ekkoriban *Válság és élet* című sorozatában a Cserépfalvi Kiadó.¹¹

A modern írói útirajzokra általában jellemző a könnyű rajz technikája, az apró mozzanatok megörökítése és ezzel annak a megmutatása, hogy „kicsi” és „nagy” egyaránt lehet jelentős. Jellemző ezenkívül a könnyedség, a bennfentesség érzékeltetése és az ebből fakadó fölény. Az utóbbi két vonást érzéketlenül szemlélteti Cs. Szabót idézve Szerb Antal, aki azt akarja megmutatni, milyen sokat vár el olvasóitól az útirajz-esszéik írója. A *Búcsú a vándorévektől* idézett részletében Cs. Szabó a párizsi Saint Germain des Pres templom egyik tornyáról ír, amelyből a franciák egykor a normann kalózok közeledtét lesték. „Ez talán csak annak mond valamit — írja Szerb Antal —, aki személyes jó viszonyban volt a Saint Germain des Pres tornyával. Lehet; de Cs. Szabó elvárja az emberektől, hogy ismerjék azt a tornyot.” (SZERB 1997: 190)

Ennek a „személyes jó viszony”-nak, a bennfentességnek az érzése járja át a korszak írói útirajzainak nagy részét, elsősorban Márai, Cs. Szabó, Szerb Antal és Hevesi András műveit. Rövidebb-hosszabb vándorutak jellemzik az ő ifjúságukat, és ezek a Nyugat-Európában töltött hónapok, évek döntő hatással voltak emberi és írói formálódásukra. „A vándorlás — írja Prohászka Lajos — az ifjú lélek életformája. Akit még lehetőségek hívnak és akiben a megvalósulás ereje és életet gazdagító pathosza feszül.” (PROHÁSZKA 1936: 83) Hogy milyen lehetőségek hívták, és milyen tapasztalatok gazdagították az útjukat kereső „ifjú lelkeket” — erről mesélnek az útirajzok.

Az alábbiakban a műfaj magyarországi szerzői közül csak három íróról — és műveikről — szólok. Elsősorban Cs. Szabó Lászlóról és szorosabban

⁹ A műfajról általánosan írottakban Keresztury Dezső 1937-ben született tanulmányára támaszkodunk (I. KERESZTURY 1937), mivel elsősorban nem az útirajz legfrissebb definíciója a célunk, hanem a 30-as évek hangulatának, a korabeli divatoknak, áramlatoknak a megértése. Ebben pedig a kortárs író érzékeny, közeli meglátásai segítettek.

¹⁰ A mondat befejezése „*de a Sors nagyon ritka ajándéka mindkettő.*” (CS. SZABÓ 1982c: 64)

¹¹ A sorozatból: Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*, Andre Gide: *Utazásom Szovjetunióban*, Kodolányi János: *Suomi, a csend országa*. Tervezték továbbá kötetet megjeleníteni Németországról, Olaszországról és az Amerikai Egyesült Államokról. L. Cs. Szabó 1937-es kiadású *Doveri átkelés* című kötetének hátlapját.

ide tartozó két kötetéről, a *Doveri átkelésről* valamint a *Fegyveres Európáról*. Rajta kívül Márai Sándorról és egy-két vonatkozásban Illyés Gyuláról, mint akik a legnagyobb hangsúllyal vetik fel azokat a kérdéseket — hogy hol a haza? otthonra találhat-e valaki idegenben? —, amelyekkel Cs. Szabó is szembesült külföldi útjain, de amelyeket nem útirajzaiban, hanem inkább esszéikben fogalmazott meg. Kisebb nyomatékka a 30-as, 40-es években, hangsúlyosabban a pálya második felében, amikor már mindennapi tapasztalata volt az idegenség.

A külföld, az ismeretlen világ „idegen és vonzóan nyugtalanító” (MÁRAI 2004: 25) az utazó számára, aki azt kutatja, ami a világszerte egyre hasonlóbb díszletek mögött van, számára az a titokzatos, a csodálatos. „Ezt érzem minden idegen városban, ezt a titkot, szorongó szívvel, s figyelek, mint egy vadászkutya” — írja Márai (MÁRAI 2002: 241). Egy-egy apró, de sajátos vonás megragadásával tudja Márai visszaadni az általa látott városok, tájak egyediségét, és ez a képesség Cs. Szabóban is megvan, megmutatja egy helynek a légkörét, szellemét a maga élményein, érzésein átszűrve. Mindaazonáltal Cs. Szabó „műveltsége könyvesebb, érdeklődése elvontabb Máraiénál” (KERESZTURY 1937: 67), ezt jól mutatják az útinaplók is. Mind a *Doveri átkelés*, mind a *Fegyveres Európa* pillanatnyi nyugat-európai politikai és gazdasági helyzet láttelelei, telis-tele a történelmi érdeklődésű író reflexióival, ugyanakkor kevés nyomát őrzik a rácsodálkozásnak, ámulásnak, ami későbbi visszaemlékezéseinek tanúsága szerint eltöltötte őt Európában. (CS. SZABÓ 1982c: 63–9) „Helyenként olvashatatlanul elavult, legalábbis szerintem — mondta Cs. Szabó a *Doveri átkelésről* egy interjúban a 70-es évek végén —, mert nagyképpű szaktudással boncolgatja a pillanatnyi közgazdasági helyzetet, ma már én sem tudom követni. [...] Mai szemmel kitéssékel-ném a könyvből a közgazdasági bölcselkedést.” Márai és Illyés írásai jobban mutatják, mi is volt az, ami „szent ámulás”-sal tölthette el a magyar vándorokat Nyugat-Európában, és elsősorban a legfőbb célpontnak tekinthető Párizsban. Párizsban élő magyarokról szól Illyés *Hunok Párisban* című könyve,¹² ennek egyik szereplője mondja a következőket: „Bizonyos fokig a civilizáció fejlődésének legfelső fokából kaphatunk most ízelítőt. Élvezzük a szabadság vívmányait, anélkül hogy a parlament viharai felizgatnának bennünket! Szűrőselhetjük azon frissiben a legkitűnőbb irodalmi termést, anélkül hogy irodalom-politikai veszekedések elvonnák a gusztusunkat.” (ILYÉS 1970: 352)

¹² Ez ugyan nem útirajz, hanem regényszerű „körkép”, de Párizsról szólva megkerülhetetlen.

A politikai és kulturális szabadság fényének hatását írja le Márai a kelet-ről nyugatra érkező ember reakciójában. „Régen nem »láttam« — mint aki félhomályos, hosszú vakoskodásból végre, hirtelen elszántsággal, a napvilág fényességébe lép, szemeimet dörzsölöm, s fájdalmas érzékenységgel, fénnytől gyulladt szemmel pillantok körül.” (MÁRAI 2004: 15)

Látja és megmutatja Márai ennek a nyugati világnak a visszasságait is, és nem tagadja a magányt és az idegenséget, amely a hazától távol ezekben az országokban eltöltötte. Rávilágít ugyanakkor arra is, hogy ez a magány, ez a magába zártság jó is lehet, „varázsos élmény” (MÁRAI 2002: 241) akár. „Talán nincs is tisztább és zavartalanabb ajándéka az életnek, mint egy ilyen reggeli séta szeptemberben, egy teljesen idegen város parkjában, ahol senkit nem ismersz, ahol semmiféle vonatkozásod nincsen, ahol semminek nem tudsz örülni különösebben, de ahol nem is fáj semmi különösebben.” (Uo. 206)

Lehet azonban a magány hideg úr is, „jeges tér”, tájékozatlanság és „süketség”. (MÁRAI 2004: 133) Németek, franciák és angolok között egyaránt érezheti a külföldi ezt a kizártságot. „Az idegenségről tudok én is egy-egy nótát — írja Márai —, s néhányat már el is énekeltem. Reménytelen, megközelíthetetlen lelkiállapot.” (Uo. 54)

Ebben a társtalanságban az utazó figyelme honfitársai felé fordul, mint az *Idegen emberek* hőségének Berlinben. „Azt hitte, hogy mellettük él:¹³ hamar észre kellett vennie, hogy nem tudja elkülöníteni magát, s az a fogalom, hogy »magyar vagyok« egészen mást jelent odakünn, mint otthon, s minden náció rabja volt a maga fajtája intim előítéleteinek. Kerülték egymást, gyanakvás-sal és bizalmatlanul, s minden lehető alkalommal összefutottak, mintha nagyon sürgős dolguk lenne, amit csak ők, magyarok tudnak elintézni egymás közt, senki más.” (MÁRAI 1930: 24)

Hogy magyarnak lenni külföldön mást jelent és másféle feladat, azt Illyés is kiemelte. „Az egyén sohasem jobban egy a nemzetével, kirívóbban soha nem mutatta annak jegyeit, mint most, hogy lehullt róla a nemzetnek, az államnak, a hazai törvénynek és közösségnek minden külső köteleke; mint most, amikor azt hihette, hogy tökéletesen szabad.” (ILLYÉS 1970: 83)

Az utas, a vándor, aki esetleg menekült a magyar valóság elől, belenyugszik, hogy „nem lehet kivándorolni az emlékek, a beidegzett szokások... kényszeréből” (MÁRAI 1930: 25), és egyszerre védelmezni kezdi a magyarságát, főleg annak egyik fontos elemét, a saját nevét. Ennek a jelenségnek az

¹³ A berlini magyar kolóniáról van szó.

útirajzokban, útirajz-regényekben való megemlítése azért is figyelemre méltó, mert számos ilyen utalással találkozunk majd később, az emigráns szépprózában, Cs. Szabó Lászlónál is.

1930-ban, az *Idegen emberekben* Márai ezt írja: „volt neve is, mely odahaza sem hangzott különösen, [...] de odahaza használható, egyszerű név volt, ... ám idekünn csak nehezen lehetett valamire jutni vele és senki nem tudta kiejteni.” (MÁRAI 1930: 170) Ugyanilyen vonatkozásban érdekes a *Hunok Párisban* alábbi párbeszéde, amelyben a frissen Párizsba érkezett Térmegh Balázs kérdezi a városban már otthonosabban mozgó főhóst, hogyan hangzik az ő neve franciául.

„— Várjon ... azt hiszem, igen: Blez. Úgy írják le Blaise.

— És Térmegh?

— Az ... Térmegh csak az itt is!

— Ahhoz nem nyúlnak?

— Nem.

— Akkor mit szöpögött az én anyám? Akkor nincs itt hiba — mondta megnövekedett biztonságérzettel.” (ILLYÉS 1970: 76)

Nevük védelme mellett a magyar vándoroknak nemzetük védelmében is ki kell állniuk. Bizonyítaniuk — olykor hiábavalóan bizonygatniuk — kell, hogy a magyar népnek is helye van Európában, hogy a magyarság — bár talán távoli és vidéki, de — európaisága jogán rokona bármelyik nyugat-európai népnek. „Én európai vagyok, mondta csökönyösen maga elé, összeszorított szájjal” Márai hőse az *Idegen emberekben*. (MÁRAI 1930: 28) Hazájának vallja Európát Cs. Szabó is a *Doveri átkelésben*, mikor a háborúba forduló földrészen átutazik. „Európa, barbár hazám — írja —, vérengző, kegyetlen, férfias földrész.”¹⁴

A kitaszítottság, a viszonzatlan figyelem és a mindig megmaradó idegen-ség lehetett az oka annak, hogy végül a legelszántabb utazók is visszafordultak a haza felé. Ez történt Cs. Szabóval is, ennek a jele az, hogy a *Doveri átkelés* utolsó fejezetének mottójául azt választotta, „Szívet cserél, aki hazát cserél.” (CS. SZABÓ 1937b: 201) Az idegenben megedződött, megerősödött ragaszkodás, hazaszeretet mutatkozik meg abban a korábban nem jellemző gyöngédségben, amellyel a 40-es évek elején a magyar tájat, a magyar embe-

¹⁴ Doveri átkelés, 200. Az európaiság hitvallása olvasható ki Remenyik Zsigmond alábbi soraiból is: „Hiszek Európa egységében, ugyanekkor látom Európa népeinek csúfos elbolondítását. (...) Az európai haza aléltan pihen a súlyos ködök alatt, és akik hazátlanoknak érzik magukat, azok a legjobb fiai.” (REMENYIK 1937: 10–11)

reket megörökíti a hazai útirajzokban.¹⁵ Ez az érzés vezette haza a majdnem francia költővé lett Illyés Gyulát, és a hazafordulásnak ez a — nehezen meghozott — döntése olvasható ki Márai Sándor mondataiból is. „Nézz körül jól, dohogom — s aztán búcsúzz el. Szegény vagy, magyar író vagy, röghöz és nyelvhez kötött. Menj haza, világodba, mely nem fogadhat el téged egészen és feltétel nélkül — s már tudom, ez valahogy rendben is van így — de, ami számodra fontosabb, te elfogadod az otthoni világot, egészen és feltétel nélkül.” (MÁRAI 2004: 130)

A kérdést tehát, hogy kik ők, hol a helyük, a fiatal írók többsége számára így válaszolta meg a világ — ahogy az Angliából hazagondoló Márai Sándor fogalmaz: „Az én végzetem, s mindennek végzete, mi számomra kedves és becses, odaát van, túl a keskeny vízsávon” [...] „haza kell menni.” (MÁRAI 2004: 118, 119)

Nem csupán önmagáról, a saját sorsáról tanul azonban az utazó. A külföldi élet sokféle tudással gazdagítja, amelyet ezentúl — a művészi fejlődése mellett — a hazája érdekében szeretne használni. Mindig is így volt ez, állítja Cs. Szabó, erdélyi és magyarországi peregrinus diákok korát és helytállását felidézve. „[aki visszatért] soha azt a darab idegenséget, azt a nehezen szerzett tenyéryní Európát, amelyet addig magában hordott, meg nem tagadta, s egyik sem próbált azzal segíteni a népén, hogy ezt a szerzeményt eltitkolja. Lehajlás közben az idegen gyöngyöket nem hullatta ki a kebléből.”¹⁶ 1934-es oroszországi utazásairól beszámolva, könyve előszavában Illyés Gyula is azt fogalmazza meg, hogy a visszatérők, a külföldi tapasztalatok birtokában, hasznára lehetnek a hazájuknak, s hogy ő már az elindulásnál tudatában volt ennek a lehetőségnek. „Elfogulatlan emberi szemmel vizsgáltam mindent, de nem tagadhattam meg ezúttal sem, hogy magyar vagyok, meggyötört nép fia, amelynek nehéz esztendeiben ezerszeresen szüksége van a tisztánlátásra.” (ILLYÉS 1934: 5)

Hasonló megfontolásból figyelmezteti gondolatban magyar honfitársát Oxfordban Márai Sándor. „Készülj barátom! — gondolom elmenőben — [...] Készülj, mert nem is tudod még, milyen dolgoz, feladatod lesz, vagy lehetne odahaza! [...] Ha meggondolom, minden rajtad múlik, a néhány tucat lelken, melyek azért élnek külföldön, hogy egyszer hazamehessenek, s azért gyűjtenek erőket Oxfordban, hogy otthon ne adják meg rögtön kenyre-kegyre magukat. Készülj, hogy emlékezni tudjál.” (MÁRAI 2004: 140)

¹⁵ Pl. Kárpát kebelében, Erdélyben.

¹⁶ „Lehajlás” — ti. amikor hazatérve ráhajolt az otthoni földre. (CS. SZABÓ 1937a: 17)

Mindazt, amit a külföldi utakon látott és tanult, az író a műveiben gyűjti össze. Így lesznek a 30-as évekbeli írói útirajzok sajátos tanúi a válságos évtizedek utáni útkeresésnek. A bizakodó írói hangok azonban egyre halkulnak, a világháború kitörése és a 40-es évek már lényegében a műfaj végét jelentik. Először a háborús évek, majd pedig a politikai változások miatt szűkül Magyarország körül a megismerhető világ. Alig egy évtizeddel az útirajzok „aranykora” után a 20-as, 30-as évek írónemzedékének nagyjai más-más utakon járnak: közülük csak Illyés Gyula és Németh László marad Magyarországon, Szerb Antal és Halász Gábor halott, Márai Sándor, Szabó Zoltán és Cs. Szabó László pedig — sokakkal együtt — a külföldet választja, ezúttal másként, a hazatérés reménye nélkül.

Bibliográfia

- ILLYÉS 1934 = ILLYÉS Gyula: Oroszország. Úti jegyzetek. *Nyugat*.
 ILLYÉS 1970 = ILLYÉS Gyula: *Hunok Párizsban*. Bp. Szépirodalmi Kiadó.
 KERESZTURY 1937 = KERESZTURY Dezső: Útikönyvek. *Magyar Szemle*. szept. 58–69.
 MÁRAI 1930 = MÁRAI Sándor: *Idegen emberek 1–2*. Bp. Pantheon
 MÁRAI 1995 = MÁRAI Sándor: *Istenek nyomában*. Bp. Akadémiai és Helikon Kiadó.
 MÁRAI 1998 = MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt*. Vörösváry
 MÁRAI 2002 = MÁRAI Sándor: *Tájak, városok, emberek*. Bp. Helikon Kiadó.
 MÁRAI 2004 = MÁRAI Sándor: *Napnyugati őrzőjét*. Bp. Helikon Kiadó.
 PROHÁSZKA 1936 = PROHÁSZKA Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Bp. Minerva Kiadó.
 RADNÓTI 1989 = RADNÓTI Miklós: *Napló*. Bp. Magvető Könyvkiadó.
 REMENYIK 1937 = REMENYIK Zsigmond: *Téli gondok*. Bp. Pantheon – Löbl Dávid és Fia.
 SZABÓ 1989 = SZABÓ Zoltán: Bujdosók. In: Szabó Zoltán: *Hazugság nélkül III*. Bp. Héttorony. 197–200.
 CS. SZABÓ 1937a = CS. SZABÓ László: Búcsú a vándorévektől. In: CS. SZABÓ László: *Levelek a száműzetésből*. Franklin Társulat. 15–34.
 CS. SZABÓ 1937b = CS. SZABÓ László: *Doveri átkelés*. Bp. Cserépfalvi Kiadó.
 CS. SZABÓ 1937c = CS. SZABÓ László: Egy erdélyi renegát vallomása. In: CS. SZABÓ László: *Levelek a száműzetésből*. Franklin Társulat. 73–86.
 CS. SZABÓ 1982a = CS. SZABÓ László: Azért is! In: CS. SZABÓ László: *Hűlő árnyékban*. Bern. EPMSZ. 271–304.
 CS. SZABÓ 1982b = CS. SZABÓ László: Didó királynő kikötője. In: CS. SZABÓ László: *Alkalom. Esszék irodalomról, művészetről*. Bp. Gondolat Kiadó. 408–416.
 CS. SZABÓ 1982c = CS. SZABÓ László: Hűlő árnyékban. In: CS. SZABÓ László: *Hűlő árnyékban*. Bern. EPMSZ. 19–160.
 SZERB 1997 = SZERB Antal: CS. SZABÓ László. In: Szerb Antal: *A trubadúr szerelme*. Bp. Holnap Kiadó. 187–191.

NON OMNIS MORIAR MÉCS LÁSZLÓ LEVELE A HALDOKLÓ BABITS MIHÁLYHOZ¹

G. GÓDÉNY ANDREA

„Ne félj, Dide. Ne félj a szenvedéstől.
Valami értelme van ennek...”

„Non omnis moriar...”² Szövegek beszélgetése a halhatatlanságról. Szövegek, térben és időben halandó mértékkel örökkévalóságnyi távolságban; mégis találkoznak az olvasás aktusában. Egy levél nyitja a beszélgetést, mely levél a maga utalásai és intertextuális vonatkozásrendszerei által megnyitja a szöveghorizontot az antikvitás, a bibliai ókor, a katolikus hagyomány és költészet s a babitsi életmű felé; a halhatatlanság mibenlétét és megszerzését tematizálva a végtelenbe tágitja azt.

A levélszöveg a halhatatlanság kétféle értelmét és útját veti fel: a „*non omnis moriar*” két részből áll — olvashatjuk. Profán értelemben, emberi módon ércnél *maradandóbb* művekben megtestesülve állhat ellen a szellem a mulandóságnak; s ez az önerőből megszerzett halhatatlanság az ember istenülésének érzetét-látszatát keltve határtalan büszkeséggel tölti el a »teremtő teremtményt«. Ezt az utat és értelmet a Horatius-utalás vonja be a szövegvilágba; a szakrális dimenziót a katolikus hagyomány szövegutalásai teszik témává. Profán és szakrális értelemben egyaránt teremtett világok halhatatlansága a tét: az ember és az Isten teremtményeinek egzisztenciális gondja

¹ A levélíró premontrei pap, költő; aki az itt közzétett, 1941. június 25-én Királyhelmeccről keltezett kéziratos levelében kereste fel a haldokló Babits Mihályt Esztergomban. Arról tudósította választott mesterét, hogy misét mondott érte; egyúttal arra kérte: győnjon meg, hogy ne csak a művei által neki rendelt halhatatlanság lehessen osztályrésze, hanem a Krisztusban elnyerhető örök élet is. Az irat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található mellékletével együtt: Mécs László Motorhiba c. versének kéziratával; mely vers az 1940-es Mécs-kötet, a Forgószínpad darabja. Ez a szöveg zárja Összes költeményeit is. A levelet és mellékletét egyaránt gloszszázta a költő felesége, Török Sophie. A levélszöveg és melléklete közzétételként, a kísérő tanulmány nélkül megjelent a „... kínok és álmok közt ...” kötetben. (Sipos 2004: 163–7)

² „Meg nem halhatok én teljesen...” Quintus Horatius Flaccus Melpomenéhez írott ódájának sora Devecseri Gábor fordításában. Horatius ódatermésének záródarabja az „Exegi monumentum aere perennius...” („Áll ércnél maradandóbb művem...”) kezdetű, melyben a szöveg a halhatatlanságra való igényt a Capitolium rendíthetetlen sziklijának képéhez kötve jelenti be; az áradó büszkeség alapjaként pedig a beszélőnek az aiol líra Itália földjén való meghonosításában játszott szerepét jelöli meg. (Borzsák 1975: 410)

vetődik fel, mely gondra a levél gondolatvilágában megnyugtató válasz kínálkozik: önmagunk megnyitása a *kegyelem* előtt. A *kegyelem* vezet a levélíró által *igaziként* értett *non omnis moriar* felé. A két út nem divergens a levélíró gondolkodásában, hanem inkább együtt halad, akár egymás folytatását képezheti. Az emberi önerőből legyőzhető mulandóság a teremtető-alkotó szellem kiváltsága; hatókörét maga a Horatius-szöveg problematizálja, noha nyilvánvalóan az alkotói szándéktól függetlenül, sőt annak ellenében. A *Capitolium dombján* már régen nem *megy föl a Pap s véle a néma szűz*; a műalkotás ontológiai státusát, a szépség klasszikus és örök voltát legalábbis megkérdőjelezi a befogadók és a befogadás hiánya...

Az igazi *non omnis moriar* Isten által valamennyi ember számára felkínált lehetőség, aki érti és átéli a Kereszt misztériumát, elfogadja a megváltás kegyelmét, s testét-lelkét elkészítve várja a határátlépést lét és nemlét között, mely határ így véges és végtelen határmezsgyéjévé válik, az *Örökkévalóság* kapujává. A keresztes Jézus engesztelő és megváltó áldozatának helye és jelképe; Jézus szenvedése a kereszten és öt sebből kiömlő vére törli el a bűnt, teszi lehetővé a megszentelő kegyelem működését az emberi lélekben. Ez a szenvedés értelme egyúttal. Az emberi szenvedés: Jézus keresztségének hordozása. Ezért mondja Péter: *örüljetek, hogy részetek lehet Krisztus szenvedéseiben, mert ebben fel lehet ismerni Isten lelkének, a dicsőség lelkének jelenlétét* (1Pét. 4, 13); és ebből fakad Pál öröme azokban a szenvedésekben, amelyeket elvisel. Erről beszél a *halálraitélt*, amikor meglátogatja a *haldoklót*, s ez a szenvedők vigasza és mosolyuk értelme: „Sokáig ült betegágyánál, halkán, fulladozva beszéltek. Mikor elment, azt mondta Kosztolányi: — Mind eljöttek hozzám barátaim, az írók és a költők. De csak Babits tudott megvigasztalni. [...] Ne félj, Dide, ne félj a szenvedéstől. Valami értelme van ennek. [...] És mosolygott. Talán akkor mosolygott utoljára. Két mélyen hívó lélek érintkezett e pillanatban. Mindkettő végzetesen katolikus volt. Kosztolányi katolicizmusa barokk volt, zsúfolt és pompás. Babitsban az első hitvallók máglyára lépő bátorsága lángolt. A szenvedés gyeheennájában égtek mind a ketten, nem vigasztalták egymást üres szavakkal. [...] a halál pitvarában [...] a szenvedés értelméről beszéltek [...] arról, hogy a test semmi, a lélek minden. Arról, hogy a szenvedésnek értelme van.”³

³ Babits Mihály szavai Kosztolányi Dezsőhöz barátja halálos ágyánál Márai Sándor tollából. (Márai 1941: 82)

Az itt közölt levélben katolikus pap fordul az ajándékozás gesztusával egy haldokló felé, a szentmise ajándékát nyújtja át. A szöveg kontextusában az ajándékozás egyrészt Jézus nagylelkűségének mementója; másrészt a paradicsomi ajándékot idézi, melyet a bűnbeesés által elvesztett az ember; de Krisztus a megváltással lehetővé tette megszerzését az ember számára. Az ajándékozó a legnagyobb ajándékot adja, amit katolikus adhat, hiszen a szentmise az eucharisztikus áldozat keretében szolgáló szertartás, Krisztus keresztáldozatának vérontás nélküli misztikus megújítása és gyümölcseinek közvetítése. Általa az ingyenvaló kegyelem ajándékában részesülnek a jelenlévők, s az(ok), aki(k)ért a misét felajánlják. A kegyelem mértékét befolyásolja az ember diszpozíciója, lelki felkészültsége. Ezért is kéri a levélíró mesterét: gyónjon meg, hiszen a gyónás része a töredelem szentségének, fölkészülés a szentség vételére, arra, hogy Istent engedjük cselekedni önmagunkban.

A szentmisét szolgáltató pap egyúttal költő, aki mestere testi-lelki egészségéért, a szenvedő testi megkönnyebbüléséért könyörög a misében és az „*igazi non omnis moriar*ért”: a Krisztusban elnyerhető örök életért. A miseáldozatra Szent Iván havában került sor, június 25-én, Keresztelő Szent János (Szent Iván), valamint János és Pál, a 362. évben vértanúságot szenvedett testvérpár ünnepe közé eső napon; mely nap az 1941. évben szerdára esett. A miseáldozatot közrefogó ünnepek vértanúk ünnepei. Keresztelő Szent János és a vértanú testvérpár sorsában közös a test szenvedése és vértanú halála Jézusért. A vértanúság pedig Krisztus tökéletes utánzása a keresztáldozatban. „Csak az a búzaszem hoz gyümölcsöt, amely meghal a földben...” (Jn 12, 24) Szent Iván napja többszörösen kitüntetett az egyházi évkörben, ahogy a Keresztelő is az a szentek sorában. Szűz Márián kívül csak Keresztelő Szent Jánosnak ünnepli meg az egyház a test szerint való születése napját; mivel a Boldogságos Szűznek Szent Erzsébetnél tett látogatásakor az Üdvözítő közelsége miatt János megszentelődött anyja méhében, mentesült az áteredő bűn alól. Keresztelő János különös jelentőségére szentírási hely is rávilágít, maga Jézus szól róla így: „világító szövétnek vala, ti pedig ideig-óráig akartatok örvezenni a fényében”. (János 5, 35) Az evangélium mint tanúságtétőről emlékezik meg róla, aki Jézus világosságáról az elsők között tett tanúbizonyságot. (János 1, 5–8) Szent Iván napja egyúttal a nyári napforduló; s az egykori pogány kultikus szokások összefonódtak a szent ünnepével kapcsolatos liturgikus cselekményekkel. A szentiváni szokások a tűz tisztító, gyógyító (és termékenyítő) erejébe vetett hitben gyökereznek. A pogány és ke-

resztény hagyomány ötvöződésére a tűz világossága, gyógyító, tisztító ereje és Jézus világosságának az emberi életben betöltött szerepe adott lehetőséget.

A vértanúhalált szenvedett János és Pál június 26-i ünnepéhez a gyertyaszentelés szokása kapcsolódik az égháború ellen; a gyertya és fénye pedig az öskeresztény kortól Jézus világosságának szimbóluma, a Krisztust váró éberség jelképe, a föltámadásé, az örök világosságé. A miseáldozat szakrális környezetét tehát az Úrért testben-lélekben vállalt szenvedés, megtisztulás és megigazulás; a halál elfogadása uralja az örök élet és Isten országa eljövete-lének reményével; az élő Isten és Jézus világosságának, a kegyelem működésének tapasztalatával. Szakrális tér és idő teremődik így a testi szenvedésben szinte porrá őrlődött, *eltűnő izzé*⁴ semmisült Babits köré, aki 1941-ben *már csak a testben élve, már csak / egy nyaláb testi fájdalomként*,⁵ a megszentelő testi szenvedés minden kínját türelemmel viseli, s már csak imádkozni tudva várja a megváltó kegyelem áradását lelkébe(n). *Sötétben meleg, végtelenül szenvedő szeme, hörgései, haláltusája — a keresztre feszített Jézust idézik a jezsuita rokonban, aki a gégeműtét körüli időben szinte heti gyakorisággal látogatta őt, s hitbéli kérdésekben beszélgetőtársa, lelki támasza volt.* „Min-den halál, különösen a fájdalmas, Krisztus-Jézusi halál” — írja a szerzetes pap; s az irtózatos, emberileg szinte *kibírhatatlan szenvedés — félreértés, gúny, vád, lelki és testi gyötrellem —, szörnyű testi és lelki fájdalmak útján* Krisztusba megtérő Babitsot az *Ő tanújának, hívének és hitvallójának* nevezi, *Jézus élettársának tartja a halálban, agonizálásában.* (CSER 1993: 66) Márai Sándor a Babits- emlékkönyv számára készült emlékezésében így ír róla: „...a máglyán, a hamvadó testben nem tudta megsérteni a betegség a lélek erejét. [...] Ez a lélek időtlen példát mutatott, hogy a hívő, szellemi ember megveti az anyag árulását...” (MÁRAI 1941: 82) Cs. Szabó László ugyanitt a bibliai Jób új történeteként értelmezi Babits betegségét. „A halál sokáig kerülgette, nem fért a nyomorult testhez, amelyben egy hatalmas hívő lélek diktatúrája lobogott...” (CS. SZABÓ 1941: 84)

A levélíró mester és tanítvány kapcsolatként határozza meg a levél cím-zettjéhez fűződő viszonyát; mesterét Láng észnek nevezi, és a Lélektől Ma-gyarországnak rendelt küldöttnek tekinti. Bibliai értelemben a tanítók, meste-rek olyan Lélektől megáldott személyek, akik személyes hitbéli tisztánlátá-

⁴ „Voltam édes sörte pörte / szélsöpört utcáton / voltam alma, voltam körte / eltűnő íz szátokon.” [Babits Mihály vers-álma]. 1941. március 1-jére datálva az Osiris Kiadó által megjelentetett kri-tikai igényű Babits-kötetben. (Babits 1999: 671)

⁵ Babits Mihály: Egy verses levélre. Reményik Sándornak ajánlva. 1941. febr.-márc. közé datálva. (Babits 1999: 658)

suknak köszönhetően tudnak másoknak ismereteket nyújtani; a bibliai küldetés pedig az üdvösség tervének kibontakoztatása az isteni küldöttek révén. A Láng ész írásmódja finom, rejtett utalás a pünkösdi lángra, a Szentlélek kitöltetésére. Hasonló szellemben beszél Babitsról a cisztercita Brisits Ferenc, aki a költő temetésekor imát mondott érte a sírnál; s a felnevelő intézmény, a pécsi ciszterci gimnázium nevében megáldotta őt. „A legnagyobbat bíztad rá, amit embernek csak adhattál: az igét. Úgy őrizte, mint a lelke égi fényű láng-csokrát. Sem meg nem bántotta, sem ki nem oltotta soha. Egy mindent átölelő élet mélysége tette méltóvá arra, hogy a gondolat fájó gyöngyörével és a szív vérző olajával legyen az ige költőjévé, gyötrődője minden magyar kinnak, osztályosa minden emberi megrendülésnek. [...] Így lett Babits Mihály az, aminek tudatát annyi belső szépséggel és gazdagsággal hordozta: Katolikus... Versek katedrálisainak alázatos. A lét deprimált európai és magyar húrjain az élet nagy szépségét ünneplő és Krisztusba néző föl-emelője. Az emberi szenvedés másvilági anyagának új kiáltású szavakba ötvöző remekelője. Ember, aki mindig nagyobb volt, mint a helyzete, aki nem fájt soha a földnek.”⁶ (BRISITS 1941: 277)

A levélíró kettős értelemben is tanítvány: Jézusé papi hivatása szerint; s a Lélek küldöttének nevezett mestere hitvallójaként. Kifejezi abbeli reménységét, hogy mestere életlevelét a Misterium Crucis vére pecsételi meg, azaz halálában részesül a megszentelő kegyelemben: a Krisztusban elnyerhető örök életben. Tanítványnak lenni ebben a bibliai értelemben a tanítás elfogadását és az a szerint való életet jelenti, részvételt az üdvösségterv kibontakoztatásában; sorsvállalást. A tanítvány meghívást kap mesterétől, személyes ragaszkodás fűzi hozzá, hordja keresztjét, kiissza kelyhét, hogy elnyerhesse

⁶ Különös fordulata a sorsnak, hogy Brisits Ferenc a szerzője a tíz évvel korábban - Bangha Béla szerkesztésében megjelent négy kötetes katolikus lexikon Babits-szócikkének, s akkor még egész másképp ítélte meg őt. Költészete artistikumát, intellektuális jellegét emelte ki; és hiányolta világfelfogása vívódó, nyugtalan, pacifista humanizmusának belső egységét; a katolikus szót pedig meg sem említette vele kapcsolatban. Igaz, a lexikoncikk születése idején még nem látott napvilágot az *Amor Sanctus* (1933), Babits kétnyelvű himnuszfordítás-kötete, amely némi változást hozott a költő és a katolikus egyház viszonyában. A korabeli kritika kegyelmi pillanatként értékelte megszületését. És később születtek azok a Babits-versek, melyekről Cs. Szabó László így ír: „...szoltáros nyugalom és halálfélelem, régi magyar vallásosság és mai érzékenység csodálatos keverékei, melyek az öreg Rembrandt dísztelen s csöppet sem behízelgő művészetével, de annál véglegesebben beszélnek végső dolgokról. Megismétlik a keresztény középkor nagy pillanatait, amikor költészet és hit egymásra tetézve s egymással versengve szédületes és örökké vigasztaló magasságba emelték a szellemüket.” Az öt vers, amit említ Cs. Szabó László: Csillag után, Az elbocsátott vad, Intellem vezeklésre, Ősz és tavasz között, Balázsolás. (Cs. Szabó 1937: 327)

országát. Így érthető meg a levélíró teatrálisnak tűnő gesztusa, levele saját vérével való megpecsételése. Sebe és vére: utalás az őt sebből vérző Krisztusra, az eucharisztikus áldozatra, Krisztus kiontott vérére a kereszten; így a tanítvány sorsvállalásának jelképévé lesz a levél pecsétjeként. Nyilvánvaló, bár a levélben kimondatlan, hogy ebben az értelemben tanítványa Babitsnak: prófétai szerepvállalásával, »angyalos költészetével« szeretne azonosulni. Tanítványi tiszteletéről és szeretetéről miseáldozat bemutatásával kíván bizonyosságot tenni a levélíró.

A levélszövegből kiderül, nem ez az első alkalom, hogy a tanítvány misézett mesteréért. Pár évvel korábbi miseáldozatra utal a levélíró, melyre bizonyonnyal a mester gégeműtétjének idején, pontosabban lábadozása alatt kerülhetett sor.⁷ Az egykori *kis riport a betegágyán keresztrejtvényt fejtegető nagy Babitsról*, profán elfoglaltságáról való értesülése arra indította a felebarátja lelki üdvéért felelősséget érző papot, hogy misét mondjon érte.⁸ Keresztény hívő számára — s még inkább, ha katolikus pap az illető — nem lehet semmi fontosabb súlyos vagy halálos betegség idején, mint a lélek felkészítése, méltóvá tétele a szentségek vételével, kiszolgáltatásával arra az eshetőségre, ha Isten színe elébe kerül.⁹ A keresztrejtvény profán és szakrális értelmét (*Keresztrejtvény, Misterium Crucis*) s a *keresztrejtvényfejtés* egykori, hétköznapi s a levélírás jelenében kíváncsian szembeállítást használja fel a levélíró a gyónás (és áldozás) szentségének vételét célzó meggyőzés eszközéül.

E meggyőzés eszköze a költőileg meglehetősen sikerületlen *Motorhiba* c. vers is, melyet gondolatilag olyannyira Babits helyzetéhez illőnek vélt szerzője. A szöveg az emberi civilizáció motorhibáit (áramszünet, autodefekt, világháború) és az emberi test „működési zavarait” sorolja sikerült és sikerületlenebb költői képekben annak a gondolatnak alátámasztására, mennyire gyarló az emberi világ, mily torzzá vált, mióta hűtlenné lett a betlehemi eszméhez, Jézus világosságához. A *Bábel-gyorsból szemétként kitett karácsonygyertya* a Szarajevó felé száguldó Orient expresszt idézi, s az Istenét megtagadva, a jézusi eszmét feledve katasztrófájába rohanó emberiség szimbóluma. A test halódásának pillanatában ráboruló sötétségben hiába fordul a szellem egykori lámpásaihoz, s kiált Goethével világosságért (*Mehr Licht!*),

⁷ Tehát valamikor 1938 februárja és áprilisa között.

⁸ Megjegyzésre méltó, hogy Sik Sándor is arról tudósította a gégeműtét előtt álló Babitsot 1937. október 16-án, hogy gyógyulását minden nap miséjébe foglalja. (Sipos 1999: 659)

⁹ Talán nem érdektelen, hogy a Beszélgetőfüzetek tanúsága szerint nem a keresztrejtvény volt Babits kedvenc szórakozása, hanem a pasziánsz; illetve detektívregényeket olvasott.

az ember teremtette *non omnis moriar* képtelen bevilágítani az örök sötétséget. A szellem egyetlen lehetősége a Jézus világossága felé fordulás, a lélek kitárulkozása Isten előtt: ... *gyújtsd meg hamar a régi gyertya csonkot / s így menj Halál-úr országán keresztül.*¹⁰

A meggyőzésre irányuló levélszövegből és mellékletéből kiderül, hogy a levélíró, noha mester és tanítvány viszonyában határozza meg a maga és levele címzettjének kapcsolatát, ismeretségben sincs vele, a szónak még csak hétköznapi, felületes értelmében sem. Információi tévesek és hiányosak, felületesek Babits személyiségét, hitbéli állapotát illetően. Igaz, a levél a felvidéki járásszékhelyről kelt, Királyhelmecről, Magyarországnak olyan szegletéből, mely csak pár évvel korábban, a bécsi döntés értelmében került vissza az anyaországhoz; s ahol a levélíró viszonylagos elszigeteltségben élt. Babits műveiből tájékozódhatott „mesterét” illetően vagy sajtóhírekből; netán ke-rengő-szállongó mendemondákból szerezhette értesüléseit. Ami az ezekből kialakult és a levélben tükröződő Babits-képet illeti: meglehetősen messze jár az igazságtól.

Eligazítóak és érvényesek Rónay György sorai Babits hitét, katolicizmusát illetően: „Babits sohase volt a szó igazi értelmében hitetlen [...] ő maga mondta, hogy »katolicizmusa vezette Dantéhoz«. Első formájában nyilván hagyományos, öröklött katolicizmus, gyermekkori emlék [...]; de aztán [...] nem pusztán csak ennyi, mert — a tízes évek elejétől [...] rá is egyre jobban áll, amit Ágostonról ír 1917-ben: hogy a »*stilus christianus* beszivárog a nyelv pórusaiba, átissza a szavakat.«” — Írásmódján Rónay György a keresztény aszketikus-misztikus irodalom bensőséges és alakító ismeretét érzékeli, amelyből „a katolikus vallás legmélyebb és legmisztikusabb tanainak egyikét szűrte le és vitte magával: a szentek egyezségének tanát és hitét minden további hite és »vezeklése« végleges, el nem vitatható alapjául. [...] szerves lelki és vallási folyamatról, hit és kegyelem dialektikájáról van szó” — mondja a Nyugat-korszak nagy tanúja, az egyházi irodalom alapos ismerője. Majd megállapítja: „...kívül is rekedt mindenféle szervezett kereszténységen. Ez alkalmazkodást kívánt, »konszolidációt«; Babits nyugtalan hitét nem csak hogy nem érthette, de egyáltalán hitnek sem tartotta.” (RÓNAY 1979: 413–7)

¹⁰ A dőlt betűvel szedett idézetek az itt közzétett Motorhiba c. versből származnak.

Babits hozzászólása a Nyugat hasábjain a katolikus költészetéről folyó vitához, itt kifejtett álláspontja, esztétikai katolicizmusáról tett vallomása nem hitbeli katolicizmusának megtagadása; sokkal inkább válasz az Őt az egyház részéről ért támadásokra. A pascali kételyek között vívódó költő útja az elnyert lelki megnyugvásig hosszú és göcsörtös. *De melyik igazi katolikus az, aki kétellyel és lázadással nem küzdött soha?* — kérdezhető Babitscsal, aki e kérdésfeltevés után így folytatja: „A mi hitünk nem olcsó és nyugodt; még maga Krisztus is elcsüggedt a keresztfán...” (BABITS 1933/2. I: 422–431) Babits szenvedése hitté konvertálódott. „Ez a hit, a Babitsé, mélyebben fekszik, személyesebb, egzisztenciálisabb, mint azok az oktató-nevelő szempontok, amelyek jónak látják titkolni a kételyeket [...] ő költő, és [...] nem valamiféle világnézeti katolicizmus elkötelezettje, hanem azon a katolikus kultúrán [...] nevelődött lélek, amelyet nem az esetleges pártok irányultsága határoz meg, hanem Szent Ágoston és Dante neve jelöl. Katolikus költő tehát, vagy sem?” — teszi fel a kérdést Rónay György. „A szekta értelmében semmiképp sem. A politikával összefonódott katolicizmus szemével nézve Babits »nemcsatlakozó« hite fölöttébb vitatható volt [...] épp azt nem vették észre, ami benne a legegzystenciálisabb, a legágostonibb. [...] Van-e mélyebb érzés, mint ami Istenhez köt, akár hiszünk benne, akár nem? — kérdezi Babits, azzal az állító kérdéssel, amely eleve magában hordja a választ: nincs. Számára nincs. [...] ez az alapvető létérzés [...] még a hit döntését is megelőzi, megint csak a »nem keresnél, ha már meg nem találtál volna« ágostoni értelmében. [...] ez a hit mindvégig magában hordja saját mélységül; a maga ellentétének lehetőségét, a keresztes-szent-jánosi today nada egyféle változatát, elutasíthatatlan kockázatát [...] tehát létében hordja annak kockázatát, hogy »körmére ég tartójának«, és Isten »kegyetlenül bedobja« valami lent zúgó, sötét éj vizébe. Today nada: egyét, egyben, egy életben a kettő. S végül is ebben van az igazi találkozás: a kockázatban és a szenvedésben. A végső »megpihenés« nem adatik másutt, mint a Kereszt lábánál...” — írja Rónay György. (RÓNAY 1979: 418–422)

Cs. Szabó László úgy látja, hogy „Babits szunnyadó gyerekkori hajlamait követve eltelt azzal a katolikus fájdalommal, mely a legerősebb kötés az étellel s a legméltóbb megerősödés a földi létben.” A Nyugat kitűnő protestáns esszéírója a világ összes neokatolikus költője közül egyedül Babitsot érzi egyszerűen katolikusnak. „Keresztesháború és dogmapuffogatás helyett szomorú életszeretettel győzött meg” — írja. (CS. SZABÓ 1937: 325–7)

A premontrei kanonok levelét a *Beszélgetőfüzetek* tanúsága szerint július 28-án kapta meg az utolsó heteit szenvedő költő. Babits Mihály kezéhez nem szabályos postai úton került annak idején, hanem egy helybeli (ismeretlen) papköltő és a Babitsot ápoló egyik irgalmas rendi apáca, Centula nővér csempészték be hozzá.¹¹ Babits Mihályné — saját széljegyzete szerint — minthogy a levelet elfogni nem tudta, nevetve és gúnyos megjegyzések közt olvasta fel neki, „hogy a drága haldokló meg ne rémüljön”; a mellékelt *Mórtorhiba* c. verset krikshkraksznak minősítette, melyet nem olvasott soha senki.¹²

Babits Mihály Mária vizitációja ünnepnapján meggyónt Lepold Antal esztergomi kanonoknak. „A Szentségekkel a költő bizalmát már korábban elnyert kanonok július másodikán kereste fel beteg barátját, meggyóntatta és a testi nehézségek ellenére megáldoztatta őt. Előbb és végül csendesen elbeszélgetett vele. (BODRI 1993: 93)

A gyónás a szakrális időben, a miseáldozathoz hasonlóan, Keresztelő Szent Jánoshoz kapcsolódik; e napon érkezett Mária Szent Erzsébethez, s szenteltetett meg annak méhében a magzat, s mentesült az áteredő bűn alól. Szimbolikus jelentőség tulajdonítható annak, hogy Keresztelő Szent János a szakrális kapocs a levélszöveg és a gyónás között; az ő vértanúsága, tanúságtévő szerepe többszörösen kisugárzik a belső történésekre. Mégsem vélelmezhető bármiféle összefüggés a levél kézhez vétele és a gyónás megtörténte között.

Babits Mihály korántsem ekkor vette magához először felnőtt fejjel, tudatosan a szentségeket. Jóllehet, egyházi házasságkötése és házasság előtti gyónása még tekinthető meghajlásnak a családi akarat előtt — az általa hön szeretett és tisztelt Nenne kívánságát teljesítette a költő; az 1938. február 10-i gégeműtét előtti gyónása(i), áldozása(i) a meglett ember lelki szükséglete,

¹¹ Babits ápolásában vincés nővérek segédkeztek, akik a lazaristák és irgalmas nővérek társulatának alapítójáról, Páli Szent Vincéről (1570-1660) kapták nevüket. Mindkét szervezet a katolikus karitativ szellemiség éltetője; az irgalmas nővéreket az első női kongregációként tartja számon a Bangha Béla szerkesztésében 1931-ben kiadott katolikus lexikon. A Vince leányainak is nevezett irgalmas nővérek nem igazi szerzetesrend - ahogy itt olvasható -, csak társulat; de IX. Kelemen pápa által jóváhagyott szabállyal működött 1670 óta. Magyarországon 1852-ben jelentek meg Pinkafőn, 1853-tól Bp.-en is szolgáltak; 1905-től önálló rendtartománnyal rendelkeztek. A lexikon statisztikai adatai szerint 89 magyar házuk működött 1200 nővérrel, akik kórházi szolgálatot láttak el, iskolákat vezettek. Legismertebb házuk a bp.-i Nagyboldogasszony úti volt, de az ország számos pontján, így Esztergomban is tartottak fenn ilyet.

¹² Török Sophie nyilvánvalóan a szöveg kéziratossá változatára gondolt; azzal tisztában kellett lennie, hogy a Mécs-köteteket tömegek olvassák. Hogy kötetben megjelent versről van szó, arról Mécsnek a levélhez fűzött utóiratából értesülhetett.

belső óhaja. Már 1937. április 9-én, miután diagnosztizálták gégedaganatát, találkozott és hosszan elbeszélgetett Schütz Antallal, a kor neves teológusával, egykori szegedi tanárkollégájával, aki meggyóntatta. Ennek a beszélgetésnek vélhetően szerepe volt abban, hogy Babits végül is elfogadta a műtét szükségességét, s vállalkozott rá. Közismert Bash Lóránt és Dienes Valéria visszaemlékezéseiből, valamint Sipos Lajosnak az Elektra Kiadóháznál 2003-ban megjelent Babits-életrajzából is tudható, hogy Balázs-áldást kapott a műtét előtt a városmajori templomban. Műtét előtti gyónását Péter Rózmannel (Rozmán János atya) végezte, aki megáldoztatta. A jezsuita atyát Cser László vitte Babitshoz.

Cser László nővére, Stockinger Györgyi révén került rokonságba a Babitsokkal, aki a költő István esküvőjén a felesége. Már első találkozásukkor – Györgyike és István esküvőjén – is rokonszenvezett az értelmes és talpraesett koszorúslegénnyel, aki gimnáziumi tanárainak köszönhetően jártas volt Babits *Inferno*-fordításában, idézni is tudott belőle az őt produkáltatni kívánó édesanya kérésére. Amikor a jezsuiták bp.-i intézete, a híres Manréza lakója lett a rokon fiú, egyre szorosabb kapcsolat alakult ki a Babits család és közöttük; 1936–1939 között legkevesebbszer havonta megfordult náluk.¹³ Még karácsonyestére is meghívták magukhoz 1938-ban. Így aztán érthető, hogy amikor Babits Mihály a műtét előtt gyónás és áldozás lelki szükségét érezte, a fiatal rokonhoz fordult. Török Sophie hívta fel telefonon a kéréssel „Lacit”, hogy keressen, küldjön alkalmas gyóntatót Babits számára. A költő hangsúlyozott kérése volt, hogy fiatal legyen. Így vitte Cser László Rozmán atyát Babitsékhoz, ahonnan mélyen megrendülten távozott, miután elvégezte szolgálatát.

Babits hitbeli mélységeiről árulkodik az a délután, amikor az *Elbocsátott vad* c. Babits-vers rádiófelvételét hallgatták együtt magnószalagról Cser Lászlóval. „...amint a szalag befejeződött, döbrent, halálos csendben, reszkető, mélyen megindult hangon ezt mondta: »most úgy érzem, ez a vers fejezi ki legjobban az életemet« [...] A könyörgés, a bizalom, a kegyelem ereje, a bizonytalan örök gyermek-ember alázata, félelme, reménye szólt föl lelkéből oly hangon, olyan őszinte-egyszerű művészi vallomásban, amire irodalmunkban talán egyedül Babits Mihály volt képes” — teszi hozzá az emlékező.

¹³ Cser László 1939 szeptemberében távozott Magyarországról, a kínai misszióban szolgált, majd Amerikában élt.

Cser László a tanúja annak is, hogy betegágya mellett vagy íróasztalán mindig kéznél volt a Biblia;¹⁴ s állandóan ott volt az a Mária-érem és feszület, amit egy apácától kapott. Raffaelli Rafaela nővér 1937. június 11-én ke-reste fel először levelével és ajándékával a költőt, amikor a sajtóhírekben témává lett Babits gégerákja és a rá váró műtét. Levelében szolt az *Amor Sanctus* számukra (az apácák számára) való jelentőségéről (*Bebizonyosodott, hogy a művészlélek tendenciája a felfelé emelkedés, nem bírja ki odalent*); s mellékelt egy Boldogasszony-érmet: „A mi nővéreink világszerte ezt adják a szegényeknek, betegeknek, testi-lelki szenvedőknek. A neve — »medaille miraculeux« — mutatja, hogy a Szűzanya sokszor könyörgött ki csodát a beléje helyezett bizalom viszonzására.” Babits némi késéssel (*otthonától távol érte a levél*) mond *dadogó köszönetet a megható ajándékért és még meghatóbb szavakért, amik az ajándékot kísérték*, s azt írja, hogy az érmet mindig magánál hordja. „Ha lelkem mélyére nézek, érzem, hogy titkon és tudat alatt ebben bízom, jobban, mint valami másban, a reám váró veszélyek és fájdalmak előtt. Nem a hideg, élettelen ércben, hanem a hozzáfűződött lelki erőkbén, az imák hatalmában. [...] Kérem, kedves nővér, foglaljon továbbra is imáiba, és higgye el, hogy semmi nem okozhatott volna nekem több örömet és enyhületet a szorongások között, mint ismeretlen, kedves lelkek szeretetéről hírt adó szavai és irgalmas lélekkel küldött ajándéka.” (BABITS-OLVASÓKÖNYV II: 648–9) S hogy szavai mennyire nem az udvarias köszönet szavai, jól látható Cser László visszaemlékezéséből. Egy alkalommal Babits az íróasztalához vezette, s egy Feszületre mutatott: „Képzeld — mondta — egy apáca küldte, hogy aki az *Amor Sanctus* Mária-himnuszait fordította, az kedves az Isten anyjának, és Ő nem fogja azt elhagyni. Azóta itt tartom az asztalomon. [...] Ez a titokzatos apáca mélyen meghatóta. Talán mert éppen az egyházi oldalról, éppen azoktól várt elismerést, az *Amor Sanctus* fordításaiért, akik azt zsolozsmájuk idején közösen vagy egyedül imádkozzák.” (CSER 1993: 14) Beteljesült hát a grafológus asszony jövődölése, akinek Babitsék kikérték a véleményét abban a kérdésben: vállalta-e a költő az operációt: *hitben megerősödvé fog meghalni...*

A becsempészett levél nem maradt titokban. „Babits Mihály ingerült fájdalommal utasította vissza” a helyi kurír válaszváró tapogatózásait, ahogy erről a *Beszélgetőfüzetek* utolsó lapjain olvashatunk. Nehezen tudta elviselni a

¹⁴ Károli Gáspár fordítását kedvelte.

ketős és kihívó közeledést” — jegyzi meg Bodri Ferenc Cser László Babits- emlékezéseire írott tanulmányában. Ugyanitt a királyhalmeci levelet tola- kodó és kegyetlen provokációként értékeli; a *Motorhiba*-mellékletet figyel- metlen és közlésben reménykedő gesztusnak minősíti. (BODRI 1993: 93) Mégsem gondolható, hogy provokációnak szánta levelét a premontreiek evangéliumi kereszténységtől megérintett költője, *Motorhiba* c. versét pedig közlésben reménykedve mellékelte volna a Vigília főszerkesztője; s túlzás „ingerült visszautasításként” olvasni Babits sorait, melyekkel az esztergomi papköltő kérdésére válaszolt: „Nem tudok én dolgozni, kérem nagyon rosszul vagyok.” (BABITS 1980. II: 405)

A Mécs-levél napvilágra került, illetve feltételezhető olvasatai (Török Sophie, Bodri Ferenc; Babits Mihály) Mécs levelének irodalmi előfeltevések mentén való értelmezéséről árulkodnak — holott benne korántsem a költő szól elsősorban, hanem a pap. Babits viszont — a pap szavait nagyon is hall- ván és értvén — beszédes hallgatásba burkolózott, mert mit is mondhatna egy levélre, mely az ő személyiségének, hitbeli állapotának tökéletes félre- ismerését jelzi.

Török Sophie olvasata, melyről aláhúzásai és glosszái árulkodnak, félre- értelmezi a szöveget. Sem cinikusnak (ahogy a bitang szó eredeti *ci*- kezdé- séből következtethető), sem bitangnak nem nevezhető egy szerzetes pap, aki miseáldozat bemutatásával Isten és ember közötti szeretetpárbeszéd közveti- tésén munkálkodik, egy haldokló lelki üdvéért fáradozik. Babits Mihályné a *Beszélgetőfüzetek* lapjain is többször elárulja rosszindulatát egyházi szemé- lyek iránt. 1938. február 12-én példának okáért így nyilatkozott Hász püs- pökről, akit Babits régebben ismert, s aki nem csak teológiai tanár, hanem tábori püspök is volt; és a gégeműtét után Babits állapotáról érdeklődött: „Aljas hitszegő [...], katonaruhát merészel hordani reverenda fölött.” Török Sophie megjegyzéséből Belia György kénytelen törölni egy különösen bántó szót... (BABITS 1980: I. 160) Török Sophie glosszáiból és aláhúzásából úgy tűnik, a halállal, elmúlással köznapi viszonyban volt. A *halálhoz mért lét* nem része gondolatvilágának; s félreérti Babits Istenhez és halálhoz való vi- szonyát. Bóka Lászlónak például azt mondja: *Ő nem halhat meg, úgy bízik Istenben...* Mintha a hívő a testi és a földi halál alól is mentességet kaphatna; s mintha Babits valaha is ebben a köznapi értelemben lett volna vallásos.

Mécs László levélbeli önképe: önstilizáció; mely egy vágyott magatartás- minta és költői pozíció jegyében született. Lényének ambivalens feszültséget

ad a vágy, hogy egyszerre szeretne *Isten szavának trombitája*¹⁵ lenni és a *Magnificat* alázatos, boldogító hitével élni. „Mécs a próféta és a tanítvány elhivatottságával írta verseit. Nem prófétai szóval hirdette az ígét, hanem verseivel, amelyekben magát kiválasztottnak, a »jó hír« hozójának stilizálja” — írja róla monográfusa, Rónay László. (RÓNAY László 1977: 31)

A levél befejezéséig úgy tűnik, profán értelemben vett mester-tanítvány viszonyról beszél a szöveg. A levélíró mint költő vallja Babits tanítványának magát. Ez a kapcsolat bevallottan egyoldalú: a költő pap egyértelműen utal rá, hogy a levél címzettje soha nem tekintette őt tanítványának; mesterének nem „elhívott szolgája”, pusztán önkéntes és tanítványságában föl nem ismert követője. Föltételezi választott mestere „lehető legrosszabb véleményét” költészetéről; ami azonban tanítványi tiszteletét és szeretetét nem érintette a levél szöveg állítása szerint, élvén ő ugyanis „a *Magnificat* hangulatában”, „távol minden ostoba önimádattól”. Életfelfogását megvilágító és számára magatartásmintául szolgáló szöveggént a Lukács evangéliumban szereplő Mária-énekre hivatkozik, és abból idéz.¹⁶

Mária hálaéneke az Urat magasztalja, amiért az ő kicsinységét oly nagyra méltatta, s testét méltónak találta arra, hogy benne a Szentlélek megfoganjon. A szolozsma vecsernyéjében naponta elhangzó canticum az alázatos hit példája és mintája, amely egyre mélyül és növekszik a megpróbáltatásokon keresztül, az üdvösségről való elmélkedés és a nagylelkű szolgálat révén. Jézus ezért a hitért nevezte boldognak Máriát, aki őt méhében hordozta. A „Fecit mihi magna qui potens est”: engem az tesz nagyvá, aki erre képes — azaz kegyelem kérdése az emberi, de a költői nagyság is.

A levél ezen szöveghelye áruklodik róla, hogy írója mint költő sebeket hordoz; fölveti levélíró és címzett valóságos viszonyának kérdését; háttérben pedig irodalmi problémák és viták húzódnak meg. Az utalások és szembeállítások azt a látszatot keltik, mintha a kor nagy irodalmi táborai az epigonok csóvját maga után húzó üstökös Ady és a tanítványok gyűrűjében élő mester, Babits körött rendeződnének; akit „a finom, de sápadt és élettelen almanach-líra művelői” és „az élet heroikus viharzásában élő, nem mindég csak tintával, de néha könnyel és vérrel írók” vennék körül; utóbbiak között

¹⁵ Mécs László verscíme.

¹⁶ „... a kereszténység legelső himnusza talán az a *Magnificat*, amelyre a Botticelli Máriája teszi finom ujját a Szentkönyv kitárt lapján. Ez az őshimnusz már Mária-ének; vagy inkább Mária-éneke, mert a szent szerző szerint Mária ajkáról hangzott el, amint Erzsébettel találkozott, és a »magzat repe az ő méhében, és bétélek Szent lélekkel Erzsébet« — olvasható Babits Mihálynak az *Amor Sanctus* elé írott Bevezetésében. (Babits 1933: 10–11)

maga a levélíró is. Mécs László *Költők* c. versében hasonló szellemben ír. (Vigilia 1941: 425–426) „Ebben a költőket két csoportba osztja: egy részük a kiválasztottak igényének akar megfelelni, ezért ők a Halál rokonai, s amikor megjön a napfényes reggel, »eltűnnek a kísértet-sereggel«. Mások az élet dalosai, örömtől hirdetnek, Isten trubadúrjai, akik végül »a fénybe futnak«, »hol angyalok dalolnak«” (RÓNAY László 1977: 176)

A korabeli irodalom egy sajátos fénytörésben így látszhatott. Mécs László nézőpontját a hivatalos egyházi és politikai körök, a katolikus egyház felfogása, az evangéliumi kereszténység szellemisége és az ún. katolikus költészeti hagyomány befolyásolta; s a határokon kívül rekedt, kisebbségi helyzetbe került magyarság sorsa.

Ady és Babits (itt burkolt; másutt, másoknál nyiltabb) szembeállításra régi keletű; Kosztolányi Dezső Babitscsal folytatott levelezése tanúsága szerint már A Holnap antológia megjelenése (1908) előtt hasonlóan tekintett rájuk; az ő vers- és magatartásízlésétől oly távol eső Adyval szemben üdvözölte és értékelte Babitsot és költészetét. Szembeállításukra Babits Ágoston-tanulmányának (1917) megszületése idején kísérletet tettek hivatalos egyházi körökben is, a katolikus Babits javára. Babits maga mindenkor tiltakozott személye és életműve Adyval szembeni kijátszása ellen, kiállt mellette, és megvédte a támadásoktól. A Toll hasábjain Kosztolányi kezdeményezésére folyó Ady-vitában is 1929-ben, melynek háttérében — túl minden személyes érzésen és ellenérzésen — valójában már a lírai beszédmód húszas-harmincas években zajló változása húzódott meg. A paradigmaváltást Babits világosan érzékelte, amint ezt 1932-es *Új költők* c. antológiája mutatja; Ady melletti kiállása a zseniális alkotó szellemnek és az irodalom funkciójáról hasonlóan gondolkodó eszmetársnak szólt.

Mécs levelében elhatárolja magát az Ady-epigonoktól, noha költészete Ady-reminiscenciáktól terhes. Babits tanítványának vallja magát, jöllehet a Nyugattal és körével meglehetősen diszharmonikus a kapcsolata; különösen Illyés Gyulának a katolikus költészetéről írott Nyugat-beli tanulmányának megjelenése (1933) után. A Nyugat költőinek nagy része nem kedvelte a népszerű katolikus papköltőt; elutasításuk oka részben esztétikai jellegű, másrészt eltérő lírafelfogásból eredő; de vádolták szociális demagógiával és keresztényszocializmussal is. Erre nézvést mérvadó lehet Rónay László jelenkori észrevétele: „Mécs valóban sosem javasolta a társadalmi harcot, ám a teljes igazsághoz tartozik, hogy Illyés sem javasolta. Amiben ő is, a Sarló fiataljai is elmarasztalták Mécset, azt elég nehéz lett volna épp ezekben az években, a fasiszmus felé tartó Európában fegyverrel a kézben megvalósítani.

Illyés ismerte a »puszták népe« nyomorúságát, elképesztő elmaradottságát, de esze ágában sem volt fegyvert ragadni. Balogh Edgáréknak sem. A galamblelkű Kárpáti Aurélnak sem, aki ugyancsak bírálta Mécsét a Nyugatban (1931. I: 195–98) szociális ihletésének általánosságai miatt, még kevésbé.” (RÓNAY László 1977: 112)

Mécs László költészetét a Nyugatban többen és többször mérlegre tették. Komlós Aladár a szlovenszkói magyar költészetről írván 1926-ban ekképp vélekedik: „A katolicizmus nagy lelki kultúrájának köszön legtöbbet: átfogó világszemléletet s az élet irracionális voltának erős tudatát [...] Ujjongó hit él Mécsben: annak a hite, hogy lehet jónak lenni, és hogy a jósággal megszépítjük a különben is szép és végtelenül gazdag életet. [...] Mécs László igen tehetséges ember. De még sok szenvedésre van szüksége. Hogy megtanulja megvetni rutinját és alázatosan várni a lélek hallgató mélyeiről elővajdú szót (a szót, amely körül elmondhatatlanságok titkai remegnek).” Majd Márai Sándorral hasonlíttja össze: „Mind a ketten embert keresnek, tisztább embert, mind a kettő állandó és eleven sajjággal keresi az ember kozmikus helyének a megállapítását, mind a kettőnek maró szavai vannak a mai rothadásról...” (KOMLÓS 1926: 396–9) Nem rossz belépő ez a kor vezető irodalmi lapjába, melyben közismerten magas esztétikai mércével mérnek; és kizárólag azzal.

Kárpáti Aurél *Az ember és az árnyéka és az Üveglegenda* című kötetei kapcsán írt róla bírálatot 1931-ben, amit választott nevének (Mécs)¹⁷ és a papköltőség mibenlétének értelmezésével nyitott. Megelőlegezett és fölvetett néhány problémát, amit Illyés 1933-as tanulmánya érint majd; ám elismerte a papköltők Isten felé nyíló korlátlan lehetőségeit: „Az égi távlatokba szabadon belefészülhet [...]; a mécs csupán a szentkép vonásait ragyoghatja be és világíthatja meg tisztán.” A recenzált két kötet alapján Kárpáti úgy véli, hogy Mécs „nevét őszintén, tehetségének igaz mértékéhez szabva választotta”. „De a lélek-lírárt elnyomja a dobogó-retorika [...] valami fékezhetetlenül ömlő, bőbeszédű prédikáló hajlam...” Kárpáti Aurél úgy látja, hogy a költőt elveszejtí a rétor, s ez a lényege szerint mécs-költő egyre inkább fáklya szerepben tetszeleg. „Túl akar kiáltani a templom-falon, hogy azok is meghallják, akik nem gyűltek be a prédikációra. Apologetikus szempontból nyilván helyeselhető ambíció, ami azonban a költészetet illeti: meglehetősen célt tévesztett törekvés. Visszájára forduló.” Elismeri azonban, hogy „pár finom, intim vers is” akad költeményei közt, példaképp *A gyermek játszani akart*

¹⁷ Martoncsik Józsefként látta meg a napvilágot 1895. január 17-én Hernádszentistvánban.

említi.¹⁸ Kárpáti Aurél így zárja recenzióját: „Határozottan ügyes költő. Sőt. Tehetséges. Tehetségének integráns része épp az ügyessége.” (KÁRPÁTI 1931: 195–8)

Bálint György a megjelenése idején nagy visszhangot keltő *Hajnali harangszó* (1923) című első Mécs-kötet újrakiadásának apropóján tűzi toll-hegyre költészetét 1932-ben, s még keményebben fogalmaz: „Denikotinizált és veszélytelen kivonatot készít mindabból, amit az utolsó húsz évben modernnek szokta[k] nevezni [...] Versei nagyon tetszetősek... Pátosz van bennük, szavalásra igen alkalmasak...” (BÁLINT 1932: 668–9)

Illyés Gyula *Katolikus költészet* c. tanulmánya elsősorban nem Mécs-kritika. A vallásos, egyházi költészet, modernség és esztétikum viszonyát vizsgálja; esztétikai kifogásokat is sorolva a magyarországi neokatolikus költészettel kapcsolatban. Felfogása szerint a kész világszemlélet, a küzdelem hiánya, az elkötelezettség teszi problematikussá ezt a fajta költészetet. „Gyanús a kész világszemlélet, de lebilincsel a küzdelem [...] Szabó Lőrinc [...] tévelygésében mennyivel hősiebb, emberibb és megnyerőbb, mint mondjuk Mécs László, aki szemre egyenesen áll, méltóságosan a kétezer éves oltár előtt.” (ILLYÉS 1933: 422–431) Illyés érvelése azt a benyomást kelti, mintha az esztétikai problémák a vallásos világnézetből, az egyház iránti elkötelezettségből fakadnának. A korabeli katolikus költészetről, papköltőkről gondolkodva tüzetes vizsgálat alá veszi Mécs líráját. A *Legyen világosság* c. kötet elemzésével mutatja meg jellegzetességeit, roppant kritikusan; esztétikai jellegű észrevételei tekintetében joggal. Am azt is megállapítja: „Versei az utóbbi években egyszerűsödnek, lassan veszíteni kezdik sallangjukat.” (ILLYÉS 1933: 422–431)

Gyergyai Albert, aki a Nyugat hasábjain túlgűrűző vitához ugyancsak hozzászólt, több szempontból vitatkozik állításaival; nemcsak Illyéssel, de a vitába bekapcsolódó Babitscal szemben is különvéleményt jelentett be. Az Illyés által megbírált négy katolikus költő — közöttük Mécs László kapcsán — emlékeztet arra a Makkai Sándortól Prohászka Ottokáron át Sik Sándorig ívelő gondolatra, hogy a magyar nép mennyire nem misztikára hajlóan vallásos; józanság, mértéktartás tartja vissza a misztikus odaadástól. A papköltők épp ezt a hiányzó misztikát teremtik meg verseikben. Dús ritmusukat, lelkes vagy érzelmes retorikájukat, a hang ömlő pátoszáat, a téma nemes díszességét s a katolikus hitélet szimbolikus, ünnepi vagy csak művészi formáit megannyi *szentelt edénynek* nevezi a francia irodalom jeles fordítója, a neokatoli-

¹⁸ Ezt szerepelteti tőle Babits az 1932-ben megjelent Új antológia lapjain.

kus mozgalom és irodalom avatott és ihletett szakértője. Esztétikai érték iránti fogékonyságánál és kiváló irodalmi ízlésénél fogva természetesen ő is tisztában volt a kortárs katolikus líra esztétikai gyöngeségeivel; s kifejezte abbéli reményét, hogy e *szentelt edény* egyszer nálunk is majd *új ihlettel* telik meg. "Addig is ők és társaik [a papköltők] őrzik a vallásos költészet kincseit, oly kincseket, amelyeknek gazdagságát Illyés maga is megbámulja: »szolgálnak«, de szívük szerint és oly eszményt, aminél nincs magasabb, s költői vagy vallásos ihletüknek hiánya bizonynyal nem katolicizmusukból, hanem akár egyéni, akár népi vagy korabeli kötöttségükből erednek..." (GYER-GYAI 1933: 640–646)

Babits a katolikus költészetről folyó vitában Illyés Gyula mellett, általában foglalt állást irodalom és katolicizmus dolgában, irodalmi és felekezeti katolicizmus viszonyát illetően. Mécs László nevét csak akkor írta le, amikor Reményik Sándor, az erdélyi magyar líra legnagyobbjaként számon tartott költője Mécs László védelmében bekapcsolódott a polémiaiba; s úgy nyilatkozott, hogy Mécs Lászlónak vannak oly csúcsai, amelyekre sem Illyés Gyula, sem ő [Reményik Sándor] nem jut fel soha. Reményik sorait olvasva „...különös érzés fog el bennünket — írja Babits — mintha egy gyönyörű termőfa oktatná ki ifjabb társát tiszteletre a háztetőn felburjánzott vadsóska iránt. Ez a vadsóska csak azért veri fejével az eget, mert a háztetőn nőtt. Ide-lenn a földön törpe volna.” (BABITS 1973: 151)

A *Beszélgetőfüzetek*ben is szóba kerül Mécs. A Cser Lászlóval való beszélgetést Belia György 1938. március 17-re datálja: „Én is csak az újságokban olvastam. Mécs László mint primadonna. Petőfi, Ady, én, stb. mint Mécs László előfutárai szerepeltünk.” (BABITS 1980: I. 631) Babits itt nyilvánvalóan Mécs nyugat-európai szavalóköriújának sajtóvisszhangjára utal. A Pesti Napló 1938. március 19-i száma például így tudósított az eseményről: „*Mécs László szavalóköriúja Franciaországban és Belgiumban.* [...] Mécs László, a kiváló papköltő költeményei különösen felkeltették a francia közönség érdeklődését, amikor két esztendővel ezelőtt szavalóestjén mutatkozott be Párizsban. Az egyik előkelő francia irodalmi folyóirat [az Yggdrasil] és a párizsi magyar tanulmányi központ rendezésében. Mécs László most szavalóköriútra indult Franciaországba és Belgiumba. A körút kiinduló állomása Párizs, ahol ma, szombaton gróf Khuen-Hédervári Sándor magyar nagykövet fővédnökségével ismerkedő-estét rendeznek, Mécs László első szavalóestjét pedig a Cité Universitaire termében március 23-án tartják meg. A másik este március 23-án a katolikus diákok könyvtárának helyiségében lesz. A következő napokban folytatódik a körút Lille-ben, Rubaix-ben, majd

Hágában, Amszterdamban, Brüsszelben és Antwerpenben.” A Párisi Magyarágban 1938. április 1-jén az olvasható, hogy Mécs László Párizsban Babits-verseket mutatott be. Az újságok azt is megírták, hogy Párizsban személyesen találkozott Paul Valéryvel, a modern francia líra fejedelmével, a Francia Akadémia tagjával; akit mélyen megérintett személyisége varázsa és költészete. Az újságokból az is tudható, hogy Mécs szavalóestjét a Cité Universitaire színházában Raymond Schwat és a kiváló nyelvész professzor, a bp.-i egyetem francia lektora: Aurélien Sauvageot professzor előadása előzte meg a magyar líra történetéről. Ebben hangozhatott el a Babits által említett kitétel. A szavalóköri része volt annak a szellemi exporttevékenységnek, melyet a magyar kultuskormányzat módszeresen és céltudatosan fejtett ki a harmincas évek folyamán annak érdekében, hogy bizonyosságot tegyen a világnak a trianoni Magyarország és magyarság szellemi erejéről, kultúra-alkotó képességéről.¹⁹

Legalább is elgondolkodtató a modern francia líra nagy öregjének, Paul Valérynek a rajongó lelkesedése Mécs költészetéért, amiről elemző tanulmánnyal felérő előszava tanúskodik az 1944-ben Párizsban megjelent Mécs-gyűjtemény élén, melyben többek között ez olvasható: „Elég gyakran láttam Leconte de Lisle-t és Verlaine-t; szoros kapcsolatok fűztek Mallarméhoz; sokszor felkerestem Heredia-t; a kávéházban néha elbeszélgettem Moréas-val; Henri Régnier barátaim közé tartozott; és Gabriele d’Annunzio meghívott otthonába, a Garda-tó partjára. Kétségtelen, hogy ezek a különböző költők, alighogy egy-két szót váltottunk, azonnal megleptek teremő lényük csodálatos természetével; de azután beszélgetésük valahogy elfakult. Viszont alighogy Mécs László közelébe jutottam, rögtön megragadott személyiségében az a vibráló élénkség, amely olyan lényre vallott, aki a szó dicsfényében élt és annak szentelte magát. A legelragadóbb és a legnemesebb jelenség

¹⁹ Mint ahogy része volt az az antológia is, ami szóba kerül Babits és Cser László között a beszélgetés további részében: „Ez egy amerikai tanár, aki tiszta lelkesedésből megtanult magyarul és magyar költőket fordít angolra.” Babits Mihály itt egy winniepei professzorról, Watson Kirkconnellről beszél, aki a kanadai emigráns magyarokkal kapcsolatba kerülő 1933-ban *The Magyar Muse* címmel magyar költészeti antológiát jelentetett meg magyar állami támogatással és a kultuskormányzat közreműködésével. Az antológiában Babits Mihály négy; Mécs László két verssel szerepelt; s megjelenése után többek között ők is gratuláltak a fordítónak Magyar Múzsájához. Babits és Kirkconnell levélváltásából úgy tűnik, Babitsnak az antológia költészeti anyagának formálódásában is lehetett némi szerepe; noha nyilvánvalóan nem abban, hogy Mécs László az antológia eredeti tervezetéhez képest egy helyett kettő verssel szerepeljen a végleges változatban; hiszen esztétikai és líra-felfogásbeli szempontok alapján, de költői szerepvállalása tekintetében is »rossz véleménynyel« volt Mécs László költészetéről. Az antológia történetére, Kirkconnell professzor Babits Mihályhoz írott leveleire l. bővebben: G. Gődény 2002: 71–91.

volt. Nemes és meggyerő arcán tükröződött a vágy, hogy meg akar érteni és értetni, amivel azonnal meggyőzi mindazokat, akik szellemi gyónásra képesek. [...] Mécs, a költő, pap és szerzetes rendkívüli könnyedséggel és cselekvési szabadsággal hordozza, sőt fokozza hármasságának kiemelkedő jellegét. A lelkipásztorság, a szerzetesi hivatás és a szent költészet lelkes szolgálata összeolvad benne, és egymást támogatja minden nyilvánvaló nehézség nélkül. [...] Papi jellege nem akadályozza erőteljes személyiségének kifejlődését; és hite együtt él azzal a csodálatos érzékenységgel, amely befogadja és nagyszerű művekben visszaadja a földi élet minden erejét és szépségét. Ez az összhang alakítja szellemi arcát olyan összetetté és annál érdekesebbé számunkra [...] Ez a költészet rendkívül szabadon látszik mozogni. Legalább is így tűnik fel az olyan ember szemében — e sorok írója előtt — aki költőt mivoltában korlátozza magát sokféle védekezéssel és elhárítással, amit a lehetetlen régi ideál, a »tisztá költészet« megkíván. De én tudok bámulni, sőt még irigyelni is más módokat, gyakran azok eljárásait is, akik mint költők a költészet egész más birodalmában mozognak. [...] Ez a költő magában az életben mozog. [...] Tiszta tekintetét nem kerüli el semmilyen gaz sem, de a költő és misztikus a szentség valamely darabkáját felfedezi minden szívben.»²⁰ Reményik Sándor valahonnan innen szemlélve a költő papot beszélhetett Mécs-csúcsokról; mint ahogy Laczkó Géza hasonló nézőpontból tekinthetett rá ekképp: *”Pap, költő, ember.* Ez a hármasság teszi ki lényét. S ez a három egy. Egyik versében a Pap szavát a költő formálja s az ember diktálja. Másikban a Költő képeit az Ember vére festi pirosra, s a Pap szenteli meg. Harmadikban az Ember kínját, vágyát a Pap formálja illatos áldozattá a Költő oltárán. Győzedelmes Ember a rossz dühöngő seregén, győzedelmes Költő a futamló, színes szavak fölött, győzedelmes Pap a poklok fűriáit letaposóan. Igen, üveglegenda ez az ember. Kristályosan csengő, tiszta üvegbúra, amely a hit, a művészet melegét óvóan borul erre a bűnös, gonosz

²⁰ A francia eredeti: Ladislas Mécs: Poèmes, Paris. Horizons de France, 1944. XI–XVIII. Valéry szövege magyarul a Forrás 1944-es évfolyamában volt olvasható, majd az 1968-as torontói *Vadócba rózsát* oltok kétnyelvű (angol-magyar) gyűjteményes Mécs-kiadásban Kardos Talbot Béla fordításában. Az előző elgondolkodtatta Vas Istvánt, aki a Kortárs 1969-es évfolyamában *Mogorva jegyzetek* címmel vetett számot a Nyugat-nemzedékek Mécs Lászlóhoz fűződő viszonyával. Vas István írása nyomán indult meg Mécs háború utáni hazai recepciója és némileg revíziója is. Életműve az orális költészet nézőpontjából volna ártérkelhető, ahogy erre Rónay György az *Aranygyapjú* kötet élén javaslatot tett. (Rónay 1971: 37) Rónay László újabb nézőpontot ajánl egy realisabb Mécs-kép kialakításához: Mécs jelentősége a lelki megújulás történetében játszott szerepe alapján megítélhető. (Rónay László 1993: 250)

világra. Maga is csoda, s tudjuk, hogy a csoda csodát szül.” (RÓNAY László 1977: 69)

Mécs Lászlónak a Nyugathoz és Babitshez fűződő kapcsolatának alakulása szempontjából figyelemre méltó azonban Babitsnak egy 1927-es és egy 1929-es nyilatkozata, ami Komlós Aladár 1926-os Nyugat-beli bírálatával látszik egybecsengeni. A Prágai Magyar Hírlapnak nyilatkozott újtátrafüredi nyaralásakor 1927 decemberében; a cikket J. S. [Jakobovits Sándor] szignálta. Arra a kérdésre, hogy mennyire ismeri az utódállamok irodalmát, a szlovenszkoí irodalomról beszélt, Mécs Lászlót, Márai Sándort, Komlós Aladárt, Egri Viktort és Szenes Erzsit említette név szerint; és azt mondta, igen tehetségesnek tartja őket. (BABITS 1997: 187) Babits a prágai Képes Hétnek nyilatkozva 1929. december 22-én a szlovenszkoí tehetséges költők sorát Mécs Lászlóval kezdte, majd így folytatta: „A regionalizmus a nemzeti művészet gazdagodására szolgál [...] képviselői, némileg kilépve az előbbi szoros keretek közül, könnyebben megérzik, hogy közülük van az általános emberhez is.” (BABITS 1997: 276) Jelzés értékű az is, hogy Mécs László egy versét fölvette fent említett lírai antológiájába.

Szemmel látható, hogy az induló Mécsről korántsem volt olyan rossz véleményekkel sem a Nyugat, sem Babits Mihály, mint később. Ám egyre inkább eluralkodott versbeszédén „mesélő hajlandósága”: „Óvakodott az áttételes líraiságtól, mondanivalója közvetlenségével igyekezett hatni hallgatóira, az volt a célja, hogy első hallásra — nem olvasásra! — felfogják üzenetét. [...] .. az ősi énekmondók stílusát, előadásmódját élesztette föl.” (RÓNAY László 1977: 80–1) Nemhogy az irodalmi paradigmaváltást nem érzékelte, gyakorta minimális esztétikai elvárásoknak sem tett eleget. Mindezt természetesen a Nyugat nem hagyhatta kritika nélkül; sőt meglehetősen vitriolos kritikával illette költői gyengeségeit. S ezt korántsem sikerült mindig a *Magnificat* szellemében viselnie Mécs Lászlónak.

Tamás Mihály Móríc Zsigmondhoz írott levelében ez olvasható: „Mécs Lacinak nem tudtam már szólni, mert elutazott [...] De rövidesen megint összekerülünk, meg fogom neki mutatni a leveledet. Úgy vettem ki, ő egy kicsit orrol a Nyugatra, mert hát bizony Magyarországon minden írónak a Nyugat az utolsó állomása, és ő várta, hogy hívják. Majd elintézem én ezt vele, a Te levelednél szebb meghívót nem kívánhat magának.”²¹

²¹ Tamás Mihály Móríc Zsigmondnak. Beregszász. 1930. január 25. (Tamás 1984: 66) Móríc Zsigmond Mécsről alkotott jó véleménye egyebütt is kiderül. A Felvidéken tartózkodó lányának,

Amikor egy fiatal káplán Jánosházáról levélben kereste fel Móricz Zsigmondot abban a reményben, hogy kötetéről kritikát közöl majd a Nyugatban, azt állította, hogy 1930. február 4-én Mécs László óva intette ettől a csalódástól, mert a premontrei papköltő szerint „a Nyugat teljesen elfogult, s szinte programjához tartozik, hogy a katolikus írókat eldugja, elhallgassa, ellopja.”²²

Illyés Gyula 1978. szeptember 15-i naplójegyzete szerint 1933-ban megjelent bírálata után a katolikus költő pap *legyuszigta* a Nyugat nálánál hét évvel fiatalabb kritikusát — Babitsnak kellett rendre utasítania. 1937-ben pedig a pozsonyi Magyar Minervában *Gondolatok* című írásában kifejezetten Babitscal és a Nyugattal szemben fogalmazta meg ars poeticáját; meglehetősen sértő hangnemben: „Nekem nem gyerekjáték a költészet, nem Babits-féle rím- és formatornászat, mely lehet oly zseniális, hogy a csillagok nappal kijönnek tőle: de olvasd fel egy szenvedőnek, és azt fogja mondani: adjon egy pohár vizet és nem görögtüzet, mert szomjan döglöm. És nem is az a keresés, amely miatt rámondják a legnagyobb marhaságokra, hogy kiváló dolgok, mert szerzőjük a nagy kereső. Mert a mai emberiség szenved, mintha a lét Szaharájába verte volna egy sátni ostor, a nyáj lelke béget, füvet és vizet kér; s erre jönnek a nagy keresők, s mondják: gyertek utánunk. Mindenféle bakugrást csinálnak (stílus! stílus!), és azt mondják: nesze, ezt adjuk mi, keresők... Testvér, mondom néked: aki tudja, hol vannak üdítő források, az mérjen ennek a mai nyájembernek — ha vödörben, ha csuporban —, de mérjen. És szedjen virágot és ezerjófüvet. És ez a fontos és nem a váza, az aranyurna, az aranyhinta, mint eddig volt a költészet. Igen. Igen is: evangélium kell. Mely minden nagy költőnek, művésznek lelkében szunnyad. És a Művészet Mózes vesszejével hozza ki, üti ki magából az evangéliumot, mindenki a magáét. De — a legegyszerűbb formákban. Én máma már olyan nagyon-nagyon egyszerű szeretnék lenni, és olyan nagyon örök modern, mint ama négy: Máté, Márk, Lukács, János...” (MÉCS 1937: 249)

A Vigilia 1941. januári számában az új főszerkesztő beköszöntő cikke (*Magyar Vigilia*) a Nyugattal és szellemiségével polemizál: „A szabadkőműves-liberális korszellem megteremtette irodalmi medrét, a Nyugatot. [...]

Móricz Virágnak így ír: „Mécs Lászlóval nem jöttél össze? Én nagyon szeretem őt, s foglalmam sem volt róla, hogy éppen mikor a hajón találkoztunk, abban a dolog hatalmomon kívül van, mit tegyek.” (Móricz 1984: 272)

²² Toronyi Német István Móricz Zsigmondnak. Jánosháza. 1930. márc. (Toronyi 1984: 86) In: *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője. Levelek*. A válogatás, kötet szerkesztés és az utószó Tasi József munkája. PIM. Bp. 1984. 119. levél. 86.

rögtön felsorakoztatta a maga felkészült medermélyítőit, Ignotust, Földessyt, Babitsot. [...] A Meder céljának megfelelően kizárólagos és másokkal szemben bűnösen elfogult esztétikát adtak, de a maguk dolgát kitűnően csinálták, hiába »morogtak salabakterék«. [...] kegyetlen szabadkőműves irigységgel kezelnek ezek a nyugatos, merev irány dogmatikusai és lapoknál szétszórt tanítványaik mindenkit, aki nem tartozik immár holt vizekkel veszteglő Medrűkhöz.”²³

Szemmel láthatóan irodalomkritikáról és -politikáról van itt szó esztétikai és ízlésvitába burkolva. Mécs László a tömegizlést kielégítő, tömegeket evangelizáló irodalom korszerűsége mellett tett hitet 1941-ben. Ebben nyilvánvalóan nem egyezhetett sem a Nyugattal, sem Babitscsal; s az is világosan érzékelhető, hogy mindezt nem képes a *Magnificat* szellemében tudomásul venni. Lelkében örök harcban állhatott a költői becsvágy a *Magnificat* alázatával. Utóbbi gyakorta csak Istennel szemben, papként sikerült megvalósítania.

Ez a lelki ambivalencia jellegzetes és állandó állapota lehetett a neves papköltőnek. Erre enged következtetni nyilatkozata Just Bélának, aki fölke-reste őt királyhelmei otthonában: „az én külső életem hétköznapi cseléd-arcul egyhangúságában telik el: misét mondok híveimnek, keresztelek, gyón-tatok és vigasztalok. De van egy belső életem is, mint mindenkinek: sok küzdés önmagammal, szenvedések, megmagyarázhatatlan halálszorongás.” *A Híradóban* 1930. október 23-án megjelent vallomást idézve Rónay László fontosnak tartja rákérdezni: „miért szenvedett sikerei csúcán? Miért ment Királyhelmece? Miért hallgattak róla a katolikus lapok? Miért inkább a Budapesti Naplóban jelentek meg versei?” — Rónay László mindezt a kor egyházpolitikai irányvonalával hozza összefüggésbe: „A reformoktól való idegenkedés, a tömegektől való rettegés (ne feledjük: gazdasági világválság tombol, növekszik a munkanélküliség, az elégedetlenség). [...] Ebben a kö-zegben a gyűjtő szavú Mécs László rendkívül veszedelmes lehetett. Tom-pítani kellett hatását...” Nyilván ezért nevezte ki perjele Királyhelmece, s hagyhatta el *az Isten háta mögötti Nagykapost; s ezért lett Hubay Jenő híres zenedélutánjai egyikének főszereplője.* (RÓNAY 1977: 63–4)

Ugyanolyan kevésbé volt kedves hivatalos egyházi körökben a „jó katolikus”, ám az egyházi indexre került Prohászka Ottokártól ihletett evangéliumi szellemiségű papköltő; mint a katolikus hitűnek ebben az időben hivatalos

²³ Mécs László 1941–1942-ben jegyezte a Vigiliát mint főszerkesztő; a Vajthó László antológiáját támadó pamflet miatt kitört botrány után lemondott. (Rónay László 1997: 184) Mécs László. Balassi. Bp. 1997: 184)

körökben kevesek által elismert Babits Mihály. Mécs László nyílt félreállítása minden bizonnyal tömeglázadást vont volna maga után; no meg azt a hatalmas vonzást sem nélkülözhetette az egyház, amit költészete és ténykedése jelentett a katolikus mozgalom számára. Elismerésbe burkolt mellőzése biztonságos megoldásnak tűnt az evangelizáló költővel szemben. Mécs László ezt nyilvánvalóan érzékelte, s még dühödtebb támadásra sarkallta — egyháza engedelmes fia és hű katonája lévén — azokkal szemben, akik nyíltan kifejezték ellenérzésüket lírájával s az általa képviselt költői magatartástípussal szemben.

Babits Mihálynak szóló levele megírása idején egy hosszú, bizonytalan lélekállapotban, felemás költői helyzetben eltöltött periódus lezárása után volt a premonstreiek költője. A világháborúba rohanó emberiség láttán egyre keserűbb kilátástalanság kerítette hatalmába; a második világháború kitörésével pedig kikerült az érdeklődés homlokteréből; időnkénti tévelygései, botrányai hívták fel rá a figyelmet. A kötetet, amelyben a *Motorhiba* megjelent, agyonhallgatta a kritika. „Ennek részben az volt az oka, hogy Mécs „gyanús» volt, jobboldali rokonszenveiről suttogtak, s [...] ennek csak saját nemtörődomsége volt az oka.” Másrészt „a költő nem találta meg azt a hangot, amelyen párbeszédet kezdhett volna a zaklatott világgal [...] elakadt az a folyamat, amely az egységes magyar irodalomba történő befogadtatását eredményezhette volna, s eltüntette volna a feszültségeket, indulatokat. Mécs Lászlót megint úgy tartották számon, mint közepes tehetségű szerzetes költőt...”. (RÓNAY László 1977: 168) Fordulatot a *Vigilia* főszerkesztői asztalához való meghívása hozott ekkori életében; de fordulat ez az anyagi gondokkal küzdő lap számára is: Mécs László neve még mindig elegendő az anyagi biztonságot jelentő eladott példányszám eléréséhez. Ő pedig visszanyerte lelki és költői egyensúlyát; viszonylagos felszabadultsággal terjesztette az igét Magyarország átmenetileg megnövekedett területén, mindenkor Krisztus szavában bízva, Krisztus szavában mindenkor bízva...

Mécs Lászlót a magyar irodalmi élet egyik legellentmondásosabb alakjaként tartja számon az irodalomtörténet. Állt piederasztálon, ahova a két világháború közötti „hivatalos Magyarország” politikai, irodalmi és (részben) egyházi körei emelték; a hübrisz bűnébe esett, majd meggondolatlansága, nemtörődomsége, politikai járatlansága következményeként a pokol kénköves útjain lépdelhett a megtisztulás, megigazulás felé. Gyarló volt és esendő, bűnös, mint minden ember; de sohasem szolgált gonosz hatalmakat.²⁴

²⁴ L. erre nézve Rónay György tisztázó tanulmányát az *Aranygyapjú* c. Mécs-kötet élén, és Rónay László hivatkozott monográfiáját.

Isten kegyelmében halt meg Pannonhalmán 83 évesen, tenyerében őrizhette a tisztelgő látogatásra érkező, békejobbot nyújtó Illyés Gyula kézfogásának emlékét. A látogatásra 1978. november 3-án került sor. „A békével Illyés valóban jó időben érkezett: a sugaras fenykor diadalai után ugyancsak meghurcolt és börtönévekkel igaztalanul sújtott egykori ellenfél ágyához, annak megbékélten csendes halála előtt. (1978. november 9.) [...] Illyés gyengéd kézszorításában a távozni készülő egy kissé talán megsejthette a megbántott Babits csontkezeinek engesztelően baráti gesztusát. A próbák elé állító szenvedés tisztítótüzeiben találkoztak így utóbb, aligha kísérthettek itt a régmúltak lázas perpatvarai.” (BODRI 1993: 94)

Kedves Babits Mihály,

ma szentmisét szolgáltattam testi-lelki egészségéért, mert arról értesültem, hogy nagyon beteg. Ennél nagyobb ajándékot nem adhat a tanítvány. Mert annak valloam magam. Diákkorom óta ragyogó cikkei is neveltek mint költőt s még ragyogóbb versei. Hogy Ön esetleg erre nem büszke, s hogy a lehető legrosszabb véleménnyel van költeményeimről, ez nem érintette soha tanítványi tiszteletemet és szeretetemet. Én a Magnificat hangulatában éltem, távol minden ostoba önimádattól: „Fecit mihi magna qui potens est.” Adynak csak utánzói voltak, önnek tanítványai is. Ezek is kétfélék. A finom, de sápadt és élettelen almanach-líra művelői és az élet heroikus viharzásában élő, nem mindég csak tintával, de néha könnyel és vérrel írók, akikhez magamat is számítom, ha nem is ismernek bennem a tanítványra Ön és mások. A tanítvány most félti Önt. A „non omnis moriar” két részből áll; az egyik ahogy Horatius gondolta el: ez rendben van Babits Mihálynál, de az utókornak, a többieknek szól. Ebből mi jut Babits Mihálynak, aki ma vagy holnap vagy holnap után az igazi Örökkévalóságba készül?? Azért miséztem ma, hogy az igazi Non omnis moriar rendbe legyen. Hallgassa meg első és utolsó kérésemet: győnjön meg. Én azt várom, hogy ettől testileg is jobban lesz. Én már egyszer miséztem Önert, mikor pár évvel ezelőtt nagyon rosszul volt s egy kis riport megdöbbsentett: azt írták, hogy betegágyán keresztrejtvényt fejteget a nagy Babits. A Láng észnek most el kell merülnie a nagy, az örök Keresztrejtvénybe, a Misterium Crucisba s a Tanítvány szeretete meg lesz nyugodva. Ma reggel borotválkozás közben Önre gondoltam s nem figyelve a borotva járására megsebeztem a nyakamat. Ez a kis vér legyen e levél pecsétje. A

Misterium crucis vére pedig legyen pecsétje élete levelének, hogy Babits Mihályt tényleg a lélek küldte Magyarországnak.

Féltő szeretettel üdvözlöm
Mécs László

Királyhelmec 1941 jun. 25.²⁵

u. i. Kérem, olvassa el *Motorhiba* c. versemet, melyet régebben írtam, kötetben is megvan s kéziratban mellékelem.

Motorhiba

Ülünk anyámmal. Jó az esti csönd
és jó a kályha, jó a könyv; a villany.
Kint rakoncátlan téli szél dühöng,
a lámpa egyszer szédelegve villan
s kialszik. Kezem kapcsolót csavar,
a sír-sötétben nő a zűrzavar,
tetőnk úgy döng, mintha az ördögök
már koporsónkra dobnának röögöt,
a szív szorong és fényt szomjazva lázad,
felforgatjuk fényforrásért a házat,
míg megeléünk egy karácsonyfa-gyertyát
s szívünk, melyet képzelgés réme vert át,
örül, midőn a fény előkerül.
Ülünk a kezdetleges fény körül.

Merengek. Mily jó, milyen emberi
az ócska láng, mely éjünk elveri.
Ilyennél ültek tán a Betlehem
istállójában azon éjjelen,
vagy ilyennél se, csak egy pisla mécsnél;
vagy csillagfénynél, míg a kesernyés Tél
elolvadt egy kis édes gyermek-arctól

²⁵ Mécs László levele Babits Mihályhoz. 1 f. (rektó, verzó) + 2 f. melléklet. — 278x210 mm — Tintaírás. Lelőhely: OSZK Kt. Fond III/882. A verzón és a melléklet 2. foliójának verzóján Török Sophie tinta- és ceruzairású megjegyzései. A levelet és mellékletét betűhíven közlöm.

1. A búcsúformulától balra: Ezen kéjelgett ez a bitang! Az ezen utalás a Török Sophie által szabad kézzel pirossal aláhúzott szöveghelyekre vonatkozik, melyeket aláhúzással megjelöltem. A bitang szót *ci-* kezdettel indult eredetileg, vélhetően a cinikus kitétel használatát változtatta meg a „glosszázó” Török Sophie.
2. Az aláírás alatt: Minthogy a levelet elfogni nem tudtam, úgy segitettem, hogy a drága haldokló meg ne rémüljön, hogy nevetve és gúnyos megjegyzések közt olvastam fel a levelet.

s a jégkorszak eltűnt a lelki harcból.
Lám, lám, elég egy vezetékhiba
s egészen tisztán idelátszik a
kiolthatatlan betlehemi csillag.
Merengek, míg a gyertya lángja villog.
Május volt egyszer, fűtőös mámor, illat,
gépkocsin mentünk egy falu előtt,
utunk átszótt egy libalegelőt,
és elűtöttünk egy kicsiny libát,
a Julcsa néni nagy-nagy galibát
csinált és szörnyű átkát szórta ránk ott,
de mink nevettünk, nem látván hibánkat,
rohantunk göggel és fölényesen,
nem telt el egy perc tizedrésze sem
s árokban voltunk, vigyorgott felém
a Halál a község tulsó felén.
Elég volt egy kicsiny kerék-hiba
s már utólért a megsántult liba
a többi tízzel s utólért a sánta
vén Julcsa, az, ki vesztünket kívánta,
fogatlan szája már szidásra áll,
de hirtelen egy rossz szót nem talál,
mert megpillanja vérző homlokom,
tépdesni kezdi keszkenője gyolcsát
s kötést csinál mint régi jó rokon.
Karácsonyfáján száz vihar sepett át
s nem érhatték el vágyuk, hogy kioltsák
szívét, e piros karácsonyfa-gyertyát,
amely jószág-országból csöppnyi hírt ad.
S jó most a két ökör, mely jármot ingat
Ha kihúzza sárból gögös gépkocsinkat.

Merengek. Vas-, acél-, arany-kevélyen
futott a Bábel-gyors egy nyári éjben,
száguldott zengőn a Huszadik Század,
fekete füstje, korma egyre lázadt,
nem tisztelt mást, csak haladási törvényt
s Szarajevónál motorhiba történt:
belézuhan egy pokolszakadékba,
úgy szétment mint a mesebeli béka,

tizennégymillió halott maradt ott
országok törtek össze, mint cserép,
sok elszakított nép gazdát cserélt,
mint országos vásárban bamba barmok,
humanizmus s más rakéta-szavak
feketék lettek, mint pokol-salak,
zsidók fogták a Pápa köntösét:
oly sűrű lett a földön a sötét,
de meghallottuk, hogy jövőnk dalol
s előkapartuk a romok alól
a Bibliát s az ócska Bibliából
a Bábel-gyorsból szemétként kitett
karácsony-gyertyát, gyermek-víg hitet
s a jóságot! Meggyújtjuk, lengve lángol
s a romokból sorsunk lassan kilábol.

Merengek. Mormogom magamnak is,
másoknak is: világszép szerkezet
a tested, az agyad, szíved, kezed,
de sunyi módon jön egy kis hamis
motorhiba,
midőn sétálni mégy, vagy moziba:
húsmérgezés, rák, alamuszi meghülés,
vagy vezeték-hiba: agyszélhűdés,
sötét lesz, megfoszt minden fénytől és
üvöltesz: „Mehr Licht, több világosságot!”
gyujtogatod kedvenc lámpásaid:
Homéroszt, Goethét, Kantot, Bólyait,
de felgyújthatod egész volt-világod,
örök marad a sötétség s a gyász!
Vigyázz,
ha összeroppan szíved, májad, csontod
s lelked kilép ruhából testi mezbul:
gyűjtsd meg hamar a régi gyertya csonkot
s így menj Halál-úr országán keresztül.

Mécs László²⁶

²⁶ Babits Mihályné megjegyzése az aláírás alatt: Kár volt e szép kriksz kraxért mert ezt a verset nem olvasta el soha senki.

Bibliográfia

- BABITS 1933= BABITS Mihály: *Amor Sanctus*. Magyar Szemle Társaság. Bp.
- BABITS 1933/2= Babits Mihály: *Az irodalom elevensége; a katolikus költészetről Illyés Gyula cikke nyomán*. Nyugat. I: 422–431.
- BABITS 1973= BABITS Mihály 1933. június 16. Papköltők. In: *Könyvről könyvre*. Sajtó alá rendezte és utószó BELIA György. Helikon Kiadó. Bp.
- BABITS 1980= *BABITS Mihály beszélgetőfüzetei I–II*. Szerkesztette, bevezette, jegyzetekkel ellátta BELIA György. Szépirodalmi Kiadó. Bp.
- BABITS 1993= Beszélgetés Babits Mihállyal és feleségével. Prágai Magyar Hírlap. 1927. jan. 1. In: Babits Mihály: „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*” Interjúk, nyilatkozatok és vallomások. Szerkesztette Téglás János. Pauz–Westermann. Celldömölk.
- BABITS 1999= *BABITS Mihály összegyűjtött versei*. A szövegeket Kelevéz Ágnes gondozta. Osiris Kiadó. Bp.
- BÁLINT 1932= BÁLINT György: *Hajnali harangszó*. Nyugat. 1932. I. 668–669.
- BODRI 1993= BODRI Ferenc: Adalékok a kedves emlékezéshez. In: CSER László: *Babits-emlék*. Reklámiroda. Esztergom.
- BORZSÁK 1975= BORZSÁK István: *Ódák és eposzok*. Szerkesztette, bevezette, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta Borzsák István. Tankönyvkiadó. Bp.
- BRISITS 1941= BRISITS Ferenc imádsága Babits Mihály ravatalánál. In: ILLYÉS Gyula (szerk.): *Babits-emlékkönyv*. Nyugat. Bp.
- CS. SZABÓ 1937= CS. SZABÓ László: *Babits új versei*. Nyugat II. 325–7.
- CS. SZABÓ 1941= CS. SZABÓ László: A tanítványok. In: ILLYÉS Gyula (szerk.): *Babits-emlékkönyv*. Nyugat. Bp.
- CSER 1993= CSER László: *Babits-emlék*. Reklámiroda. Esztergom.
- G. Gődény 2002 = G. Gődény Andrea: Egy antológia nyomában. Watson Kirkconnell levelei Babits Mihályhoz. In: Fricsovszky Éva (szerk.): *Kommunikáció, nyelv, művészet, irodalom*. Trezor Kiadó. Bp.
- GYERGYAI 1933= GYERGYAI Albert: *Katolikus költészet*. Nyugat I. 640–6.
- ILLYÉS 1933= ILLYÉS Gyula: *Katolikus költészet*. Nyugat I. 422–431.
- KÁRPÁTI 1931= KÁRPÁTI Aurél: *Mécs László versei. Az ember és az árnyéka – Üveglegenda*. Nyugat. I. 195–198.
- KOMLÓS 1926= KOMLÓS Aladár: *Magyar költészet Szlovénzskón*. Nyugat. II. 396–9.
- MÁRAI 1941= Márai Sándor: Lélek. In: ILLYÉS Gyula (szerk.): *Babits-emlékkönyv*. Bp.
- MÁRAI 1941= MÁRAI Sándor: Lélek. In: ILLYÉS Gyula (szerk.): *Babits-emlékkönyv*. Nyugat. Bp.
- MÉCS 1937= MÉCS László: *Gondolatok*. Magyar Minerva.
- Móricz 1984= Móricz Zsigmond — Móricz Virágnak. In: Tasi József (szerk.): *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője*. Levelek. Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp. 354. levél.
- RÓNAY György 1971= RÓNAY György: Mécs László. In: RÓNAY György (szerk.): *Mécs László: Aranygypjú*. Ecclesia Kiadó. Bp.
- RÓNAY György 1979= RÓNAY György: Babits hite. In: Rónay György: *Hit és humanizmus*. Ecclesia Kiadó. Bp.
- RÓNAY László 1993= RÓNAY László: Mécs László és századunk irodalma. In: KÖVESDI János (szerk.): *Mécs László: Vadöcbe rózsát oltok. Válogatott versek*. Pannónia Kiadó. Pozsony.
- RÓNAY László 1997= RÓNAY László: *Mécs László*. Balassi Kiadó. Bp.
- SIPOS 1999= SIPOS Lajos (szerk.): „Engem nem látott senki még...” *Babits-olvasókönyv I–II*. Korona Kiadó. Bp.
- SIPOS 2004= SIPOS Lajos (szerk.): „... kinök és álmok közt...” Akadémiai Kiadó. Bp.
- TAMÁS 1984= TAMÁS Mihály — Móricz Zsigmondnak. In: TASI József (szerk.): *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője*. Levelek. Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp. 93. levél.
- TORONYI 1984= TORONYI Németh István — Móricz Zsigmondnak. In: TASI József (szerk.): *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője*. Levelek. Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp. 119. levél.

BABITS-SZEMINÁRIUM A BASCH LÓRÁNT- LEVELEK NYOMÁBAN

SEBŐK MELINDA

Az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karán a Babits-szeminárium célja az 1927–1929 között írott levelek feldolgozása, ezért került sor többek között a Basch–Babits levelezés tanulmányozására. Az itt közölt öt levél csak töredéke annak a több mint száz levélnek, amit egymásnak küldtek, mégis talán némi tájékozódást nyújt e két-három év irodalmi vitáinak megítéléséhez.¹

Babits Mihály hagyatéka talán a leggazdagabb a magyar irodalom történetében. Babits halála után felesége, Török Sophie (Tanner Ilona) gyűjtötte össze a dokumentumokat. Babits levelezése körülbelül 10 000 példányt jelent: a levelek több mint háromnegyedének Babits Mihály a címzettje, s mintegy 1250 levél Babits saját írása. A Babits-kéziratok jelentős része különböző hagyatékokkal együtt került jelenlegi helyére. Ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára és a szekszárdi Babits- emlékház őrzi a kéziratokat, de még találhatók Babits-levelek magántulajdonban is. A hagyatékok többek között Basch Lóránttól, Fenyő Miksától, Füst Milántól, Gellért Oszkártól kerültek az intézményekhez jelenlegi lelőhelyükre.

Babits Basch Lóránttal 1927 februárjától 1941-ig, haláláig levelezett.² Basch Lóránt több mint száz levelet küldött el Babitsnak; s leveleinek nyomó része (51 levél) 1927 és 1930 között keletkezett.

Az 1927-es esztendő meghatározó a magyar irodalom történetében. 1927. január 18-án meghalt Baumgarten Ferenc Ferdinánd, aki az 1923. október 17-én keltezett végrendeletében (a pengő bevezetése utáni pénznyemben számolva) a mintegy 1 200 000 pengő értékű vagyonát irodalmi alapítvány céljaira hagyta.³ A Baumgarten Alapítvány (a továbbiakban Alapítvány) gondozását a Baumgarten Kuratórium látta el, melynek tagjai Basch Lóránt ügyvéd és Babits Mihály voltak. Baumgarten méltán gondolhatott Babitsra, aki 1923-ban már elismert költő volt: négy verseskötet (*Levelek Íris koszorújára*

¹ Az első három levél a Babits-szeminárium hallgatói közül Mórocz Enikő munkája.

² Az 1940 után írott levelek keletkezését nem lehet pontosan megállapítani.

³ "Egész vagyonomat a magyar írók megsegítésére létesített alapítványra hagyom. Az alapítvány igazgatásával Önt és ügyvéd barátomat, dr. Basch Lórántot, (Bp., Balaton utca 2.) bízom meg. Egy kissé az Ön feje fölött rendelkeztem. Remélem, nem fog emiatt neheztelni rám, és elfogadja a hivatalt, amelyet kigondoltam Önnek." (TÉGLÁS 2003: 64)

A levél eredetileg németül íródott. A magyar szöveg Sáli Erika fordítása.

ból 1909, *Herceg, hátha megjön a tél is!* 1911, *Recitativ* 1916, *Nyugtalanság völgye* 1920), két regény (*A gólyakalifa* 1913, *Tímár Virgil fia* 1920), egy drámái mű (*Laodameia*), műfordításkötetek (*Pávatollak*, *Baudelaire-fordítás*), novelláskötet (*Karácsonyi Madonna* 1920) és tanulmányok (*Kant és az örök béke*, *Szent Ágoston* 1918) szerzőjeként a legismertebb és legképzettebb magyar író volt. Már 1908-tól bekapcsolódott a Nyugat munkálataiba, 1920-ra elkészült az Isteni színjáték fordításából a Purgatórium, s 1921-ben megjelent a *Halálfi* első változata a Pesti Naplóban.

Baumgarten halála után 1928. július 7-én írta alá a közoktatási miniszter az alapítólevelet, s ezzel megkezdte működését az Alapítvány. Basch Lóránt és Babits Mihály levelezése a Nyugat szellemi életének is jelentős dokumentuma. A magyar költészet egyik legnagyobb nemzedékének íróit, költőit segítették a Baumgarten-örökségből, többek között Juhász Gyulát, Tóth Árpádot, Erdélyi Józsefet, Jankovich Ferencet, Kodolányi Jánost, Tersánszky Józsi Jenőt. A díjakat 1929. január 18-tól 20 éven át osztották. Az évdíjak összege 3000–8000 pengő volt. Az Alapítvány célja az irodalom fejlesztése, s „oly komoly törekvésű magyar írók hathatós támogatása, akik csakis eszményi célokat szolgálnak és így személyes előnyök kedvéért megalkuvást nem ismervén, anyagiakban szükségét szenvednek.” (BABITS 1927) Babits döntése a díjak odaitélésében nem volt mindig egyszerű feladat. Nagyon sokan vártak tőle segítséget, már egy nappal Baumgarten végrendeletének nyilvánosságra kerülése után előzőnlőtték őt az írók levelekkel különböző segélyekre számítva. Babits így vélekedett erről: „Nagyon szomorú jelenségnek tartom, az igénybejelentőknek ezt a hatalmas táborát. Nem annyira ismert, mint inkább fel nem fedezett írók csapata keres fel [...] Naponta a levelek óriási tömegét kapom, amikre természetesen nem tudok válaszolni, mert ehhez fizikai időm sincsen [...] Az a baj, hogy félreértik az alapítvány irodalmi intencióit, mert a hagyaték nem főleg karitatív célokat szolgál, elsősorban irodalmi szempontokat⁴ kell néznie a hagyaték végrehajtójának. — Különben is az egész ügy még nem is aktuális [...] A hagyatéki tárgyalás is hosszú hónapokig elhúzódhatik.” (TÉGLÁS 2003: 222) Baumgarten fivérei megtámadták a végrendeletet, ami hátráltatta a kurátorok munkáját. A Baumgarten-per egészen 1927 decemberéig húzódott. A német és magyar írók jóvoltából Európa-szerte megmozgatta a világ közvéleményét. Végére is hosszasan hú-

⁴ Baumgarten maga is az irodalmi szempontokat tartotta elsődlegesnek, melyet kritikai munkáiban is kifejtett: „Valamely mű rangját a művészi érzület és nem a politikai szándék határozza meg. [...] Moralisztikus művészet senkit sem tesz erkölcsössé. Magas művészet erkölcsös, mert nemese...” (BAUMGARTEN 1927)

zódó tárgyalások után megtörtént a megállapodás: 800 millió pengőt kaptak a fivérek 7%-ot kaptak, melynek fejében elálltak a további pereskedéstől.

Basch és Babits levelezése 1927 februárjában kezdődik, vagyis a hagyatéki ügyek tárgyalásával. Az 1927 és 1929 között írott Basch-levelekből világosan kitűnik, hogyan mélyült el barátságuk. Az ügyvéd eleinte „Tanár Úr”-nak szólította Babitsot, akinek először csak rövid leveleket vagy táviratokat küldött, csakis azért, hogy a végrendeletet ért támadások peres ügyeit tárgyalják. Ezalatt Basch közeli ismerőssévé vált a költőnek, s többször is személyesen meglátogatta esztergomi nyaralójában. A találkozások után 1928-ra a levelek megszólítottja már „Kedves Mihályom”, vagyis mire az alapítólevelet jogilag jóváhagyják, addigra az ügyvéd és az író igaz barátokká váltak, s már 1928 júniusától Babits haláláig közösen fáradoztak a magyar írók támogatásán. Babits halála után még 1949-ig osztottak díjakat az arra érdemes költőknek, íróknak⁵, támogatva a későmodernitás második hullámának szerzőit s az újhidas lírikusokat egyaránt. Jutalmat kapott többek között Rónay György, Füst Milán, Déry Tibor, Kassák Lajos, Vas István, Mándy Iván, Nemes Nagy Ágnes is. 1941-től az Alapítvány kurátora Schöpfung Aladár lett, akinek 1950-ben bekövetkezett halálával a Baumgarten-díj megszűnt.

Basch Lóránt — Babits Mihálynak

[Bp., 1927.]

Bejövetele holnap kívánatos irodámba várom

Basch

[Címzés]

Babits
Mihály
Előhegy

Kézirat

Eredeti. — OSzK Fond III / 235 / 11.

Megjelenés

Kiadatlan.

Megjegyzés

Távirat. Rongált.

⁵ 1945-ben a Baumgarten-díj kiosztása elmaradt.

Magyarázatok

Basch Lóránt — (1885–1966) ügyvéd, jogi szakíró. Baumgarten Ferenc az általa létesített alapítvány jogászkurátori tisztségét rá és Babits Mihályra ruházta végrendeletében. Tisztségét az Alapítvány megszűntéig az alapító intenciói szerint látta el. Számos értékes, a Baumgarten-díj történetére és az ezzel kapcsolatos eseményekre vonatkozó tanulmányt, adatközlést publikált különböző irodalmi és irodalomtörténeti folyóiratokban.

Basch Lóránt lakhelye Bp.-en, az V. kerületben a Balaton utca 2. sz. alatt volt, a Baumgarten Alapítvány székhelye és irodái pedig szintén az V. kerületben, a Sas utca 1.-ben és a gróf Tisza István utca 20.-ban voltak.

Basch Lóránt — Babits Mihálynak

[Bp., 1927. máj. 28.]

Kedves tanár úr, —

Érdekelni fogja hogy a B. család seniora elfogadta az alapítványi tanácsi tagságot, — és hogy az ügyigazgatóság ez egyezség jóváhagyását továbbra is kívánja, — úgy, hogy ez rövidesen várható. A közjegyzői látogatás 3-án, pénteken lesz.

Kézcsókomat jelentve vagyok őszinte hive

B.

[Címzés]

Babits Mihály úrnak

Esztergom

Előhegy

Kézirat

Eredeti — OSzK Fond III/235/1.

Megjelenés

Kiadott — A Baumgarten Alapítvány Dokumentumok 1917–1941. I. kötet.

(Szerk. Téglás János. Argumentum Kiadó. Bp. 2003.)

Megjegyzés

A levél eredetileg kézzel, tintával írott, levelezőlap, a papírméret 90x140 cm.

Aláírás: B

Név-és címjelzés a lapon.

Magyarázatok

B. család – Baumgarten család

Alapítvány – Baumgarten Alapítvány

a Baumgarten család seniora – Baumgarten Henrik

tagság – Babits Mihály alapítványi tagsága

Basch Lóránt — Babits Mihálynak

[Bp., 1927. jún. 18.]

Kedves Tanár Úr!

Ki akartam vasárnap jönni szíves hívására, de a vonatok rendjébe nem tudtam beilleszkedni. Így ezúton közlöm, hogy a közjegyzői tárgyalás elintézését nyert, a fivérek bejelentették igényüket, Schmidlék az átadás ellen nem emeltek kifogást. Ezek után a bíróság perre fogja utasítani a fivéreket, legfeljebb 45 napi határidőt szabva részükre. — A fivérek ügyvédje nem árulta el azt a bizonyítási anyagot, amelyre keresetét alapítja; én azonban Schmidlék ügyvédje útján tudomására hoztam az Ön által ismert nyilatkozatok fontosabbjait. Minthogy az ügydöntő kérdésben a kezelő orvosok véleménye az irányadó, megállapítottam, hogy kik voltak ezek az elmúlt tíz évben és mindegyiktől beszerzek szakvéleményt. Sternné abban a nézetben van, hogy a német írók által állíttassunk ki és tegyünk közzé egy protestet a fivérek nemtelen eljárásával szemben és úgy véli, hogy erre mi kérjünk fel egy nevesebb német író, talán Heinrich Mannt. Mi a véleménye erről?

A hagyatéék részleges átadásának a törvény szerint nincsen helye és ezért nem kíséreltem azt meg. A fivérek zárlati kérelmét azzal hátrítottam el, hogy kijelentettem, miszerint az átadásig az alapítvány jövedelméhez nem nyúlunk, a tartozások, a terhek és kiadások fedezésén kívül és számot teszünk a közalapítványnak.

„Az Est” cikkének közzétételét én szorgalmaztam Mikesnél taktikai okokból. A fivérek ügyvédjének a tárgyaláson elejtett megjegyzéséből láttam, hogy a cél el is éretett. Ő azt az ajánlatot tette, hogy ne informáljuk a sajtót, ennek ellenében hajlandó az irodalmi hagyatékot az alapítványnak átengedni. Kérdésemre, hogy az összes levelezéseket is érti-e, kielégítő választ nem kaptam. Nézetem szerint a nyilvánosság fegyveréről eleve lemondanunk nem szabadott, különösen ebben az esetben, amidőn az ellenfél mástól, mint a nyilvánosságtól nem fél. — De nem is lehet a sajtóra féket tenni egy ilyen ügyben, legfeljebb irányítani. Én valahogy a tárgyaláson jeleztem is, hogy amennyiben a kereset túlmenne a legszigorúbb jogi kereteken, - és azt hiszem, egyébből sem fog állani, - úgy a riportereket a mai hírszegény világban ettől a csemegétől elzárni nem lehet és legyenek elkészülve a fivérek koncentrikus támadásra a sajtó részéről. — Azt is felhozta az ügyvéd, hogy ez az alapítvány az általa liberálisnak nevezett, de másnak értett journalistika céljait szolgálja; ez a megjegyzés következtetést enged arra, hogy mi minden lett összegyűjtve a fivérek keresetében. De hisz ez annál jobb. Így hát várjuk a fejleményeket. A közjegyzői jegyzőkönyvben észrevétlenül elismertettem a

fivérek által azt a jogot, hogy 8000.- pengőt a sírkőre fordíthassunk és így már meg lehetne tenni a kezdeményező lépéseket ebben az irányban.

Ha Sárkány ügyvéd útján megtudom, hogy a keresetet a fivérek, tényleg beadják, úgy az előkészítés végett ki fogok utazni. —

Húgom kiutazott Párizsba és csak október végén jön meg; köszöni a szíves üdvözléseket és általam viszonzza.

Amíg szerét ejthetem, hogy Esztergomba kijöjjek, ezúton kérem kedves feleségének kézcsókomat átadni, ki vagyok

őszinte tisztelettel:
Dr. Basch Lóránt

Kézirat

Eredeti — OSzK Fond III/235/2–3.

Megjelenés

Kiadott — A Baumgarten Alapítvány Dokumentumok 1917–1941. I. kötet. (Szerk. Téglás János. Argumentum Kiadó. Bp. 2003.)

Megjegyzés

A levél eredetileg géppel írott, tintairás, javítással és névalírással. Név- és címjelzés a papíron. A papírméret 145 x 222 mm. Sérült.

Magyarázatok

fivérek — a Baumgarten fivérek, Baumgarten Sándor bankár és Baumgarten Ignác nagybirtokos

a fivérek ügyvédje – Bartók Ferenc, dr. (1866–1937) jogász. 1912–1935 között ügyvédi irodája volt Bp.-en. Tagja a főváros törvényhatósági bizottságának.

orvosi szakvélemények — 1927 januárjában meghalt Baumgarten Ferenc Ferdinánd. Vagyonát végrendeletében az irodalmi alapítványra hagyta, Basch Lórántot és Babits Mihályt bízta meg az Alapítvány vezetésével. Fivérei peres úton akarták megkaparintani az örökséget oly módon, hogy azt állították, bátyjuk elmeállapota beszámíthatatlan volt, amikor a végrendeletet írta. Baumgartent halála után orvosok vizsgálták meg, s szakvéleményüket a perben felhasználták.

Heinrich Mann (1871–1950) — német regény- és esszéíró, Thomas Mann bátyja.

Az ügy nagy port kavart Németországban is, és számos német író, köztük Thomas Mann, Heinrich Mann és Alfred Kerr is kiállt Babitsék és a Baumgarten Alapítvány mellett.

Est-lapok — (1910–1939) az *Est Lapkiadó Rt.* három napilapjának (Az *Est* (1910–1939), Magyarország (1920–1939), *Pesti Napló* (1920–1939) gyűjtőneve.

Alapító főszerkesztő Miklós Andor; szerkesztette Miklós Andor, Földi Mihály, Mihályfi Ernő; főmunkatárs volt Móricz Zsigmond. Főleg Mikes Lajos irodalmi szerkesztő jóvoltából a húszas években a magyar irodalom jelentős fóruma lett; csaknem minden számottevő írónk szerepelt benne, s Mikes révén számos új tehetséget is felfedezett. Kiadványa *Az Est* hármaskönyve (1924).

Az Est cikke — az alábbi cikk jelent meg a lapban az *Est* tudósítójától: „Az idén januárban meghalt dr. Baumgarten Ferenc, aki végrendeletében vagyónát a magyar írók és hazai irodalom támogatására hagyta. A Baumgarten Ferenc Irodalmi Alapítvány képviselőjében Babits Mihály író és dr. Basch Lóránt ügyvéd jelentkezett a bíróságnál a hagyaték birtokbavétele céljából. A bp.i törvényszék most az ilyenkor szokásos formalitás elintézése céljából felhívást bocsátott ki, hogy 45 napon belül jelentkezzenek mindazok az örökösök, köteles részre jogosítottak vagy utóörökösök, akik esetleg igényt támasztanak a hagyatékra, mert különben a járásbíróság kiadja az alapítványnak az örökösödési bizonyítványt.

Együttal a bíróság közlésezi, hogy miből áll Baumgarten Ferenc hagyatéka. A hagyaték egyik legértékesebb tétele a gróf Tisza István utca és a Sas utca sarkán lévő bérház, ezenkívül a következő értékpapírok, amelyek a Hermes bank letétjében fekszenek: 25 darab Barcsapakráci részvény, 40 Általános Köszén részvény, 50 Brassói, 190 Magyar Cukor, 50 Egyesült Izzó, 5 Fegyver, 2000 Mérleg részvény, 300 Tröszt, 90 Urikányi, közel 3 millió névértékű hadikölcsön 50 000 névértékű fővárosi kötvény. A hadikölcsönök között szerepel 30 000 korona névértékű hamis is, amelynek nincs semmi értéke, továbbá 5 darab Miskolci villamos élvezeti jegy, amely talán 16 pengőt ér összesen, végül két régen felszámolt Bp.i társaság részvényeinek kisebb tétele. Az összes értékpapírok mai árfolyamértéke 210 000 pengőt tesz ki, vagyis Baumgarten Ferenc értékpapírai révén mintegy 2,6 milliárd korona jut az irodalom céljaira.” (*Est*, 1927. május 1.)

Sárkány Ferenc (1887–?) — ügyvéd. 1919-ben Arad polgármestere. 1921-től Bp.-en folytatott ügyvédi gyakorlatot.

Basch Edit — (1895–1980) festő, Basch Lóránt húga. Elkészítette Török Sophie és Babits Ildikó portréját is. 1932 nyarán két freskót festett az esztergomi Babits-házban.

Basch Lóránt — Babits Mihálynak

[Bp., 1928. július 11.]

Kedves Mihályom,

közlöm, hogy a jóváhagyás megtörtént, az eredeti alapítólevelek aláírás alatt vannak és rövidesen meg is kapjuk. Jövő hó elején már adhatunk segélyeket.

Kedves feleséged kezeit csókolva,

öszinte üdvözlé-
tel:

B. Lóránt

Kézirat

Eredeti — OSzK Fond III/ 235/15.

Megjelenés

Kiadott — A Baumgarten Alapítvány Dokumentumok 1917–1941. I. kötet. (Szerk. Téglás János. Argumentum Kiadó. Bp. 2003. 331.)

Megjegyzés

Levelezőlap (rektó, verzó) — 90x140 mm. A levél eredetileg géppel írott, tintaírási névaláírással.

Magyarázatok

az eredeti alapítólevelek aláírás alatt vannak – 1928. július 7-én írta alá Klebersberg Kunó közoktatási miniszter az alapítólevelet, s ezzel megkezdte működését az Alapítvány.

A legelső díjakat 1929. január 18-án osztották az Alapítvány Sas utcai székházában.

Basch Lóránt — Babits Mihálynak

[Bp., 1929. szeptember 1.]

Kedves Mihály,

Csak ma tudtam Gellérttel beszélni, közöltem vele, hogy a fél összeget már most Fenyő rendelkezésére bocsátjuk. — Találkozót kértem tőle csütörtökön Fenyővel, utóbb felhívott telefonon és közölte, hogy a találkozás voltaképp nem birhat már aktualitással, mert Osvát azt az elhatározását, hogy a szerkesztéstől visszavonul, megváltoztatta. — Kérdésemre, hogy Fenyő fenn akarja-e tartani mindenesetre a „Nyugat”-ot, igenlő választ adott és azt mondta, hogy ez Fenyő szívügye és életének legfontosabb jelensége, a „Nyugat” 20 év óta küzd anyagi zavarokkal és Fenyő mindig tudott valahogy magán segíteni. —

Ez a beszélgetés valóban tárgytalanná tette az összejövetelt, sőt az volt az érzésem, hogy egy újabb lap megjelenése nagyobb lendületet váltana ki a

„Nyugat” szerkesztőiben. Én azóta is sokat töprengtem és megerősödött az a meggyőződésem, hogy új folyóiratot csak az esetben szabad alapítani, ha biztosra van egy évi összköltség mint alaptőke és oly jeles írói gárda, amely munkáját kizárólag ennek a lapnak kötné le. Ezen előfeltételek nélkül a lap-alapítás kísérletét hibának tartanám. —

Másképp ítélem meg a negyedévi kritikai szemle kérdését. — Ha szűkebbkörű volna is olvasóközönsége, létfeltételeit könnyebben tudnók megteremteni és a jövőre is biztosítani; ez tényleg hiányt pótolna irodalmi életünkben. Ugy hallom egyébként, hogy Német László is foglalkozik ily lap kiadásának gondolatával. —

Ilonka kezeit csókolva, őszinte baráti üdvözléttel,

Basch Lóránt

Kézirat

Eredeti — OSzK Fond III/ 235/35.

Megjelenés

Kiadatlan

Megjegyzés

(rektó) — 290x25 mm. A levél eredetileg géppel írott, tintaírási aláírással.

Név- és címjelzés a levélpapíron.

Magyarázatok

Gellért — Gellért Oszkár (1882–1967) költő, újságíró, szerkesztő. A Magyar Génusz szerkesztője, 1904-től a Pesti Hírlap munkatársa. 1920-tól a Nyugat társszerkesztője, 1921-től főmunkatársa, 1922–1939 között egyik szerkesztője. Kétszer is kapott Baumgarten-díjat (1933, 1934).

Fenyő — Fenyő Miksa (1877–1972) ügyvéd, a Gyáriparosok Országos Szövetségének másodtitkára, majd ügyvezető igazgatója, kritikus, szerkesztő. Kritikaival, esszéivel a Magyar Génusz és a Figyelő hasábjain jelentkezett. Munkássága a Nyugatban teljesedett ki. A Nyugat egyik alapítója, 1908–1917 között egyik szerkesztője, 1921–1929 között főmunkatársa, pénzügyi kapcsolatai révén mindig sokat tett a lap anyagi támogatásáért.

Osvát — Osvát Ernő (1876–1929) szerkesztő, kritikus író. A Hét, az Új Magyar Szemle, a Magyar Hírlap munkatársa, a Magyar Génusz, a Figyelő és a Nyugat szerkesztője. 1928-ban Baumgarten-díjat kapott. Lánya halála után öngyilkosságot követett el. Az irodalom ügye, a művek minősége etikai kérdés volt számára.

Német — Német László (1901–1975) író, esszéista, műfordító. 1929-ben az akkor fölfedezett fiatal tehetségek egyike. 1925-ben a Nyugat karácsonyi

számában jelenik meg *Horváthné meghal* c. pályadíjnyertes novellája. 1926-ban jelent meg első tanulmánya *Móricz Zsigmond* címmel. 1929-ben a Napkelet közölte első regényét, az *Emberi színjátékot*. 1930-ban Baumgarten-díjat kapott, amit azonban Hatvany támadása miatt visszaadott. 1932-ben szakított a Nyugattal, s kiadta egyszemélyes folyóiratát a Tanút. 1934 után részt vett a Gulyás Pál által megindított Válasz szerkesztésében.

Osvát azt az elhatározását, hogy a szerkesztéstől visszavonul, megváltoztatta — Osvát és Babits között kezdetektől voltak súrlódások. Osvát Babits *Timár Virgil fia* című regényét sem akarta a Nyugatban megjelentetni. 1927 őszén Babits úgy érezte, hogy már a lap szerkesztésébe sem mindig szólhat bele.

Egy újabb lap megjelenése nagyobb lendületet váltana ki a „Nyugat” szerkesztőiben – Babits már 1923 óta foglalkozott egy újabb folyóirat gondolatával. Az angol mintára tervezett kritikai folyóirat azonban csak terv maradt.

Bibliográfia

- BABITS 1927: BABITS Mihály: Baumgarten Ferenc és Alapítványa. *Nyugat*. 3. szám.
BAUMGARTEN 1927: Baumgarten, a kritikus. Szemelvények Baumgarten Ferenc kritikai munkáiból. *Nyugat*. 8. szám
SIPOS 2003= SIPOS Lajos: *Babits Mihály*. Elektra Kiadóház. Bp.
TÉGLÁS 2003: Téglás János (szerk.): *A Baumgarten Alapítvány Dokumentumok 1917–1941*. I. kötet Argumentum Kiadó. Bp.

A KAZIMI FELKELÉS A HANTI SZÉPPRÓZÁBAN AVAGY KI ÍRT ELŐSZÖR A FELKELÉSRŐL

NAGY KATALIN

A tiltott téma

A kazimi felkelés tiltott téma volt a Szovjetunió széthullásáig. Hála a peresztrojka, illetve a glasznoszty utáni enyhülésnek, a szovjet embertípust meghirdető lenini nemzetiségi politika bukásának, ébredezni kezdtek a volt Szovjetunió területén élő népek, nemzetek. A nemzeti identitástudat erősödésének folyamatában egyre nagyobb rések keletkeztek az agyonrepedezett történelmi álarcon. Elkerülhetetlenné vált a múlttal való szembenézés: az elvarrt vagy meghamisított nemzeti történelmi szálak kibogozása. Előkerültek azok az igaz történetek, amelyekről a történelemhamisítók hallgattak ugyan, de a kollektív emlékezet megőrizte őket, így nem tűnhettek el a kollektív sumákolás sülyesztőiben sem. A hantik számára ilyen az 1933–34-es kazimi¹ felkelés, vagy ahogyan egymás közt emlegetjük: „a kazimi 56”. A túlélőktől, illetve azok leszármazottaitól hallott történeteket a hanti írók közül Jeremej Ajpin és Tatjana Moldanova emelte szépirodalmi rangra. De a téma újabban intenzíven foglalkoztatja a történészeket, a néprajzosokat stb. is.²

Ez több okból is fontos:

Oroszországban, ahol az őslakos hantik is élnek, hivatalos államnyelv az orosz, így a tanítás nyelve is az. Az oroszul írt történelemkönyvekben nyoma sincs a kis lélekszámú őslakos népek történelmének, így a kazimi felkelésről sem esik szó. Csak remélni lehet, hogy egyszer bekerül a hivatalos tananyagba is.

¹ A hantik Obdorszktól kezdve az Ob alsó és középső folyása mentén és e szakasz mellékfolyóinál (Kazim, Irtis, Konda, Jugan, Tremjugan, Vah, Vaszjugan) élnek Nyugat-Szibériában a Hanti-Manyisi, illetve a Jamal-Nyenyec Nemzetiségi Körzetben.

² A kazimi hanti felkelésről többek között az alábbi írásokat olvashatjuk:

Csepregi Márta: Az osztjások. In: *Finnugor kalauz*. Szerk.: Csepregi Márta. Panoráma. 1998. 67. A. B. Головинёв. *Говорящие культуры*. Екатеринбург. 1995.

Копылов: *Судьбы народов Обь-Иртышского Севера*. Szerk.: Д. И. Копылов.

Татьяна Молданова *Средний мир Анны из Маланга*. In: *Северная книга*. Томск. 1993.

Csepregi Márta: Ha a kedves Olvasó. In: Tatjana Moldanova: *A civilizáció érintései*. Balu-Typo Med. Bt. 2000. 5–7.

Bartha Antal: A keleti finnugorok történelméről. In: *Nyelvrokonaink*. Szerk.: Nanovfszky György. Teleki László Alapítvány. Budapest. 2000. 39.

A soknemzetiségű Szibériában élő oroszok és nem oroszok a rendszer-váltásig egyetlen dokumentumot sem olvashattak a véres felkelésről. A rendszerváltás óta is ezer meg ezer akadályt gördítenek annak útjába, aki kutatni akar az NKVD-archívumban. Hála Ajpinnak és Moldanovának, hogy nem adták fel.

A hantik az 1930-as években kaptak írásbeliséget, így a téma az írott irodalomba sem kerülhetett be, csak jóval később, éppen Jeremej Ajpin és Tatjana Moldanova jóvoltából.

A hanti nemzeti történelem tehát csak szóban létezett, s talán létezik a mai napig. A szovjet hatalom azonban a szóbeliséget is korlátozta: betiltotta azokat a közösségi alkalmakat, amelyeken továbbíthatták volna egymásnak a nemzeti kincseket. Csak titokban és igen-igen szűk körben énekelték a sámánénekeket, a medveénekeket, a szenténekeket; félve mesélték el a családot, a nemzetséget ért sérelmeket stb. Hogy egyáltalán tudhatnak valamit a kazimi felkelésről a hantik, az az irodalom (és talán a történelem) természetes oralitásának köszönhető.

E fenti okok miatt is jelentett fordulatot nemcsak a hanti irodalomban, de a hantik életében is Ajpin és Moldanova történelmi tárgyú műve: a *Szűzanya a véres havon*, illetve *A Malangi Anna Középső Világ-beli élete*.

Mielőtt a címbeli témát érinteném, röviden bemutatom a két szerzőt.

Jeremej Ajpin hanti író 1948-ban született az Agan-parti Varjogan faluban (Hanti-Manysi Nemzetiségi Körzet, Nyizsnyevartovszki [ma: Szurguti] járás). Ősi vadász-halász (tehát hagyományőrző) család gyermekeként végezte el a Hanti-Manszijszki Pedagógiai Főiskolát (1971), majd Moszkvában a Gorkij Irodalmi Főiskola próza szakát (1976). Dolgozott a varjogáni vadgazdaságban, szolgált a Szovjet Hadseregben, dolgozott az olajfúró toronynál, valamint a Tyumeny–Szurgut–Nyizsnyevartovszk vasútvonal építésén. Két évig volt tudósító a Hanti–Manysi Körzeti Rádió és Televíziónál. 1981-től tagja az Orosz Írószövetségnek. Anyanyelvén, szurguti hanti nyelvjárásban és oroszul ír. Nemcsak tollal, de közéleti emberként is harcolt és harcol a hantikért, illetve a szibériai kis lélekszámú őslakos népekért. Fontosabb művei: *В ожидании первого снега* — 1979 (Az első hó várása); *Я слушаю землю* — 1983 (Hallgatom a földet); *В тени старого кедра* — 1981 (Az öreg cédrus árnyékában); *Ханты, или Звезда Утренней Зари* — 1990 (A hantik, avagy a hajnali pirkadat csillagai); *Клятвопреступник* — 1995 (Az

esküszegő); *У гаснущего очага* — 2000 (A hamvadó tűznél); *Божья Матерь в кровавых снегах* — 2000 (Szűzanya a véres havon)³.

Jeremej Ajpin, a hantik krónikása sorsközösséget vállal a sokszorosan hátrányos helyzetű hanti néppel — a hantik őseivel, hagyományaival, nyelvével, történelmével, költészetével, kultúrájával (múltban és jelenben); szülőföldjével — annak növényeivel, állataival, vizeivel, természeti és természetfeletti lényeivel. Az ősoktól kapott lelki, szellemi, filozófiai, erkölcsi, történelmi, néprajzi, népköltészeti örökséget ismeri, érti, és műveiben átörökíti az utókor számára. Életműve — a hanti nép enciklopédiája — művelődéstörténeti (néprajzi, szociográfiai, történelmi, népköltészeti stb.) és irodalmi érték egyszerre. Az Ajpin alkotta művek az európai olvasók számára szokatlan komplexitást hordoznak: egyszerre önéletrajzi írások, múltat archiváló eposzi sodrások, történelmi kordokumentumok, néprajzi-művelődéstörténeti kincsestárak, a szociográfia és a publicisztika, a népköltészet és a műköltészet zseniális keverékei, regénnyé szélesülő versek-regék-sorsénekek-hősénekek-teremtéstörténetek-embermesék, költészetben elmesélt szociográfiák.

Tatjana Moldanova 1951-ben született a Kazim folyó partján fekvő hanti faluban, Juilszokban (Tyumeni terület, Hanti-Manysi Autonóm Körzet). Itt kezdte el az elemi iskolát, ahol még anyanyelvén folyt a tanítás. Apja — a sámánjairól híres Multan nemzetség egyenes ági leszármazottja — hanti, anyja orosz. Leningrádban a Herzen Pedagógiai Főiskola fizika–matematika szakán tanult. A főiskola elvégzése után Szeveromorszk (Murmanszki terület) városban tanított. Apja halála után visszatért szülőföldjére. Tyumenyben mérnök-programozóként, Kazimban tanárként dolgozott. A történettudományok kandidátusa. Disszertációját a hantik alkalmazott díszítő művészetéből írta. Tudományos kutatóként dolgozik Hanti-Manszijszokban. Aktív tudományos és közéleti szereplése mellett két kisregényt is írt, mindkettő megjelent magyarul a fordításomban.

³ E két utóbbi regény magyarul is megjelent a fordításomban. Érdekeséggékként megjegyzem, hogy az *У гаснущего очага*-t kéziratból fordítottam, mert egyetlen orosz kiadó sem merte megjelentetni; így a regény előbb látott napvilágot Magyarországon, mint az író hazájában. A magyar fordítás oroszországi prezentációját úgy tartották jelenlétemben Nyizsnyevartovszkban, hogy oroszul még senki sem olvashatta a regényt.

A *Божья Матерь в кровавых снегах*-t kezdeményezésemre és ajánlásomra 2004-ben két nemzetközi kongresszus (az észtországi IV. Finnugor világkongresszus és a VIII. Finnugor írókongresszus) egyhangúlag javasolta az irodalmi Nobel-díjra. Amint elkészül az angol fordítás, a javaslatot továbbítjuk a Nobel-díj Bizottságnak még akkor is, ha tudjuk, hogy a díj odaítélésénél nem csak irodalmi szempontok érvényesülnek. Pusztán csak azt szeretnénk, ha a — még százéves írásbeliséggel sem rendelkező — szibériai őslakos irodalmakra is odafigyelne a világ.

Ajpin és Moldanova fiatalabb nemzedékhez tartozik, mindketten a modern hanti széppróza megalapítói, művelői. Úgy forradalmasították a hanti prózát, mint Anna Nyerkgagi (1952) a nyenyecet. Ha Moldanova neve nem is, de Ajpiné legalább annyira ismert a kis lélekszámú őslakos népek íróinak és olvasóinak körében, mint a középső nemzedékhez tartozó íróké: a manysi Juvan Sesztalové (1937); a hanti Roman Ruginé (1939), Mikul Sulginé (1940) és Maria Vagatováé (1936); a csukcs Jurij Ritheué (1930), a tunguz Alityet Nyemtuskiné (1939), a nyivhi Vlagyimir Szangié (1935), a korják Vlagyimir Kojantóé (1933), a nanaj Nyikolaj Dunkajé (1930), a jukagír Szemjon Kurilové (1935–1980) — hogy csak néhányat említsek a rendkívül izgalmas derékhadból.

Amit a kollektív emlékezet őriz

Moldanova kisregénye, a *Средний мир Анны из Маланга* (МОЛДАНОВА 1993: 63–91) 1993-ban jelent meg oroszul. A szerzőről, illetve művéről N. V. Lukina professzorasszony írt néhány ajánló gondolatot az E. V. Oszonkin által válogatott és szerkesztett tanulmánykötetben (uo. 62.). Megtudhatjuk, hogy Moldanova a nagyanyjától hallott családtörténetet öntötte szépirodalmi formába. Az események „az 1933-as kazimi felkelés” néven váltak ismertté. N. V. Lukina M. E. Budarin *Были о сибирских чекистах* c. könyvére⁴ hivatkozva a felkelés okát abban látja, hogy az erőszakkal internátusba hurcolt gyermekek szülei vissza akarták követelni gyermekeiket. Mivel a vadászok és rénpásztorok természetes munkaeszköze a puská, az internátushoz vonulást, tiltakozásukat önmagában is „fegyveres támadás az iskola ellen”-nek minősíthette a hatalom. Ezért rendteremtés céljából egy hétfős osztagot fegyvereztek fel, élén a Berjozovi járás végrehajtó bizottságának elnökével, P. A. Asztrahancevvel.

A kisregény magyar fordításához (MOLDANOVA 2000) Csepregi Márta írt előszót, ebből idézek: „A túlélők elbeszélései szerint a felkelés oka az volt, hogy a szovjet hatóságok összeszedték a hanti gyermekeket, és bentlakásos iskolába vitték őket anélkül, hogy elmagyarázták volna a szülőknek tetteik célját és a várható következményeket. A kétségbeesett szülők azt sem tudták, viszontlátnák-e valaha gyermekeiket, és fegyverrel próbálták megakadályozni elhurcolásukat.

⁴ Igaz történetek a szibériai csekistákról Чека: Чрезвычайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией: Rendkívüli bizottság az ellenforradalom, szabotázs és spekuláció megfékezésére. A Csekát 1917-ben alapították, 1922-ben GPU néven szervezték újjá, s ezen a néven működött 1934-ig. (N. K.)

A központ tárgyaló delegációt küldött a lázongó őslakosok lecsillapítására. A hagyományokat nem ismerő oroszok viselkedése azonban oda vezetett, hogy hanti és nyenyec fölkelők kivégezték a küldötteket, és kikiáltották függetlenségüket. Ezt követte az a szörnyű megtorlás, melynek során elhurcolták az összes tizenkét évnél idősebb fiút és férfit [...]” (MOLDANOVA 2000: 6)

A Moldanova-kisregényig Magyarországon (a szó szoros értelmében egykét kivételtől eltekintve) szinte senki sem tudott az 1933–34-es kazimi felkelésről. Az előszót író Csepregi Márta is csak 1990-ben hallott róla éppen Moldanovától. Az író nő elpanaszolta neki, hogy mindenütt falakba ütközött, amikor próbálta megtudni, mi is történt valójában.

Mivel a szovjethatalom idején titkos téma volt, Ajpin is szüleitől, nagyszüleitől, rokonaitól hallott a kazimi hanti felkelésről, a kazimi háborúról, aminek a *Szűzanya a véres havon* c. regényében (AJPIN 2003) állít emléket. Ő is fontosnak tartotta elmondani, hogy „a szűzsé alapjául a Tromagan folyónál élő sógoromtól, a bölcs sámántól, lelki atyától, Ivan Szytepanovicstól hallott történet szolgált, amit nem sokkal halála előtt mesélt nekem. Miután befejeztem könyvem írását, akkor engedélyezték, hogy betekinthessek a hanti felkelés kihallgatási jegyzőkönyveibe a volt NKVD⁵ archívumában. Ez nyolc vaskos kötetnyi anyag. Ezekből válogattam néhányat.” (NAGY 2003)

A *Szűzanya a véres havon* c. regény 2002-ben jelent meg oroszul (2003-ban magyarul), tehát több évvel később, mint Moldanova kisregénye, a *Malangi Anna Középső Világ-beli élete* (oroszul 1993-ban, magyarul 2000-ben). Látszólag Moldanova avatta be a szörnyű titokba az Olvasókat. Valójában e gyászos történelmi esemény téma- és szövegelőzményeit Ajpin korábbi — Magyarországon nem publikált — műveiben is megtaláljuk. Az alábbiakban ezek közül azokat szeretném bemutatni, amelyek a hanti íratlan törvények, hagyományok és normák szempontjából Isten-, ember- és törvényellenesnek, szentségtörésnek minősülnek. (Az orosz nyelvű idézeteket én fordítottam.)

Gyermekhalál az internátusban

A *Русский лекарь*-t (Az orosz felcsert) 1991 és 1993 között írta Ajpin, a Jozsif Alekszandrovics réntenyésztőtől a hatvanas években (!) hallottak alapján. Az 1995-ben napvilágot látott kisregényben témaelőzményként jele-

⁵ A politikai rendőrség 1934-től az NKVD (Народный Комиссариат внутренних дел) — a Belügyi Népbiztosság, azaz a Belügyminisztérium — keretei között működött tovább.

nik meg a felkelést kiváltó ok: az internátus és ami mögötte van: a szabadság-, a nemzet-, a személyiség-, egyszóval az emberellenes russzifikáció. „Eszembe jutott idősebbik fiam. Az első évben, amikor először hagytuk a községi internátusban, keservesen zokogott. Ősszel történt, szeptemberben, csónakon indultunk hazafelé, ő pedig futott utánunk a parton. A nevelőnő és az idősebb iskolatársai elkapták, feltartóztatták, de ő kitépte magát karjaik közül, és jajveszékelve futott utánunk [...] A második évben ugyanez megismétlődött, sírva maradt az internátusban. A harmadik évben nem zokogott, csak könnybe lábadt a szeme. Ősszel, a sekély hóban hazahoztam szünetre a rénnyájhoz. Nagyon szeretett szarvasszánon utazni [...] Véget ért a szünet, visszavittem a faluba. Most, hogy lélekben feltöltődött, nem sírt. Azt gondoltam: ahogy nő, majd megszokja az iskolát [...] az egyik munkatársammal messzi földre utaztunk, a Két Föld Közti Erdő Borította Domb irányába [...] Itt távirat várt: fiad súlyos beteg, azonnal gyere. Feleségemmel szinte száguldottunk a faluba, berohantunk a kórházba. Legidősebb gyermekünk fekszik, sem engem, az apját, sem az anyját nem látja, nem ismeri meg. Megszakadt a lélegzete. A szemünk láttára ment el a Másik Világba [...] Megkérdeztem, hogy mi történt. Egészséges és eleven gyereket hagytam itt önöknél. És lám, mi történt. Valószínűsíthető, hogy nagyobbik fiunk pórén, mezítláb futott a jégen a rókafarmig, majd vissza az internátusba [...] Feleségemmel majd meg zavarodtunk a bánattól [...] A saját gyerekeiket [...] nem adják internátusba, nem szakítják el a családtól! De a hantikkal mindent megethetnek, amit csak akarnak, ugye?! Nagyon sokat gondolkodtam idősebb fiacskámon. Idővel értettem meg, hogy tudatosan, ő maga vetett véget életének. Az első években még élt benne a remény, hogy kijut az iskolából, és hazatér az apjához, az édesanyjához, a lánytestvéreihez. Aztán ahogy nőtt, hirtelen rájött, hogy képtelenség kiszabadulni az internátus szívós karmai közül. Évente hallotta, hogy a gyerekeket [...] erőszakkal gyűjtötték be az internátusba. Majdhogynem rendőrséggel. A szülőket, akik nem akarták beadni a gyermekeiket, mindenfélekkel megfenyegették. A tanácselnök bírósággal [...] A kolhozelnök [...] fizetés- és előlegmegvonással. És amikor az én idősebb fiacskám elvesztette a hazatérés reményét [...], arra a szent, fehér óra lépett, amelyet – ezt gyerekkorától kezdve tudta – semmilyen esetben sem szabadott meztelen talppal megérinteni [...] Idősebb fiam így fejezte be életét az internátusi rabságban. Idősebb fiam így találta meg [...] a szabad gyereksereget az Alsó Világban [...] A mai napig is, ha csak rágondolsz, megszakad a szíved [...]” (АИПН 1995: 149–151)

Természetesen több más oka is volt a kazimi felkelésnek. Ajpin a *Szűzanya a véres havon* Prológusában ekképpen magyarázza: „Az osztjások pontosan tizenhét évig tűrték a szovjethatalmat. Aztán végső elkeseredettségükben felkelést robbantottak ki. Az utolsó csepp, ami miatt kicsordult a pohár, az volt, hogy a vörösök meggyalázták a szentnél is szentebb helyet, az Isten-tava közepén lévő szigetet a Kazim felső folyásánál, ahova idegen addig nem tette be a lábát. Ekkor az osztjások felkeltek, hogy megszabadítsák földjüket a vörösöktől, hogy ősi hagyományaik, szokásaik szerint éljenek égi és földi isteneikkel meg istennőikkel.” (AJPIN 2003: 5)

A kazimi felkelés néven nevezése

A *Ханты, или Звезда Утренней Зари* (АИПИН 1990) című regényét 1977 és 1987 között írta Ajpin (N. B. még a szocializmus alatt!), de csak 1990-ben jelenhetett meg. Itt először a felkelés évére, 1934-re történik utalás: „A vén cirbolyafenyő sokat látott életében, sok mindenre emlékezik. Láta, amikor a háború után ezen az átkelőn, a folyó közepén élettelenül rogyott össze a féllábú Kurpelak Galaktyion jobb szélről befogott szarvasa [...] Kurpelak Galaktyion megállította a fogatot, hóna alá dugta saját készítésű famankóját, gyorsan odabicegett a szarvashoz, felemelte a fejét, és kioldotta a kötőféket. Még reménykedett: hátha csak megbotlott az állat [...] Állt, fölé hajolt, és várt. A szarvas merev szemét látván megértette: kialudt a remény. Felegyenesedett, és csak most nézett Vörös Szemre⁶. Az bundában, félig elnyújtózva mozdulatlanul ült a szánon, mintha szunyókált volna. Hátulról odahajtott Kis Koszka, megállította fogatát, és odakiabált Galaktyionnak:

— Mi történt vele? — kérdezte tekintetét a szarvasra szegezve.

— Felbukott — válaszolta komoran Galaktyion.

— Túléli?

— Felbukott. Élettelenül esett össze — ismételte alig kivehetően a hajtó.

Ekkor Vörös Szem hirtelen [...] felpattant, és odarohant a féllábú hajtóhoz.

— Szabotázs! — üvöltötte. — Szándékosan fogtak be ilyen szarvast! Szabotázs!

Odaugrott a féllábú Galaktyionhoz, kirúgta a mankóját — a férfi a hora zuhant. Vörös Szem tébolyodottan rugdosni kezdte.

⁶ Vörös Szemről Vándor Anna fordításában olvashattunk a Finnugor Világ 1999. márciusi számában.

— Szabotázs! — ordította. Szabotázs — ördögfattyú! Kevesen voltak Kazimban 34-ben?! Kevesen! Minden ütését üvöltés kísérte [...]” (АЙПИН 1990: 145)

Később nevének nevezi a felkelést:

„Őt, a hatalmat mindenki köteles tisztelni. De a leghübb tiszteletet csak a félelem, a rettegés táplálja. Ezért fojtották el az 1934-es kazimi felkelést is. Rettegésben kell tartani az osztjákat [...] Ha nincs félelem, rettegés, talán akarnak valamit, utóbb még követelnek valamit.” (АЙПИН 1990: 204)

Megint később a nép osztják ellenségei között a következőket találjuk: 1. a fejedelmek 2. a fejedelemlők 3. a gazdagok, a kereskedők 4. a választott vezetők, eljárók 5. a kazimi felkelés résztvevői és azok nemzetségei stb. (АЙПИН 1990: 206)

Nők a háborúban

A *Русский лекарь*-ban a *Szűzanya a véres havon* c. regénynek már nemcsak téma-, de szövegelőzményei, szövegvariánsai is megjelennek. Íme néhány mutatvány:

„— Oszip, nálatok a nők is harcoltak?

— Nem, hajdanán a csata közelébe se mentek az asszonyok.

— A gyerekek se?

— Ők sem merészkedtek oda. Csak a harcos férfiak, harcos vitézek csatáztak.

— A vörösökkel sem harcoltak?

— Tudod, a vörösökkel egészen más dolog történt [...]

— Miféle dolog?

— A vörösök féltek a mi asszonyainktól.

— Hát úgy?!

— Amikor a férfiak mind meghaltak, az asszonyok ragadták magukhoz fegyvereiket, s lövöldözni kezdtek a vörösökre [...]

— És a vörösök harcoltak velük?

— Harcoltak. Aztán ekképp cselekedtek: körbefogták a települést, és összeszejtették a fegyvereket. Mindent elvettek, amivel löni lehetett.

— Azért, hogy az asszonyok ne támadjanak?

— Igen. Előfordult, hogy még a késeket meg a baltákat is összeszedték [...] Hogy teljesen fegyvertelenek legyenek. Ezután sok család [...] éhen pusztult [...] Lehet, hogy szándékosan tették mindezt — hogy még több em-

bert megöljenek abból a népből, amelyik harcba szállt velük [...]” (АЙПИН 1995: 144)

Ajpin a *Szűzanya a véres havon*-ban megismétli a hanti nők sajátos helyzetét a háborúban: „Az osztjákoknál ebben a háborúban sajátos rendje volt a hadba lépésnek. Először a férfiak harcolnak, ha ők meghalnak, a nők következnek, végül a gyerekek, azok, akik már elbírják a fegyvert.” (АЈПИН 2003: 4)

Megjegyzem, hogy a nőkre vonatkozó legfontosabb tilalmak egyike volt, hogy nem érinthették férjük fegyvereit (CSEPREGI 1998: 63), továbbá — Savrov feljegyzése szerint — nem vehettek részt például a fegyvertáncban. (MUNKÁCSI 1892–1902: CLXII) A kazimi háború — a kizökkent idő — a hanti nőket is az ősi íratlan törvények megszegésére kényszerítette. Miként arra kényszerültek a gyerekek is: ősi törvényt szegett a *Русский лекарь* főszereplőjének kislánya is, amikor mezítláb lépett a szent óra. Az ősi rend elle nében.

[Egyébként a hanti hagyományokat, írott és íratlan törvényeket ismerő beavatottabb olvasó már a *Szűzanya a véres havon* első néhány mondatának elolvasása után rosszat sejt: ebben a kizökkent időben minden más, pontosabban semmi sem normális: a nő természetes helye az ősi binaritásoknak megfelelően a bal oldalon van a sátorban. Ám amikor a vörösök vezére berontott a sátorba, „a bal oldal üres volt, de a jobb oldalon, síró picinyét ríngatva, csitítva egy asszony ült, a Gyermek Anyja.”] (АЈПИН 2003: 7)

A tüzes kövek

„— A vörösök igazságtalan háborút folytattak.

— Hogy-hogy igazságtalan?

— Nagyon egyszerű: mi puskával támadtunk rájuk, ők meg ágyúval vagy géppuskával. Mi rénszarvasfogaton, ők repülőgépen. Igen, még felülről is dobálták ránk a tüzes köveket.” (АЙПИН 1995: 134)

Mintegy tíz évvel később a *Szűzanya a véres havon*-ban ezt olvashatjuk: „A repülőgép alacsonyabbra ereszkedett, s egyenesen felénk tartott [...] A motor zúgása dübörgésbe csapott át. Ahogy odaért hozzánk, fekete pontok váltak el a repülőgéptől: első, második, harmadik [...]

Roman, aki a felnőttek elbeszéléséből már sokat tudott a háborúról, kétségbeesetten üvöltött fel édesanyja háta mögött:

— Tüzes kövek! Hasaljatok le! Feküdj! [...]

A Gyermek Anyja megbabonázva nézte a hulló „köveket”, hirtelen kővé dermedt, mozdulni sem tudott. Megbénította a gondolat: „Kövek repülnek

az én gyermekeimre!” Anna és Marija is megdermedt a félelemtől meg a váratlan eseménytől.

Egy pillanat múlva robbanás hallatszott. Mintha forgószerűen vágta volna mellbe — a Gyermekek Anyja hanyatt esett.” (AJPIN 2003: 49)

A szent tűzőzönről Munkácsi, Reguly és Kannisto feljegyzésében több rege is szól. (Vértes 1990: 108) A közös bennük, hogy csak Isten sújthat le vele a Felső Világból a Középső Világban élőkre; hogy mindig valamilyen bűn megtorlására szolgál; hogy a bűnteleneknek megadatik az el- és/vagy megmenekülés esélye. A gonosz birodalmához tartozó vörösök tüzes kövei felülről hullnak, Isten helyett büntetnek. Micsoda szentségtörés!

A vörösfenyő husángok

Ismét a *Русский лекарь*-ből idézek: „Beszélgetésünk így a háborúra terelődött. Először a németekkel folytatott háborúra majd a mi háborúnkra az oroszokkal. Pontosabban a vörös oroszokkal. Meséltem neki a vörösfenyő husángokról, amelyekkel az oroszok büntették meg a hantikat. A folyók felső folyásánál a vörös katonák elfogtak egy hanti vadászsunkat [...] Megkérdezik parancsnokukat, mit csináljanak a fogollyal. A parancsnok azt mondja: végezzétek ki. Ekkor puskatussal szétverték a fejét. A gyerekei előtt. A gyerekekkel teli ház szeme láttára. Édesanyjukat kicsivel hamarabb lőtték agyon a lövöldözés közben. Bezzeg az édesapjukra sajnálták a golyót a szörnyetegek! Aztán rájöttek, hogy ilyen munkára nem a puska a legmegfelelőbb. Ezért eszelték ki a vörösfenyő bunkót. Miért éppen a vörösfenyőt? Azért, mert a vörösfenyő északon keményebb a vasnál. Az ilyen rosszul vágott göcsös bunkót gyorsan beborította az emberi hús. Aztán odadobták az éhes kutyáknak [...] A felkelés elfojtása után fővárosunkban, amit akkor még Osztyakovogulszknak neveztek, bíróságot állítottak fel. Tizenegy embert — a felkelés vezetőit — először halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. De egyikük sem érte meg a börtöncellát. A hatalom hivatalos tájékoztatása szerint az osztjások, vagyis a hantik nem bírják ki a rabságot, és minden meghaltak a vizsgálati cellában „szívelégtelenség” miatt [...] De mind a tizenegy ember nem halhat meg egyszerre [...] Egészen egyszerűen agyoncsapták őket a vörösfenyő bunkókkal, mint egy barmot [...] Hát elfelejtheti az illet egy nép?!” (АЙПИН 1995: 161–2)

A *Szűzanya a véres havon*-ban többször is felbukkan a félelmetes büntető és halálosztó eszköz: „Fiatal vörösfenyő törzséből készült, nagyjából volt megfaragva, az ágakat csak úgy átabotában vagdosták le róla, a kérgét sem hántották le. Szándékosan hagyták ilyen göcsörtösen, érdesen, hogy véres ca-

fatokban tépje ki a fogoly testéből az eleven húst [...] Úgy látszik, a vörösök is tudták, hogy a vörösfenyő a legszilárdabb fa ezen a földön [...] Látszik, hogy a vörösök eltökélték, hogy fenyőhusángokkal verik ki az igazságot a legszilárdabbakból, és ezekkel fogják lecsendesíteni a legelszántabb osztják felkelőket, akik bátorkodtak engedetlenkedni és fellázadni ellenük a saját földjük felszabadításáért. A vörösök, amikor győzelmet aratnak a csatában, nevetnek, és ezt sejtetik: a fenyőhusángok majd megtanítják nektek, hogyan kell harcolni a szabadságért. A vörös oroszoktól akartatok megszabadulni?! Szabadságot akartatok?! Itt vannak nektek a vörösfenyő husángok! Szagolgassátok, milyen szagot árasztanak! Vérszag árad belőlük. Osztják vér szaga.” (AJPIN 2003 95–6)

Szeretnék arra emlékeztetni, hogy a vörösfenyő a szent fák egyike. (VÉRTES 1990: 57) Vörösfenyőből alkotta az Égaty a menkwek őseit. (MUNKÁCSI 1910: 441) Bálványként tisztelik. (КАРЯТЯИИЕН 1995: 45.) Munkácsi elmondása szerint „vörösfenyőt vágnak ki tövénél, csúcsa tájáig az ágaktól megtisztítják, csúcsán a tűleveles ágakat meghagyják, aztán [...] bálványábrázattal látják el.” (MUNKÁCSI 1910: 441) Vörösfenyőre függesztik fel a szellemeknek szánt áldozatokat, ehhez kötik az áldozati állatot. A sámándob keretét is fiatal vörösfenyőből alakítják ki. (VÉRTES 1990: 57–8, 194) Tehát szféraspecifikus: a Felső Világhoz, illetve felső vonalhoz tartozik. (NAGY 2002) A kazimi háborúban – a kizökkent időben – ismét szentségtörés történt: a szent fenyő gyilkos fegyver lett a vörösök kezében. Az ősi rend ismét felborult.

Összegzés

Ajpin-fordítás híján a magyar olvasók valóban a Moldanova-kisregény okán értesülhettek először a kazimi felkelésről. Ám láthattuk, hogy az irodalomba Ajpin emelte be e témát még akkor, amikor álmodni sem lehetett arról, hogy az NKVD titkos dokumentumaiba valaha is betekinthet valaki, illetve hogy egyáltalán beszélni lehet a felkelésről.

A *Szűzanya a véres havon*-nak legtöbb szövegelőzménye az 1991–93-as években írt *Русский лекарь*-ban található. A regényben Ioszif Alekszandrovics rénpásztor saját kérésére magával viszi a hosszú útra az Orosz Felcsert, vagy egyszerűbben szólva a Szarvasdokort. A több napos út során hosszú beszélgetéseket folytatnak. A hanti rénpásztor az orosz szarvasdoktornak panaszolja el a hantik vörös oroszoktól elszenvedett sérelmeit, aki mindenben igazat ad neki – akár a múltban, akár a jelenben estek is meg azok. Ezért is kezdődik e szavakkal a kisregény: „Az oroszok között is akad-

nak tiszteletre méltó emberek [...]” (АИПИН 1995: 124) Ám nem mindenki örült és örül annak, hogy Jeremej Ajpin ismét felemlegette az 1933–34-es borzalmakat.

Az orosz olvasók tehát a *Szűzanya a véres havon* c. regény előtt is értesülhettek a felkelésről, a hantiknak a vörös oroszokkal folytatott elkeseredett harcáról, háborújáról. Tudomásul vették, és hallgattak. A kritika akkor kezdett felfigyelni, amikor a *Мир Севера* (МИР СЕВЕРА 1990) c. etnopolitikai-irodalmi-művészeti folyóirat *Остяцкий бунт* (Uo. № 3–4.) munkácimen részleteket közölt a *Szűzanyából*. A vita a regény megjelenését követően ismét fellángolt. Ennek oka sokkal inkább politikai, mint irodalmi. A történelmi igazság kiderítése a történészek feladata, nem az irodalmároké. Csak de-rüljön már ki az igazság!

Bibliográfia

- AJPIN 2003 = Ajpin, Jeremej: *Szűzanya a véres havon*. Fordította: Nagy Katalin. Magyar Napló. Budapest.
- АИПИН 1990 = Айпин, Еремей: *Ханты, или Звезда Утренней Зари*. Москва.
- АИПИН 1995 = Айпин, Еремей: *Русский лекарь*. In: *Клятвопреступник*. Москва.
- CSEPREGI 1998 = Csepregi Márta: Az osztjások. In: *Finnugor kalauz*. Szerk.: Csepregi Márta. Pano-ráma.
- КАРЯЛАЙНЕН 1995 = Карялайнен, К. Ф.: *Религия югорских народов*. 2. Томск.
- МИР СЕВЕРА 1999 = *Мир Севера* Этнополитический и литературно-художественный журнал. Москва.
- МОЛДАНОВА 1993 = Молданова, Татьяна: Средний мир Анны из Маланга In: *Северная книга*. Томск.
- MOLDANOVA 2000 = Moldanova, Tatjana: *A malangi Anna Középső Világ-beli élete*. Fordította: Nagy Katalin. Balu-Typo Med. Bt. Budapest.
- MUNKÁCSI 1892–1902 = Munkácsi Bernát: *Vogul népköltési gyűjtemény*. I. köt. Budapest.
- MUNKÁCSI 1910 = Munkácsi Bernát: *Vogul népköltési gyűjtemény*. II. köt. 2. füzet. Budapest.
- NAGY 2002 = Nagy Katalin: „A dob a tetőnyíláson keresztül került a házba” avagy a hanti irodalmi szövegek beszerkezése az olvasók előismereteibe. In: *Kommunikáció–nyelv–művészet*. Az ELTE Tanító-és Óvóképző Főiskolai Karának Tudományos Közleményei XX. Trezor.
- NAGY 2003 = Nagy Katalin: A hanti holocaust írója. Levélinterjú Jeremej Ajpinnal. *Magyar Napló* XV. évf. 6. sz.
- VÉRTES 1990 = Vértés Edit: Szibériai nyelvrokonaink hitvilága. Tankönyvkiadó. Budapest.

A SZABAD FÜGGŐ BESZÉD, A SZABAD EGYENES BESZÉD ÉS A SZÓBELISÉG–ÍRÁSBELISÉG PARADIGMA

BENCZIK VILMOS

Bevezetés

Jelen dolgozat arra keresi a választ, hogy a *szabad függő beszédnek* (style indirect libre) nevezett, s az irodalmi szövegek széles körében a 19. század második felétől elterjedt beszédidézési mód áll-e valamilyen kapcsolatban a szóbeliség–írásbeliség paradigmával. Vizsgálódásunkba bevonjuk a *szabad egyenes beszédet* (style direct libre) is, amelyről sokkal ritkábban esik szó a magyar stilisztikai szakirodalomban, de mint stilisztikai tény jelen van a magyar nyelvű szépirodalomban (igaz, jelentősebb számban ez a stiláris eszköz először a nyugati — főként angol, francia, spanyol — nyelvekből fordított szépprózában bukkant fel a hatvanas-hetvenes évektől kezdve¹). Arra szeretnénk választ találni, hogy a szabad függő beszéd és a szabad egyenes beszéd jelensége mennyiben köthető a szóbeliséghez, mennyiben az írásbeliséghez, és egyáltalán: mennyire értelmezhető ennek a két stiláris eszköznek a genezise és működése a szóbeliség–írásbeliség paradigma fogalomrendszerében, s hogy az ilyesfajta értelmezés nyújt-e gyümölcsöző szempontokat ahhoz, hogy jobban megértsük az irodalmi szöveg működési mechanizmusát.

Ennek megfelelően dolgozatunk az alábbi részekre tagolódik:

1. A beszéd narrációbeli idézésének lehetséges módjai.
2. A szabad függő beszéd (a továbbiakban: SZFB) és a szabad egyenes beszéd (a továbbiakban: SZE) rövid története.
3. A szóbeliség–írásbeliség paradigma dimenziói.
4. A SZFB, a SZE és a szóbeliség.
5. A SZFB, a SZE és az írásbeliség.
6. Konklúzió.

1. A beszéd narrációbeli idézésének lehetséges módjai. Henri Jaquier szerint a beszéd narrációbeli idézésének csupán két alapvető módja, tiszta formája van: az egyik az *egyes beszéd* ('oratio recta'), a másik a *függő beszéd*

¹ A SZFB-del és főként a SZE-del először e sorok írója is műfordítóként találkozott latin-amerikai regényekben a hetvenes évek elején. Érdekes módon ez a körülmény alátámasztani látszik Balynak és Lipsnek a későbbiekben idézett — véleményünk szerint semmiképpen sem helyes — álláspontját, miszerint a SZFB az írott szövegek fordításaival terjed nyelvről nyelvre.

(‘oratio obliqua’) (idézi Murvai 1980: 45–46). Ez a felfogás az összes többi idézési formát (a SZFB-et is) a két alapforma származékának vagy ötvözetének — vegyes stílusnak, ’style mixte’-nek — tekinti.

Jaquier-nek ’rendszerint’ szempontból természetesen igaza van (és erről természetesen ildomos lenne nem megfeledkeznünk, mert mégiscsak a rendszerint tükrözi az egyes fogalmak tényleges hierarchiáját!), a beszédidézés származékos módjai azonban a gyakorlati stilisztikában igen fontos szereppel bírhatnak, ezért az alábbiakban vázlatosan áttekintjük a beszéd narrációbeli megjelenítésének valamennyi lehetséges módját. Az áttekintés során mindegyik Genette-nek a *Figures III*-ban közzétett szövegeire (Genette 1972), továbbá Ernst Rudinnak Genette ez irányú nézeteit összefoglaló írására (Rudin 2003*) támaszkodunk.

1.1. Narrativizált vagy elbeszélt beszédről (‘discours narrativisé/raconté’) akkor beszélünk, amikor az elbeszélőtől úgy értesülünk valakinek a szavairól (külső beszédéről) vagy éppen a gondolatairól (belső beszédéről), hogy a híradás nem idézi meg az eredeti közleménynek sem a szóhasználatát, sem a stílusát, csupán a tartalmát. A beszédre való híradás minden tekintetben — szóhasználat, grammatika, stílus — integrálódik, belesimul az elbeszélő szövegébe, attól semmilyen tekintetben nem különbözik². Ebben az esetben az elbeszélt beszéd csupán egyike az elbeszélt cselekedeteknek, semmilyen tekintetben nem különbözik tőlük: az a körülmény, hogy a *nyelvvél* elbeszélt cselekedet maga is egy *nyelvi* teljesítmény volt, itt nem bír semmilyen jelentőséggel.

1.2. Függő beszédről (‘oratio obliqua’; Genette elnevezése: ‘discours transposé’, ‘style indirect’) akkor beszélünk, amikor az elbeszélő a megidézett (külső vagy belső) beszédet beleépíti saját narratív szövegének a szintaxisába és grammatikájába, a szóhasználat tekintetében viszont valamelyest kötődik a megidézett megnyilatkozáshoz³ — tulajdonképpen ez a kötődés különbözteti meg a narrativizált beszédetől.

Megidézett külső beszéd:

Az éjjeliőrök azt mondták, hogy rablás esetén nekik nem feladatuk ellenállást tanúsítani.

² Genette példája: „J’informai ma mère de ma décision d’épouser Albertine” [‘Tájékoztattam anyámat arról a döntésről, hogy feleségül veszem Albertine-t’] (Genette 1972: 191).

³ Genette példája: „Je dis à ma mère qu’il me fallait absolument épouser Albertine” [‘Megmondtam anyámnak, hogy okvetlenül muszáj feleségül vennem Albertine-t’] (uo.).

[Egészen pontosan az éjjeliőrök a következőket mondhatták: „*Rablás esetén nekünk nem feladatunk ellenállást tanúsítani.*”]

Az eredeti megnyilatkozáshoz képest változott az elbeszélői nézőpont, s a függő beszéd mindössze annyiban tér el a ténylegesen elhangzott beszédétől, hogy viseli a nézőpontváltásból adódó grammatikai konzekvenciákat: a többes szám első személyt a függő beszédben többes szám harmadik személy váltja fel.

A megidézett beszéd belső beszéd vagy kimondatlan gondolat is lehet:

Az éjjeliőrök azt gondolják, hogy nem kapnak akkora fizetést, hogy az életüket is kockára tegyék a bank pénzéért.

A függő beszéd szokásos formája a 'hogy' kötőszóval bevezetett tárgyi alárendelés, amelynek kiváltója a főmondatban egy mondás/gondolás jelentésű tárgyas ige.

1. 3. A szabad függő beszéd ('style indirect libre'⁴) a függő beszéd különleges esete, egyben átmenet is a függő beszéd és az egyenes beszéd között⁵ (Lips 1926: 101). Az elbeszélő szövegén belül anélkül szólal meg a történet egy szereplője, hogy akár mondást jelentő felvezető ige, akár kötőszó vagy bármilyen egyéb jelezné, hogy ettől a pillanattól kezdve nem az elbeszélőt halljuk. Lips úgy látja, hogy a SZFB két gondolkodásmód „összszavazásának” az eredménye⁶ (uo.).

Genette rámutat, hogy ez a szövegforma⁷ hordoz magában némi kétértelmű bizonytalanságot: gyakran nem dönthető el könnyen, hogy egy ilyen típusú megnyilatkozás külső vagy belső beszéd jellegű, de még az sem, hogy az elbeszélőtől vagy a történet szereplőjétől származik-e.

Az alábbi példában mindkét vonatkozás viszonylag világosan tárul az olvasó elé — az aláhúzott függő beszéd nagy valószínűséggel az éjjeliőröknek (és nem az elbeszélőnek) tulajdonítható, s az is sejthető, hogy a felidézett szavakat nem mondták, hanem inkább csak gondolták:

⁴ A formának nincs latin neve, mivel a klasszikus stilsztika nem ismeri. Murvai Olga ugyan használ rá latin elnevezést ('oratio obliqua libera' — Murvai 1980: 12), ez azonban nem terjedt el a szakirodalomban.

⁵ „Le style indirect libre est un procédé intermédiaire qui rapelle le direct et l'indirect ordinaire...” Szabó Mihály a jelen íráshoz fűzött egyik lektori észrevételében ezzel szemben úgy látja, hogy a SZFB helyét inkább a narrativizált beszéd és a függő beszéd között jelölhetnénk ki. Mindkét megközelítésnek van vitathatatlan logikája — a kérdés valószínűleg megérdemelné a jelenleginél elmélyültebb elemzést.

⁶ „Il provient [...] de la confusion entre deux types de pensée...”

⁷ Genette példája: „J'allai trouver ma mère: il me fallait absolument épouser Albertine” ['Felkerestem anyámat: okvetlenül muszáj feleségül vennem Albertine-t'] (I. m.: 192).

Az éjjeliőrök pedig úgy vannak vele, hogy nem kapnak ők akkora fizetést, hogy az életüket is kockára tegyék a bank pénzéért.

A következő példa azonban mindkét vonatkozásban lebegő, bizonytalanságot sugalló. Az aláhúzott szöveg első pillantásra szabad függő beszédnek látszik, ám ha jobban megnézzük, rájövünk, hogy nem is okvetlenül az, értelmezhető lehetne akár az elbeszélő megállapításaként is.

Az éjjeliőröknek nem kell lögyakorlatra járniuk: nem kapnak ők akkora fizetést, hogy az életüket is kockára tegyék a bank pénzéért.

Ha viszont eldöntjük a kérdést, és az éjjeliőröket tekintjük az aláhúzott szövegrész forrásának, felmerül egy további bizonytalanság is, nevezetesen az, hogy a szöveg külső beszéd, vagy belső beszéd: bármelyik lehetőség igazolható.

A jelenség — a SZFB — helyét lényegében máig érvényes helyességgel Bally határozta meg, amikor a függő beszéd és a pontosan körülhatárolt egyenes beszéd közötti átmenetként jelöli ki⁸ (vö. Lips 1926: 220). Ez az átmeneti jelleg igazából két forrásból táplálkozik. Egyrészt abból, hogy a megnyilatkozás alanya tekintetében változás és bizonytalanság lép fel; másrészt abból, hogy a megidézett beszédet tartalmazó tárgyi mellékmondat elöl elmarad a (sok tekintetben orientáló) kötőszó⁹, ami természetesen szintén a bizonytalanságot erősíti fel (Lips 1926: 115).

1. 4. Egyenes beszéd ('oratio recta', 'style direct', Genette elnevezése: 'discours rapporté'¹⁰). A beszédidézésnek ez a módja „mimetikusan” — tehát mind tartalmi, mind formai szempontból híven — reprodukálja egy szereplő szavait, az elbeszélő ilyenkor csak különböző eszközökkel (központosítás, bekezdések stb.) strukturálja a szereplő szövegét; ugyancsak a strukturálást szolgálják az elbeszélő által közbevetett, magyarázó, pontosító célt szolgáló igék ('mondta', 'felelte', 'kérdelte' stb.). A köznyelv ezt a szövegformát párbeszédnek nevezi.

— *Hogyhogy nem halt meg?* — találgatták a piuraiak. — *Hogy maradhatott életben, hiszen kitépték a nyelvét, és kiszúrták a szemét!*

⁸ „... entre le style indirect et le style direct nettement marquée.”

⁹ „Ainsi le style indirect libre français s'explique de deux manières: il repose, d'une part, sur une confusion et un changement dans le sujet du discours; en second lieu, il dérive de l'indirect subordonné.”

¹⁰ Genette példája: „Je dis à ma mère: il faut absolument que j'épouse Albertine” [‘Azt mondtam anyámnak: feltétlenül feleségül kell vennem Albertine-t.’ Genette 1972: 192].

— *Nehéz lenne megmondani* — felelte doktor Pedro Zevallos, s értetlenül ingatta a fejét. — *Talán a nap és a homok behegesztette a sebeket, s így nem vérzett el.*

— *A Gondviselés műve* — bizonygatta Padre García. — *Isten kifürkészhetetlen akarata.*

(Mario Vargas Llosa: A Zöld Palota. Benczik Vilmos fordítása. Magvető, 1974. 157. old.)

A példában a dőlt betűvel jelöltük az egyenes beszédet: ezek a szövegrészek a szereplőktől származnak. Az álló betűs szöveg az elbeszélő szavait tartalmazza — az elbeszélő ezekkel a szövegekkel (valamint a gondolatjelekkel) helyezi mintegy keretbe a megidézett beszédet¹¹.

1. 5. A szabad egyenes beszéd — a továbbiakban SZEB — ('style direct libre', 'free direct speech/ discourse') abban különbözik az egyenes beszédétől (Nordquist terminusával: *keretes egyenes beszédétől*), hogy az elbeszélő központosítási jelek és segédszavak segítségével nem ágyazza bele a szövegésszébe a megidézett beszédet. Így a szöveg olvasásakor az olvasónak nincs közvetlen, nyilvánvaló támpontja arról, hogy éppen kinek a szövegét is olvassa.

Már meglátták őket, kapitány úr, mutat Roberto Delgado tizedes fölfelé a meredek partra, már elmentek, hogy jelentsék, a csónakok egymás után partot érnek, tizenegy ember ugrik ki a szárazföldre, két katona a kiálló sziklához köti a csónakokat, Julio Reátegui húz egyet a kulacsából, Artemio Quiroga kapitány leveti az ingét, a vállá, háta csupa izzadság, kicsavarja, don Julio, ez az átkozott forrás az agyvelejét is felforralja az embernek.

(Mario Vargas Llosa¹²: A Zöld Palota. Benczik Vilmos fordítása. Magvető, 1974. 159. old.)

A példa szövegében a SZEB-et dőlt betűk jelzik: az első két szövegrész Delgado tizedes szájából hangzik el, a harmadik szövegrészt Quiroga kapitány mondja; a szöveg többi része az elbeszélőtől származó szokásos nar-

¹¹ Ása Nordquist 2001-ben a Göteborgi Egyetemen megvédett PhD-disszertációjában a 'framed direct speech' ('keretes egyenes beszéd') találó és szellemes terminussal különbözteti meg a beszédirőzést ezt a fajtáját a szabad egyenes beszédétől ('free direct speech') — (Nordquist 2001: 64). Nordquist terminusa szándékában egy töről fakad Lips 'style direct nettement marquée' terminusával (l. 8. lábjegyzet).

¹² Vargas Llosa hőseinek jellemét mindig cselekedeteiknek, gondolkodásuknak a megidézésével, nem pedig szerzői jellemzéssel alakítja ki, s ennek során minden regényében nagymértékben él a SZFB és a SZEB eszközével. ('Le héros vargas llosien se construit dans l'action, il n'est jamais présenté ou décrit par le narrateur.' Vö. Trofin*)

ráció (kivéve 'a háta, a vállá csupa izzadság' szavakat, amelyek egyértelműen leírásnak tekintendők).

A fenti rövid szövegrészletben tehát az olvasó három különböző forrásból származó szövegsnittekekkel találkozhat, s ezek határát illetően semmiféle tipográfiai, központosítási vagy nyelvi támpontot nem kap: ez sajátos elbizonytalanító homályt és nyugtalanító lüktetést, vibrálást kölcsönöz a szövegnek. (Jól lemérhető a SZEB sajátos stílushatása például azzal, ha az előbbi szöveget keretes egyenes beszédre — szokásos párbeszédes formára — írjuk át.)

Bár a SZEB alkalmazása a modern magyar prózában is viszonylag gyakori, a 'szabad egyenes beszéd' terminus használata a magyar nyelvű szakirodalomban igen ritka — a kevés kivétel egyike Zsadányi Edit, aki Krasznahorkai László *Az urgai fogoly* című regényéről írva szól „szabad egyenes beszédéről”, ő viszont a terminust gyaníthatóan nem csupán az egyik beszédidézési mód elnevezéseként, hanem tágabb értelemben használja¹³ (Zsadányi 1999: 106). Meglehetősen különös a SZEB-nek a szakirodalom által történő ignorálása, mivel ha a 'függő beszéd' mellett létezik 'szabad függő beszéd', természetesen látszana, hogy az 'egyes beszéd' mellett létezzen „szabad egyenes beszéd” is a rendszerben. Dolgozatunkban a 'szabad egyenes beszéd' (SZEB) terminust ebbe a párhuzamosságba illeszkedő jelentéssel használjuk.

1. 6. A belső monológ ('monologue intérieur', 'stream of consciousness'; Genette terminusa: 'discours immédiat' ['közvetlen beszéd']¹⁴) a szabad egyenes beszéd különleges fajtája¹⁵, mondhatni halmozódása, amikor a mű

¹³ „A szövegbe gyakran épül be vendégszöveg szabad egyenes beszéd formájában, a forrás megjelölése nélkül.” — Ebből úgy tűnik, Zsadányi bármely vendégszöveget szabad egyenes beszédnek tekint.

¹⁴ Genette azért nem fogadja el a 'monologue intérieur' elnevezést, mivel szerinte e szövegforma esetében nem a belső jellegen van a hangsúly, hanem azon, hogy ez a szövegforma az elbeszélő bármilyen fajta beavatkozása nélkül bontakozik ki. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a genette-i megállapítás helyességét, mivel igen sok irodalomelméleti/stilisztikai kézikönyv a megtévesztő név miatt (az angol 'stream of consciousness' még a 'monologue intérieur'-nél is megtévesztőbb) a belső monológot stilisztikai/narratológiai szempont helyett inkább pszichológiai szempontból vizsgálja, s a 'belső monológ' szócikkben többnyire még utalás sincs az egyenes beszédre, a függő beszédre, a SZFB-re vagy pláne a SZEB-re (vö. többek között Cuddon 1999, Bárdos – Szabó B. – Vasy 2001).

¹⁵ Ha a belső monológgal kapcsolatban egyaránt felmerül a narratológiai megközelítés, az többnyire a SZFB-del való összekapcsolására irányul: ezt teszi Kovács Endre a Világirodalmi lexikon 'belső monológ' címszában (Kovács 1970: 814–815), s lényegében — bár Kovácsnál jóval árnyaltabban — Kocsány Piroska is a közelmúltban (Kocsány 1996 és 1998). A kérdést felvető jelenség sokkal összetettebb annál, hogy itt egyértelműen állást foglalhatnánk, annyi azonban el-

valamely szereplője oldalakon át beszél anélkül, hogy az elbeszélő keretbe helyezné, magyarázná vagy kiegészítené a szavait. A szöveg laza szerkesztéséből, esetenként szintaktikai-grammatikai elrendezetlenségéből — és persze a szöveg tartalmából is — az olvasó számára nyilvánvaló, hogy a szóban forgó szöveg ténylegesen nem *hangzott/hangzik* el, hanem a szereplő tudatfolyama, belső beszéde, belső monológja.

A belső monológ első markáns példáját Edouard Dujardin (1861–1949) *Les luriers sont coupés* ('Elhervadt a babér', 1887) című regénye nyújtja¹⁶, a szövegmódot azonban évtizedekkel később Joyce *Ulyssese* teljesíti ki. Gyakorta és széleskörűen élt a belső monológ eszközeivel William Faulkner is, mindenekelőtt a *The Sound and the Fury* ('A hang és a téboly', 1929) című regényében (vö. Rudin 2003*).

2. A SZFB és a SZEZ története

2.1. Külön kell szót ejtenünk a SZFB történetéről és a SZFB tudatosulásának a történetéről, a kettő ugyanis nem esik egybe: az SZFB szórványosan valószínűleg jóval korábban megjelent a nyelvhasználatban, mint ahogy a nyelvészek és a nyelvhasználók általában felfigyeltek rá.

2.2. A jelenség tudatosulásának történetét Charles Bally 1912-ben megjelent cikkéhez (Bally 1912) szokás kötni, amelyben Saussure neves tanítványa elsőként írja le a jelenséget, mindenekelőtt Flaubert műveiből merítve a példákat. A SZFB-et Bally kezdetben kizárólag a francia nyelv és irodalom termékének látja, ám hamarosan német és angol nyelvű szövegekben is rábukkan a jelenségre; egy két évvel később íródott tanulmányában már gondolkodási alakat lát benne, s nyelvközi ('interlinguistique') jellegűnek tekinti (Bally 1914; vö. még Lips 1926: 222–223).

Bally egy 1922-ben írt cikkében röviden áttekinti a SZFB történetét¹⁷ (idézi Lips 1926: 117). Úgy látja, hogy e szövegforma gyakorisági görbéje

mondható, hogy a belső monológ szövege természeténél fogva inkább az egyenes beszéddel mutat közelebbi kapcsolatot. Az más kérdés, hogy az irodalmi gyakorlatban valószínűleg a SZFB gyors elterjedése és viharos sikere képezte a belső monológ megszületésének az alapját mind az író, mind az olvasó oldaláról nézve.

¹⁶ Negyvennégy évvel később, 1931-ben Dujardin 'Le monologue intérieur' címmel külön esszét is szentel az általa „feltalált” szövegformának.

¹⁷ „Sa courbe de fréquence est caractéristique de certaines attitudes littéraires remarquables. Connue de l'ancien français, le style indirect libre meurt, on peu s'en faut, à la Renaissance, si ce n'est avant: il ne survit que chez les gardiens de la libre tradition gauloise; Rabelais en présente des traces. La Fontaine en fait un des procédés favoris, et avec quel charme incomparable il le manie! Les purs classiques l'ignorent, asservis qu'ils sont à la phrase latin, à laquelle ce tour est

bizonyos irodalmi magatartásformákkal és alapelvekkel hozható összefüggésbe. A SZFB megjelenik a régi francia irodalomban, hogy azután a reneszánsz idejére szinte teljesen kihaljon; ekkortájt csupán Rabelais-nál fordul elő. Már a 16. század szellemétől is idegen az igazi SZFB, a középkorra jellemző homállyal szemben itt ugyanis nincs helye a bizonytalanságnak. Az író minden tekintetben objektivitásra és világosságra törekszik: élesen elkülöníti magát műve szereplőitől, kerüli a félreérthetőségnek, a többértelműségnek még az árnyékát is, mind a tartalom, mind a forma tekintetében¹⁸ (Lips 1926: 129). A klasszicizmus szerzői erősen kötődnek a klasszikus latin szintaxisához — amelytől teljesen idegen ez a beszédidézési forma —, következésképp nem használják a SZFB-et; a kor szerzői közül La Fontaine az egyetlen kivétel, aki igen széleskörűen és hatásosan él ezzel a szövegformával.

A klasszicista szerzők idegenkedésében persze nincs semmi meglepő: a SZFB sejtelmes, bizonytalan lebegése a legkevésbé sem hozható összhangba a *claire et distincte* követelményével. A 17. századra a SZFB már teljes fegyverzetében készen áll, de nem tudnak mihez kezdeni vele (mint már említettük, az egyetlen La Fontaine kivételével) — a kor szelleme nem kedvezett a szélesebb körű elterjedésének¹⁹ (Lips 1926: 148).

Száz évvel később Rousseau viszont már gyakran és természetes közvetlenséggel használja a SZFB-et, amelyet igazából a romantikusok hoznak divatba, de csak Flaubert lesz az, aki igazán kifinomult és artisztikus kifejezőeszközzé avatja (vö. Culler 1985: 62, 113, 140). A SZFB Zola szövegeiben is hangsúlyosan jelen van: ő azonban ezt Flaubert-nél sokkal kevésbé mértéktartóan és hatásosan teszi. A SZFB a huszadik század elejének irodalmában is kedvelt írói eszköznek számít — a magyar irodalomban talán Móricz használja leggyakrabban.

Lips monográfiájában hosszú fejezetet (117–196. oldal) szentel a SZFB francia irodalombeli történetének. Imponálóan nagy példaanyagot vonultat

étranger. Il reparaît chez les émancipateurs; Rousseau le pratique spontanément, les romantiques le remettent à la mode et chez Flaubert il devient une forme d'art capable des effets les plus délicats [...]; mais déjà Zola le schématise et en abuse, c'est maintenant un cliché courant de syntaxe littéraire.”

¹⁸ „Le seizième siècle n'est plus aux tours embryonnaires et ambigus que connaissait le moyen âge; son style indirect libre ne provient pas d'une attitude incertaine de l'écrivain. Celui-ci est objectif; il désire différencier de ses personnages, attribuer sa part à chacun; il évite l'équivoque aussi bien dans la pensée que dans la forme.”

¹⁹ „Au dix-septième siècle [...] le style indirect libre est constitué, mais on ne sait qu'en faire; l'esprit du temps lui est contraire; un seul écrivain, La Fontaine, a su en tirer des effets merveilleux.”

fel, s pontos, világos kritériumokon alapuló elemzésekkel kíséri végig a forma metamorfózisait. Ezekből megtudjuk például, hogy Diderot-nál a SZFB szinte mindig ténylegesen elhangzott beszédet jelenít meg, s inkább intellektuális jellegű²⁰ (Lips 1926: 157). Ezzel szemben Rousseau-nál a SZFB sokkal inkább az emocionalitás kifejezésének az eszköze²¹ (i. m.: 158). Mme de Staël, Chateaubriand, Victor Hugo, Vigny, Nodier egyaránt inkább gondolatokat jelenít meg a SZFB segítségével, mint beszédet; gyanítható, hogy ez nem annyira stíláriis preferenciáiknak tudható be, mint inkább annak, hogy korukban egyre inkább az ember belső világa válik az irodalmi ábrázolás tárgyává.

A SZFB 1912-es „felfedezését” követően e beszédidézési forma rengeteg előképére bukkantak rá a különböző nyelvű irodalmakban (Fielding, Jane Austen, Scott; Goethe; Puskin), e példák többsége azonban ugyancsak vitatott. A stilisztika tudománya ma úgy tartja, hogy a SZFB a maga teljességében leginkább a 19–20. század irodalmában lelhető csak fel (Kocsány 1996: 329).

2. 3. A SZEZB története a SZFB-énél sokkal kevésbé van feltárva. Először leginkább a belső monológra épülő ún. tudatfolyamregényben találkozhatunk vele (James Joyce, Virginia Woolf, Dorothy Richardson regényei), de sporadikusan bizonyára korábban is felbukkanhatott. A belső monológ divatjának lecsengése után a SZEZB a francia új regényben és főként a latin-amerikai prózában jelenik meg. A SZEZB a tudatfolyamregényben szokásos tiszta, homogén formájában könnyebb feladatot jelent az olvasó számára, mint amikor az elbeszélői szövegben elszórtan jelenik meg; erős stílushatása miatt azonban egyelőre nem várható, hogy ez az utóbbi, az olvasót nehezebb feladat elé állító használati mód „kimegy a divatból”.

3. A szóbeliség–írásbeliség paradigma lényegében a betűírás (fonetikus ábécé) Kr. e. 8. századbéli feltalálása óta létezik. Az ezt megelőző szillabikus és mássalhangzóíró rendszerek csak korlátozott mértékben hozták létre a szóbeliség–írásbeliség dichotómiákat, az ezeknél is korábbi ún. jelentésrögzítő írásrendszerek pedig átnyúlván a hangzó nyelven teljesen különálló rendszerként — autonóm grafikus nyelvként — működtek, s így nem volt tényleges érintkezésük a szóbeliséggel (vö. Benczik 2001: 55–74).

²⁰ „Chez Diderot le style indirect libre rapporte presque exclusivement des paroles...” „Le style indirect libre de Diderot a une physionomie singulièrement intellectuelle.”

²¹ „Chez lui [Rousseau] le style indirect libre est juste le contraire de celui de Diderot; il est surtout exclamatif et interrogatif...”

Bár az írásbeliség–szóbeliség paradigma a Kr. e. 8. századtól fogva jelen van az emberiség életében, a szóbeliség és az írásbeliség eltérő jellegének konstatálása hosszú időn át csupán „pislákol” az emberiség tudatában, ahogy Nyíri Kristóf írja (Nyíri 1998: 12). A nyelv és a kommunikációs technológiák viszonyáról való gondolkodásnak először a fonográf és a telefon feltalálása — s ezzel a másodlagos szóbeliségnek nevezett kommunikációtörténeti korszak megkezdődése — adott lendületet az 1870-es években, hogy azután a 20. század elején megszorodjanak az ezzel kapcsolatos kutatások, amelyek igazán persze csak az 1960-as évektől kezdve bontakoznak ki, mindekelőtt Walter J. Ong²² és Marshall McLuhan munkásságának köszönhetően.

3. 1. A szóbeliség és az írásbeliség viszonya történetileg három nagy szakzra bontható.

Az *első szakasz* a betűírás feltalálásától egészen a könyvnyomtatás megjelenéséig tart. Ez alatt a bő két évezred alatt az írás csupán az emberek töredékének az életében volt jelen, s náluk is csupán felszínes, megközelítőleg sem elmélyült, interiorizált módon. Ebből adódóan az írást szinte kizárólagosan a hangzó beszéd hű rögzítésére használták, a szövegalkotás és a szövegfogadás egyaránt szóban történt (az ember önmaga számára is hangosan olvasott — az önmagunk számára történő olvasás teljes elnémulása csupán a 18. század végén válik általánossá). Ebben a szakaszban az írásnak nincs semmiféle autonómiája. Ekkor a szövegek *mediálisan*²³ — tehát a médium szempontjából — lehetnek szóbeliek vagy írásbeliek, *koncipiálisan* — a szöveg genezise és a genezis által meghatározott felépítése, szerkezete tekintetében — azonban minden szöveg szóbeli²⁴.

A *második szakasz* a könyvnyomtatás 15. századbeli megjelenésétől a 18–19. század fordulójáig tart. A könyvnyomtatás technológiájának köszönhetően az írás mind extenzív, mind intenzív tekintetben jelentős fejlődésen megy át. Mivel egyre több olvasnivaló áll rendelkezésre, ráadásul egyre alacsonyabb áron, megszorodik az írni-olvasni tudó emberek száma, akik

²² Ong híres könyvének (Orality and Literacy. The Technologizing of the Word, 1982) vonatkozó fejezete (Az elsődlegesen szóbeli kultúrák legújabb kori felfedezése) magyarul is olvasható (Nyíri–Szécsi 1998, 39–55).

²³ A szóbeliség–írásbeliség paradigma mediális és koncipiális dimenziójáról l. bővebben Benczik 2001: 136–141.

²⁴ Az írás mint autonóm közlésforma természetesen már az antikvitás kitüntetett pillanataiban is megjelent, markánsan és szélesebb körben azonban csak a könyvnyomtatás megjelenését követően találkozhatunk vele.

elődeiknél egyenként is sokszorosan több írott szöveget fogadnak be. Ennek köszönhetően az írás-olvasás képessége elmélyül, az írást kezdik már nem csupán a szóban elhangzott szöveg lejegyzésére használni: létrejön az írás autonómiája. Az ember rájön, hogy írásban sokkal komplexebb és jelentéssűrűbb szövegek létrehozására képes, mint szóban, továbbá arra is, hogy ezeket a szövegeket (némán) olvasva át is tudja tekinteni, meg is tudja érteni: ily módon az írásnak az írni-olvasni tudás elmélyüléséből fakadó autonómiája a szóbeli nyelvhasználatban szokásosnál sokkal összetettebb, bonyolultabb tartalmú és nyelvezetű szövegeket eredményezett: ezzel létrejött a koncipiális írásbeliség. Erre a szakaszra (15–18. század) az jellemző, hogy a mediálisan szóbeli — tehát ténylegesen hangzó — szövegek koncipiálisan is szóbeliek, a mediálisan írásbeli — tehát papírra írt — szövegek pedig koncipiálisan is írásbeliek. Ez a helyzet természetesen magában rejtette a beszélt és az írott nyelv végletes eltávolodásának a lehetőségét is, ami egyes esetekben be is következett.

A *harmadik szakaszt* a 18. század végétől napjainkig terjedően számíthatjuk. Ekkor válik általánossá és intenzívvé a szóbeli és az írásbeli szövegek már korábban is megkezdődött állandó interferenciája. Ez a jelenség megtöri a szövegek koncipiálításának és medialitásának viszonylagos egységét: egyes szóbeli szövegek az írásbeli fogalmazás mintáit követik, miközben bizonyos írott szövegek alkotói a szóbeliség szövegépítési szabályai szerint járnak el. Így jön létre számos „hibridnek” tekinthető szövegfajta: egy magánlevél mediálisan írásbeli (merthogy írva van), koncipiálisan viszont inkább szóbeli, mert egy hozzánk közelálló személlyel „felszavakból is értjük egymást”, nincs szükségünk a koncipiális írásbeliséget jellemző explicitségre; egy tudományos előadás ezzel szemben mediálisan szóbeli (merthogy hangzó nyelven mondják), koncipiálisan viszont írásbeli, mivel a téma bonyolultságából és elvontságából adódóan kénytelen az írásbeliség pontosabb és körülhatároltabb szövegépítési elveit követni. Fontos leszögeznünk, hogy míg a szóbeliség–írásbeliség paradigma mediális dimenziójában egymást kizáró ellentéttről van szó (egy szöveg mediális szempontból értelemszerűen vagy szóbeli, vagy írásbeli: átmeneti, köztes állapot nem lehetséges), a koncipiális dimenzióban szó sincs kizáró ellentéttről. Koncipiális szempontból nincs tisztán szóbeli vagy írásbeli szöveg, a szövegek igazából egy graduális skálán helyezkednek el: egy-egy konkrét szövegről csak azt mondhatjuk el, hogy *inkább, nagyobb részben, döntő mértékben stb.* írásbeli vagy szóbeli (vö. Koch–Osterreicher 1994: 588, továbbá Neumer 2003: 13).

3.2. Az oralitás reneszánsza. A koncipiális írásbeliségben eluralkodó bonyolultság — helyenként nyakatekertség — a 18. század második felében kiváltott a szellemi életben egy írásellenes lázadást, amellyel párhuzamosan bontakozott ki az oralitás reneszánsza és felértékelődése. A változást többek között a szóbeli költészetet gyűjtő és hamisító Macpherson és a szóbeli költészetet gyűjtő Herder neve fémjelzi, no meg persze Rousseau-é, aki 1780 körül írt híres esszéjének — *Essai sur l'origine des langues* ['Esszé a nyelvek eredetéről'] — ötödik fejezetében ugyancsak leszedi az írásról a keresztyvizet (Rousseau 1995: 384). Esszéjében Rousseau a szóbeliség–írásbeliség paradigmát lényegében a természetesség–mesterségesség paradigmával azonosítja, jó kétszáz esztendőre meghatározva az ezzel kapcsolatos közgondolkozást.

A klasszicizmus körzövel-vonalzóval megszerkeszthető írásbeli tökélyét a lélekből kiszakadó élőszó kócos eredetiségére váltó romantika lényegében az oralitást tűzi a zászlajára. Ám a tényleges — mediális — szóbeliség éppen ekkortájt szorul ki végérvényesen az irodalom világából: az irodalmi műveket az írók és költők tipikusan *némán* írva hozzák létre, az olvasók pedig *némán* olvasva fogadják be; ezt a néma olvasást azonban kíséri egy belső hangzás, egy virtuális akusztikum, amely az olvasónak a szóbeli nyelvhasználat során elraktározódott akusztikus sémáira támaszkodik. Ez az objektívan nem létező virtuális akusztikum olyan fontos szerepre tett szert, hogy az elmúlt kétszáz-kétszázötven esztendőben az irodalmi művek értékelésében állandó szerepet kapott az adott mű hangzásvilága; annak ellenére, hogy a szövegeket némán alkották, és némán fogadták be, s a többségük soha nem nyert akusztikai konkretizációt.

Ha a mediális oralitás virtuális létre szorul is vissza, a koncipiális szóbeliség a romantikában reneszánszát éli. A romantika irodalomesztétikája az oralitás nyelvműködésén alapul: például irodalmi értékkritériumnak tekinti a szóbeliségre jellemző komplex szójelentéseket, illetve a szóképek tekintetében a klasszicizmusban előtérben levő, az írásbeliséghez kötődő metonímiával szemben a romantika szerzői a szóbeliséggel rokonságot mutató metaforát részesítik előnyben (vö. Benczik 2005). Összegzésként elmondható tehát, hogy az irodalom színváltozásai jól leírhatók és értelmezhetők a szóbeliség–írásbeliség paradigma keretei között. Különösen érvényes ez a 18–19. század fordulóján — a klasszicizmus és a romantika között — bekövetkező paradigmaváltásra: ettől kezdődően az irodalmi szöveget mediálisan az írásbeliség, koncipiálisan pedig a szóbeliség jellemzi.

4. A SZFB, a SZE B és a szóbeliség kapcsolatának vizsgálata során kézenfekvően adódik a szempont, hogy mindkét stilisztikai eszköz tulajdonképpen beszédidézési technika, s mint ilyen természetszerűen kötődik a mediális szóbeliséghez.

4. 1. A szóbeli narrátor beszéd idézése során nagyon ritkán él az egyenes beszéd eszközével. Számára a beszéd idézésének leggyakrabban alkalmazott eszköze a függő beszéd²⁵. Valószínűleg azért van így, mert az egyenes beszéd alkalmazása a narrátor számára saját jelenlétének szinte a teljes feladását jelenti, a szóbeliségnek viszont a *jelenlét* hangsúlyozottan integráns része, miként a fonocentrizmus kárhoztatása során ezt Derrida lépten-nyomon hangoztatja. A szóbeli narrátort a függő beszéd irányába tereli az a körülmény is, hogy az egyenes beszéd szóbeli megjelenítésének nincs olyan egyértelműen egyezményes eszköze, mint az írásbeli megjelenítésnek (új bekezdés, gondolatjelek, idézőjelek); az egyenes beszéd szóbeli elkülönítésére lényegében egyedül a hangszín változtatásának a lehetősége áll rendelkezésre, ez viszont a narrátortól — különösen egy többszereplős párbeszéd idézésekor — különleges előadói kompetenciát követelne meg.

A SZFB alkalmazása során a narrátor csak részben adja át a szót a szereplőnek, így a saját jelenlétét sem adja fel teljes egészében, továbbá a hangszín változtatása is tompított lehet, nem muszáj a megidézett szereplő hangját utánoznia, elegendő, ha csupán eltér valamelyest a narrációban alkalmazott hangszíntől. A szóbeli narrátor számára a SZFB a beszédmegjelenítés fontos eszköze.

Szóban a hangszín világosan jelzi a befogadó számára, hogy itt „köztes” megszólalásról van szó, írásban viszont nincs semmilyen egyezményes grafikai támpont. Ez is oka lehet annak, hogy a SZFB-et szinte egyáltalán nem írták le azokban a századokban (15–18. század), amikor az írás autonómiájának a gyökeret verése elindult, majd kiteljesedett, mivel a SZFB homálya megzavarta volna ezt a folyamatot. A SZFB papírra vetésére csak a korábbi századokban kerülhetett sor, amikor a SZFB-nek még nem volt mit megzavarnia, illetve a 19. századtól kezdve, amikor az írás autonómiája már olyan izmos volt, hogy a SZFB homálya nem okozhatott kárt benne.

²⁵ Murvai Olga a szanszkrit nyelvre hivatkozva — amely csak az egyenes beszédet ismeri — úgy gondolja, hogy az egyenes beszéd volt az ősi, eredeti beszédidézési forma (Murai 1980: 40–41). Az európai hagyományban viszont a kiindulást a függő beszéd jelentette: az egyenes beszédet először csak Cicero alkalmazza *De amicitta* ('A barátságáról') című munkájában (Marcone 1997: 19).

Szóban a SZFB eredményez bizonyos polifóniát (pontosabban *bifóniát*), de bizonytalanságot nem. A befogadó az első pillanattól kezdve pontosan képben van: tudja, hogy a szóban forgó szövegsegmentumot ketten mondják — egy kicsit a narrátor, egy kicsit a szereplő. (Az pedig, ahogy az olvasó ezt megérti, hasonlatos az ún. 'direct semantic ratification'-höz²⁶, amelyben extralingvális kommunikációs eszközöknek is szerepük lehet.)

Írásban viszont a SZFB semmilyen formában nem különül el a narrátor szövegétől, a gyanútlan olvasó a narrátor szövegeként kezdi olvasni a SZFB-et, a SZFB azonban nem akar engedelmesen belesimulni a narrátori szöveg ívébe — az első pillanatban ez elbizonytalanítja az olvasót, kikökkenti a rutinszerű sztereotípiából, tájékozódási pontok keresésére sarkallja, s amikor végre meglegi ezeket a pontokat, a szöveg a két pont (a narrátor és a szereplő) között mintegy oszcillálni kezd, s ez a bifónia természetszerűleg esztétikai élvezet forrásává válik.

4. 2. Nehéz viszont ténylegesen kimutatni, hogy a szóbeli elbeszélő gyakorlatban milyen súllyal van jelen a SZFB és a SZE. Az orális irodalom lejegyzett alkotásainak az irodalmi köztudat számára ismert szövegkiadásában alig-alig találkozunk a SZFB-del, a SZE-del pedig szinte sohasem. Ennek oka azonban gyaníthatóan az lehet, hogy a gyűjtési szövegeket a szerkesztők beleillesztették az írásbeli közlés kialakult szabályrendszerébe: a SZFB esetén szorgosan kitették a tárgyi mellékmondatot bevezető kötőszót, a SZE esetében pedig a gondolatjelet, miközben a szóbeli elbeszélő a beszédidézés tényét eredetileg vélhetően szuprasegmentális nyelvi eszközökkel — mindenekelőtt hangszínnel²⁷ — jelezte (a SZFB-et mérsékeltebb, a SZE-et erőteljesebb hangszínváltással). Ezt a szempontot a SZFB számos kutatója kiemeli: A. Thibaudet Flaubert-ről írva éppen az intonáció fontos szerepe alapján gondolja úgy, hogy a SZFB a szóbeliség terméke (vö. Murvai 1980: 46); Leo Spitzer pedig egyenesen úgy véli, hogy „az írott nyelvben a SZFB olyan eljárás, amelynek segítségével az író azt a hatást éri el, amit a beszélt nyelvben a hanglejtés biztosít” (idézi Murvai 1980: 47).

Tény viszont, hogy a kevésbé iskolázott — tehát az írásbeliségtől kevésbé megérintett — személyek szóbeli elbeszélésében a SZFB és a SZE ma is

²⁶ 'Közvetlen szemantikai megerősítés' — Goody és Watt terminusa arra az aktusra, amellyel az elsődleges szóbeliségben (az írás feltalálását megelőző korban) a befogadó az e korra jellemző partatlanul komplex szójelentések szemantikai alkotóelemei közül kiválasztotta az éppen aktuális jelentést (Goody–Watt 1968: 29).

²⁷ Fontos szerep jut még a SZFB elé beiktatott szünetnek is, miként Lips rámutat (vö. még Murvai 1980: 42).

viszonylag gyakran használt beszédidézési mód²⁸, s nincs okunk feltételezni, hogy ez régebben nem így volt. Közvetve ezt a feltételezésünket igazolja az a Ballytól idézett (l. 2. 2.) tény is, hogy a SZFB jelen volt a régi francia irodalomban; az írásbeliségnek ebben az első szakaszában az írás még kizárólag a hangzó beszéd rögzítésére szolgál (vö. 3. 1.) — tehát a szöveg szóban születik, s ezt írják le pontosan, maximális hűségre törekedve. A reneszánsztól kezdve a SZFB fokról fokra az írás kialakuló autonómiájának az áldozata lesz, hogy azután az oralitás reneszánszát meghirdető romantikával keljen új, megizmosodott életre.

Fontos itt rámutatnunk arra, hogy a SZFB és a SZEБ a szóbeli közlésben sokkal kevésbé forrása a homálynak, a kétértelműségnek, mint az írásbeli nyelvhasználatban — e két beszédidézési mód alkalmazása egyáltalán sokkal kevésbé üt el a szóbeli nyelvhasználat normativitásától, mint az írásbeliétől. Élőszóban ugyanis a SZFB és a SZEБ beágyazódik a közvetlen emberi kommunikáció ('face to face communication') háromdimenziós (extralingvális jelek, szupraszegmentális nyelvi jelek, szegmentális nyelvi jelek) komplex modelljébe, ahol — miként fentebb már szó volt róla — a szupraszegmentális nyelvi eszközök és az extralingvális eszközök gazdag tára gond nélkül korrigálja a szegmentális nyelvi dimenzió hiányosságait²⁹ — a SZFB esetén pl. a kötőszó hiányát.

A szakirodalomban hosszan vitatták, hogy a SZFB írott vagy beszélt nyelvi eredetű-e — ez a vita mára eldőlt, mégpedig a beszélt nyelvi eredet javára (Murvai 1980: 48).

5. A SZFB, a SZEБ és az írásbeliség kapcsolata első látásra kevésbé kézenfekvő — pedig van ilyen kapcsolat: nem véletlen, hogy a SZFB felfedezője (Bally) és első kimerítő monográfusa (Lips) egyaránt az írott nyelv termékének tekintették a SZFB-et. Alapos okuk is volt erre, hisz végül is írott szövegben — Flaubert prózájában — kellett szembesülniük az SZFB jelenlétével. Lips rámutat, hogy a SZFB teljes egészében az irodalmi nyelv eljárása, és semmilyen kapcsolatba nem hozható a nyelvek történeti fejlődésével;

²⁸ Bár Bally és Lips egyaránt az írott nyelv termékének tekintik a SZFB-et, mindketten hoznak példákat a SZFB beszélt nyelvi használatára (vö. még Murvai 1980: 46).

²⁹ Igazából persze nem is a szegmentális nyelvi dimenzió hiányának a korrekciójáról van itt szó. A kötőszó nem hiányzik a szegmentális dimenzióból, a kötőszót igazából a kommunikáció komplex háromdimenziós modelljéből a szegmentális nyelvi jelek dimenzióját kiszakító írás teszi bele a szövegbe, helyettesítendő az írásban jelen nem lévő másik két kommunikációs dimenzió jeleit (a SZFB esetében a hangszínt és esetleg bizonyos mimikát). Közismert tény, hogy az írásbeliség szélesebb körű használata minden nyelvben a kötőszók számának a szaporodásával jár.

az írott nyelv ugyanis olyan változási tendenciáknak engedelmeskedik, amelyek nem szükségképpen változási tendenciái általában a nyelvnek. Az írott nyelv — ellentétben az általában vett nyelvvel — tartósan az akarat kontrollja alatt áll. Lips úgy látja, hogy a különböző nyelvek mindenekelőtt az írott nyelv — lévén hogy a fordítások zömmel az írott nyelv produkcióiból készülnek — által hatnak erőteljesen egymásra. Ily módon az elbeszélés és a beszédidézés elegyedésének hatására a SZFB felbukkanhat bármely írott nyelvben³⁰ (Lips 1926: 216–217). A továbbiakban Lips a SZFB több nyelvben való előfordulását összefüggésbe hozza Meillet-nek a nyelvek egységesüléséről szóló elméletével is³¹ (Lips 1926: 217).

Bally és Lips érvei alapvetően gyakorlatiak és fenomenológiaiak, s a gyakorlat jelenségei valójában elfedik előlük a lényegét: azt, hogy a SZFB és a SZEБ a maga polifon, többdimenziós jellegével alapvetően idegen az írás szigorúan lineáris, szekvenciális alaptermészetétől. A SZFB és a SZEБ irodalmi szövegekbeli megjelenése annak a folyamatnak a része, amelyet Marcone az *irodalom reoralizációjának* [*re-oralización de la ficción literaria*] (Marcone 1997: 200–213) nevez, s amely az oralitás 18. századi reneszánszát követően bontakozik ki. Marcone a SZFB irodalmi szövegbeli megjelenését annak a kézenfekvő igénynek tulajdonítja, hogy az elbeszél beszédben legalább nyomokban ott kell lennie valaminek, ami a szereplő hangjára utal, ugyanakkor az új szövegforma háttérében felfedezi azt az emberi attitűdöt, amely különleges értéket tulajdonít az orális produkcióknak, és hajlamos idealizálni őket³² (Marcone 1997: 223).

Beszélt nyelvi eredete ellenére a SZFB és a SZEБ erőteljesen kötődik az íráshoz, ez a kötődés azonban nem szerves, hanem inkább funkcionálisnak mondható, mivel igazából mindkettőnek csak az írás kommunikációs szem-

³⁰ „Le style indirect libre est partout un procédé de la langue littéraire. La propagation de faits de cette nature n’a rien de commun avec la filiation historique des idiomes. La langue écrite obéit à des tendances qui ne sont pas nécessairement celle de la langue en général. Contrairement à cette dernière, elle est constamment sous le contrôle de la volonté; c’est par la langue écrite que les idiomes étrangers s’influencent réciproquement. [...] Dans toutes langues écrites, le style indirect libre peut surgir sous l’emprise de cette attitude qui confonde le récit et la reproduction indirecte.”

³¹ „Ainsi le style indirect libre résulte de la tendance à l’unification progressive des langues que M. Meillet a démontrée dans un chapitre entier de son livre: *Les Langues dans l’Europe nouvelle*.”

³² „La citación en estilo directo libre [...], es un reconocimiento de que es imprescindible incluir el rasgo de la «oralidad» del discurso del Otro pero se presta también a la confirmación de valores e idealizaciones que nuestra cultura atribuye a las producciones discursivas orales.”

pontból idegen — mert csonka³³ — közegében rajzolódnak ki markáns vonásai. Mint fentebb már többször utaltunk rá, élőbeszédben mind a SZFB, mind a SZEБ sokkal egyértelműbb, világosabb, mint írásban: élőszóban elhalványul vagy teljesen el is tűnik az a lebegő multivalencia, amely a romantikától kezdve kibontakozó irodalomesztétikának mindmáig nagyon fontos értékeleme. Barthes így ír erről: „Minél meghatározhatatlanabb egy megszólalás eredete, annál plurálisabb a szöveg [plurális = multivalens]. A modern szövegek hangjai esetében bármiféle referencia lehetetlenné lesz: mindössze maga a beszéd, jobban mondva, maga a nyelv beszél (Barthes 1997: 61).

Marcone szerint a SZFB megjelenése tulajdonképpen az irodalmi szöveg reoralizációjának egyik eleme. Ez így is van, legalábbis a koncipiális oralitás tekintetében. A mediális oralitást az írott szövegben „képviselő” virtuális akusztikum vonatkozásában azonban némileg ellentmondásos a helyzet. A SZFB-del idézett beszéd virtuális akusztikuma kétségtelenül markánsabb a függő beszéddel idézett beszédénél, hiszen a függő beszéd kizárólag a narrátor semleges, szinte akusztikai tulajdonságok nélküli hangján szól, a SZFB-ben viszont a narrátor hangja mellett egy külön szólamban jelen van a megidézett szereplő hangja is: ebben az értelemben — ha a SZFB a függő beszéd „helyett” áll — a SZFB kétségtelenül az irodalmi szöveg oralizálásának az eszköze. Ha viszont az egyenes beszédet tekintjük kiindulópontnak — a maga markáns, egyértelmű akusztikumával — akkor a „helyette” alkalmazott SZFB vagy akár SZEБ nem a szöveg oralizálása, hanem éppenséggel elnémulása irányában tett lépésként tűnik fel. A SZFB és a SZEБ irodalmi szövegbeli alkalmazása a szóbeliség-írásbeliség dichotómia szempontjából tehát meglehetősen Janus-arcú dolog.

6. Konklúzió. A SZFB és a SZEБ irodalmi szövegbeli megjelenésének a háttérét és főbb okait az alábbiakban jelölhetjük meg:

6. 1. A SZFB és a SZEБ irodalmi szövegbeli megjelenésének kiváltója az oralitás reneszánsza, amely a romantikával bontakozik ki az írott stílust tökélyre vivő (’fentebb stíl’) klasszicizmussal szemben. E reneszánsz gyökerei már ott vannak a preromantikában/szentalizmusban is, amely-

³³ Az írás az emberi kommunikáció prototípusa, a közvetlen emberi kommunikáció (’face to face communication’) három dimenziója/síkja (extralingvális jelek síkja, szupraszegmentális nyelvi jelek síkja, szegmentális nyelvi jelek síkja) közül csak egynek, a legutóbbinak a rögzítésére képes, pedig a SZFB és a SZEБ a közvetlen emberi kommunikációban alaposan beágyazódik a szupraszegmentális síkba, s valamelyest az extralingvális síkba is. E két sík jeleleitől megfosztva azután a SZFB és a SZEБ írásban ugyancsak elliptikus — s ezért talányos jelentésű — jelnek mutatkozik majd.

nek vonzódása a napló- és levélregényekhez lényegében a koncipiális szóbeliségnek a mediális írásbeliségbe való importját jelenti. Ez az irányultság meghatározó súllyal van jelen a 19. század első felének irodalmában: tulajdonképpen ez hívja életre az irodalmi népiességet, s lényegében Petőfi is a koncipiális szóbeliség nevében fordul szembe az almanachlírával.

6. 2. Másfelől megközelítve: a SZFB és a SZEZ lazít a kommunikátum szigorú formalizálási kényszerén, s ezzel a közmegegyezéssel világosság és tökély (klasszicizmus) irányából a romantika számára fontos eredetiség irányába mozdítja el az irodalmi nyelvet. Ebben az értelemben a SZFB és a SZEZ a romantika szülöttének tekinthető; vagy ha ez az állítás túl sommásnak tűnik, annyi biztos elmondható, hogy a romantika által végigvitt irodalmi paradigmaváltás nélkül sem a SZFB, sem a SZEZ nem születhetett volna meg.

6. 3. Egyszersmind a SZFB és a SZEZ felfogható a descartes-i 'clare et distincte' kinyilatkoztatott tagadásaként is: az egyenes és a függő beszédben világos és körülhatárolható az elbeszélői nézőpont, ezzel szemben a SZFB és SZEZ köztes típusú valami, esztétikai értékük éppenséggel a descartes-i elvet tagadó viszonylagos homályban rejlik.

6. 4. A SZFB és a SZEZ irodalmi szövegbeli megjelenésének elengedhetetlen előfeltétele az írás autonómiájának, a koncipiális írásbeliségnek a megszilárdulása, mintegy nyilvánvaló, természetes normává válása, amelytől stílári szándékkal akár már eltérni is lehet; csak ezt követően képzelhető el, hogy a koncipiális szóbeliség arculatát viselő SZFB és SZEZ az írott irodalmi szövegben stílusterénként jelenjen meg, s ne zűrzavart, káoszt eredményező nyelvtani hibaként. Az ezt megelőző korszakok — a 15–18. században — a szóban előforduló SZFB-et és a SZEZ-et szerkesztésbeli botlásnak tekintették, vagy éppen az explicitég követelménye megsértésének: mindenesetre méltatlannak találták rá, hogy leírják.

6. 5. A SZFB és a SZEZ megjelenése a fentiekén túl részét képezi annak a folyamatnak is, amely során az ember belső történései — a külső történések rovására — egyre hangsúlyosabban válnak irodalmi tárggyá. A SZFB-et és a SZEZ-et az írók gyakran ki nem mondott gondolatok megjelenésére használják: mint már szó volt róla, az ún. tudatfolyamregény stílárián szinte kizárólag a SZEZ-en alapul. (Érdemes azért itt megjegyezni, hogy a SZFB-del és a SZEZ-del az ember belső világának legfelső, leginkább megközelíthető rétege ragadható meg, s mivel adott esetben a belső történések egy beszéd, az írónak „nincs más dolga”, mint lejegyezni ezt. Valószínűleg ezzel a körül-

ménnyel magyarázható, hogy a SZFB és a SZEБ irodalmi divatja nem tartott nagyon sokáig; ugyanis az emberi tudatban a beszédgondolkodás rétegénél mélyebbre — a nyelvileg meg nem ragadott tudattartalmak világába — hatoló írónak a SZFB és a SZEБ már nem kínált adekvát módszert az ábrázoláshoz.)

A belső történések irodalombeli térnyerése a külső történések rovására egyszersmind a jelölőnek a jelölthöz képest történő felértékelődésével is együtt jár — a jelölő előtérbe kerülését Derrida konstatálja először az 1967-ben megjelent Grammatológiában, s mindmáig ez a megfigyelés adja a korszerű irodalomtudomány legfontosabb pillérét. Érdekes, hogy Mihail Bahtyin Volosinov álnéven írott *Marxizmus és nyelvfilozófia* című munkájában már 1930-ban felfigyel a jelölő előtérbe kerülésére — éppen Ballynak a SZFB-del kapcsolatos kutatási eredményeit elemezve-bírálv. Ő nem a saussure-i terminológiát használja, 'jelölt' helyett a 'megnyilatkozás gondolati magváról' beszél, s a jelenséget a 'tartalomnak' a 'formával' szembeni elsődlegességét valló marxistaként nem egyszerűen konstatálja, hanem keserűen bírálja³⁴ (Волошинов 1930: 157).

6. 6. Elmondható, hogy a SZFB és a SZEБ mint beszédidézési módok és szövegépítési eszközök nem csupán jól leírhatók a szóbeliség–írásbeliség paradigma összefüggérendszerében, hanem lényegük valójában meg sem közelíthető a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat sajátosságainak a hangsúlyos figyelembevétel nélkül.

Bibliográfia:

- Bally, Charles 1912: Le style indirect libre en français moderne. In: *Germanisch–Romanische Monatschrift* II. 549–556; 597–606.
- Bally, Charles 1914: Figures de pensée et formes linguistiques. In: *Germanisch–Romanische Monatschrift* VI. 405–422; 456–470.
- Bárdos László – Szabó B. István – Vasy Géza (szerk.) 2001: *Irodalmi fogalmak kisszótára, kiegészítésekkel*. Korona Kiadó, Budapest.
- Barthes, Roland 1997: *S/Z*. Mahler Zoltán fordítása. Osiris Kiadó, Budapest.
- Benczik Vilmos 2001: *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Benczik Vilmos 2005: Metafora–metonímia: szélesebb összefüggésben. In: A. Jászó Anna – L. Aczél Petra (szerk.): *A szóképek és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest, 67–85).

³⁴ „В языковом сознании настолько дифференцировались типизирующие и индивидуализующие оболочки высказывания, что они совершенно заслонили, релятивировали смысловое ядро его, осуществленную в нем ответственную социальную позицию. Высказывание как бы перестало быть предметом серьезного учета. Только в научном контексте еще живет категорическое слово, слово »от себя«, — утверждающее слово.”

- Cuddon, J. A. 1999: *Dictionary of Literary Terms & Literary Theory*. Penguin Books, London.
- Culler, Jonathan 1985: *Flaubert. The Uses of Uncertainty*. Revised edition. Cornell University Press, Ithaca–London.
- Genette, Gérard 1972: *Figures III*. Éditions du Seuil, Paris.
- Goody, Jack & Watt, Ian. 1968. The consequences of literacy. In Jack Goody, ed., *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge University Press, Cambridge, 27–42.
- Koch–Oesterreicher 1994: Koch, Peter – Oesterreicher, Wulf: Schriftlichkeit und Sprache. = Günther, Hartmut – Ludwig, Otto: *Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 10.1*. Berlin – New York, 1994. p. 587–604.
- Kocsány Piroska 1996: A szabad függő beszéd a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* (Stíluselméleti tanulmányok). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 329–348.
- Kocsány Piroska 1998: A szerző hangja, az elbeszélő hangja és a szereplő hangja (Németh László: Gyász, Móricz Zsigmond: A betyár). In: Szathmári István (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 179–193.
- Kovács Endre 1970: Belső monológ. In: Király István (szerk.): *Világirodalmi lexikon* I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 814–815.
- Lips, Marguerite 1926: *Le style indirect libre*. Payot, Paris.
- Marcone, Jorge 1997: *La oralidad escrita. Sobre la reivindicación y re-inscripción del discurso oral*. Pontificia Universidad Católica del Perú, Fondo Editorial, Lima.
- Murvai Olga 1980: *Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata*. Kriterion, Bukarest.
- Neumer Katalin 2003: Ongon innen és túl. Bevezetés a *Kép, beszéd, írás* című válogatáshoz. In: Neumer Katalin (szerk.): *Kép, beszéd, írás*. Gondolat, Budapest, 7–22.
- Nordquist, Åsa 2001: *Speech about speech. A developmental study on form and function of direct and indirect speech*. Gothenburg Monographs in Linguistics 19. Departement of Linguistics, Göteborg University, Sweden.
- Nyíri Kristóf 1998: Adalékok a szóbeliség–írásbeliség paradigma történetéhez. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, Budapest, 7–17.
- Rousseau, J-J. 1995. Essai sur l'origine des langues. In: Rousseau, J-J. *Œuvres complètes V*. Paris: Gallimard. 375–429.
- Rudin, Ernst 2003*: Introducción a la terminología de Genette.
<http://www.elneto.com/hispa/genette/Z2conceptos.htm>
- Trofin, Roxana Anca*: Mario Vargas Llosa ou la mise en narration de la quête de soi.
<http://www.biblioteca.ase.ro/eresurse/reviste/9/Mario%20Vargas%20Llosa%20ou%20la%20mise%20en%20narration%20de%20la%20quete%20de%20soi.pdf>
- Волошинов В. Н. [Mihail Bahtyin álneve!] 1930: Марксизм и философия языка. Прибой, Ленинград.
- Zsadányi Edit 1999: *Krasznahorkai László*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

OLVASÁSI STRATÉGIÁK ÉS TANÍTÁSUK

TÓTH BEATRIX

Több mint három évtizede tudjuk, hogy olvasástanításunk nem elég hatékony. Bár lehangolóak, aligha meglepőek az utóbbi években végzett nemzetközi felmérések eredményei. Az OECD felnőtt olvasásvizsgálata például azal szembesített bennünket, hogy a 20-25 éves egyetemi, főiskolai végzettségű magyar fiatalok olvasásértése azon a szinten van, mint a legalacsonyabb iskolázottságúaké Svédországban (CS. CZACHESZ 2001). A PISA-felmérés eredményei a 15 évesek gyenge és rendkívül szórt teljesítményével sokkoltak.

Az oktatási szakemberek, kutatók, pedagógusok régóta keresik a gyógyírt erre a problémára, s a megoldást hosszú ideig az olvasás megfelelő módszerrel való megtanításában vélték megtalálni. Ennek jegyében sokáig az olvasástanítási módszerek álltak a figyelem és a viták középpontjában. Nem ok nélkül. Megbízható, stabil alapok nélkül nem működhet sikerrel az olvasás komplex, bonyolult folyamata. Ugyanakkor nem kapott elég hangsúlyt és teret az értő olvasás megtanítása és fejlesztése. A tantárgy-pedagógiai jegyzetek hagyományosan „szövegfeldolgozás” cím alatt tárgyalták ezt a témát, elsősorban az egyes szövegek elemzésének lépéseit és módszereit állítva a középpontba, nem pedig a képességfejlesztést. Az 1995-ben megjelent, Kernya Róza szerkesztette új jegyzet, Az anyanyelvi nevelés módszerei volt az első, amely külön fejezetet szentelt az értő olvasás fejlesztésének.

Ennek a hosszú ideig fennálló „hiánynak” az egyik oka bizonyára az, hogy az olvasásértés és tanításának folyamata korántsem nevezhető tudományosan feltártnak. Nem véletlenül jelölik meg az olvasáskutatás vezető professzorai folyamatosan a megértést az öt leginkább „forró” téma között (CASSIDY és CASSIDY. 2001/2002, 2004/2005).

Azt is tudnunk kell, hogy az olvasás-szövegértés fogalma jelentősen átalakult az elmúlt évtizedekben: az olvasás behaviourista felfogását a kognitív-konstruktív értelmezés váltotta fel. Az előbbi az olvasást alapvetően nyelvi készségnek tekintette, amelynek segítségével az olvasó dekódolja, reprodukálja a szöveg jelentését. A kognitív irányzat szerint az olvasás nem egyszerűen befogadás, sokkal inkább jelentéskonstruáló, következtető, problémamegoldó tevékenység, ill. folyamat (CS. CZACHESZ 1999).

Ha az olvasásmegértés annak felfogását jelenti, amit az író közölni akart, óhatatlanul az kerül a középpontba a tanítás során: sikerült-e ez a tanulóknak.

Az olvasás kognitívista felfogása viszont éppen azokat a mentális folyamatokat állítja fókuszba, amelyek révén az olvasó a szöveg jelentését megteremti. A két felfogás tanításban megmutatkozó különbségére jó néhány évtizede Dolores Durkin mutatott rá (DURKIN 1979). Több száz tanítási óra megfigyelése alapján vonta le azt a következtetést, hogy a tanárok úgy gondolják: azzal tanítják meg diákjaiknak a szövegértést, ha az olvasottakkal kapcsolatban kérdéseket tesznek fel. Ez azonban sokkal inkább ellenőrzés, mint tanítás. Az igazi feladat viszont olyan speciális stratégiák megtanítása lenne, melyek használatával jobban megértenék a gyerekek, amit olvasnak.

Az olvasás-megértés stratégiái

Stratégián az olvasástanítás kutatásának szakirodalmában azokat a gondolkodási, feldolgozási folyamatokat értik, melyeket az olvasó a megértés, jelentésteremtés érdekében alkalmaz. Nálunk ez a kifejezés kevésbé ismert. A posztmodern irodalomelméleti diskurzusok használják ugyan, de eltérő jelentésben. Az angol nyelvterületeken viszont a hetvenes évek vége óta kutatási és publikációs téma. „These days it is hard to find an article about reading comprehension that does not make reference to strategies instruction.”, azaz „Nehéz manapság olyan szövegértésről szóló cikket találni, amely ne említene meg a stratégiák tanítását” — írták jeles szerzők tíz évvel ezelőtt (BROWN – BEARD EL-DINARY – PRESSLEY – COYOGAN 1995: 256). Mifelénk ennek éppen az ellenkezője tapasztalható: a témával foglalkozó szerteágazó és kiterjedt, kutatásokkal megalapozott szakirodalom recepciója szórványos és jócskán megkésett (CS. CZACHESZ 1998; TARKÓ 1999; TÓTH 2002). A magyarországi kutatások meg évtizedek óta elsősorban a hazai és nemzetközi eredményvizsgálatokra, valamint a kezdő olvasástanításra fókuszáltak.

Külföldön hosszú ideig az olvasási nehézségekkel küzdő gyerekeket tanulmányozták a szakemberek, hogy megtalálják az olvasástanítás legjobb útját. A nyolcvanas években fordulat következett be a kutatásban: elkezdték azonosítani és módszeresen feltárni azokat az olvasási stratégiákat, melyeket a gyakorlott, jó olvasók használnak a megértés érdekében. Erre épült a továbbiakban annak megfigyelése, hogyan taníthatók e stratégiák a gyerekeknek. Harvey és Goudvis összefoglalták: melyek azok a stratégiák, amelyeket neves kutatók, pl. Pearson, Keene és Zimmermann szerint az aktív, gondolkodó olvasók használnak a jelentés megteremtése során (HARVEY és GOUDVIS 2000).

Először is azt találták, hogy a jó olvasó kapcsolatot keres a meglévő tudása és a szöveg új információi között. Aktivizálja a témával kapcsolatos tudásanyagát az olvasás előtt, alatt és után. Ebben a folyamatban nagy szerep jut az olvasó sémáinak, melyek a való világ elemeit, jelenségeit és viszonyait reprezentálják a tudatunkban. Egyfajta általánosított, absztrakt tudást tartalmaznak, amely sokféle helyzetben konkretizálható, aktualizálható. Az olvasó olvasás közben természetes módon hozzáadja előzetes tudását, tapasztalatát az olvasottakhoz, de jobban érti, amit olvas, amikor el is gondolkodik az olvasottak és saját élete, valamint a tágabb világ kapcsolatán. Az is régi tapasztalat, hogy minél gazdagabb tudása, tapasztalatai vannak az olvasónak az adott témával, szöveggel kapcsolatban, annál jobban érti azt. A jó olvasó arra is felhasználja meglévő tudását, hogy értékelje: helyes-e az a jelentés, amelyet az adott szöveget olvasván felépített, valamint arra, hogy az új tudást beépítse a meglévőbe.

A gyakorlott olvasó meghatározza, melyek a szöveg legfontosabb témái, gondolatai, esztétikai hatáselemei, azaz kiválasztja a relevanciákat, s ezekre összpontosít a jelentésteremtés során. Hogy mi fontos, részben függ a szerző céljától, amely többek között a szöveg típusában, műfajában testesül meg, részben pedig az olvasó céljától.

A szöveg megértését, a jelentésepítést azzal is segíti az olvasó, ha kérdéseket tesz fel önmagának, a szerzőnek és a szövegnek. E kérdések segítségével vannak a homályos pontok tisztázásában és az olvasás fókuszálásában; a szerző céljának, nézőpontjának, ill. álláspontjának kiderítésében. Sokan vélik úgy, hogy épp a kérdezés a gondolkodó olvasás lényege. A mi gyakorlatunkban sajnos nem eléggé ismert és elterjedt a tanulói kérdések ösztönzése, használata, pedig tényleg gyakran a kérdezés a gondolkodás kiindulópontja, a kritikai gondolkodás szempontjából pedig alapvető stratégia. A gondolkodó ember kérdező ember. Ha nem engedik a gyermeket kérdezni, lassan megtanulja elfojtani veleszületett természetes kíváncsiságát, explorációs késztetését, s aligha lesz belőle a világot fürkésző, kutató felnőtt. Ráadásul az olvasott szövegek jelentését is kevésbé érti, ha nem tud kérdéseket generálni velük kapcsolatban.

A negyedik azonosított olvasási stratégia lényege, hogy az olvasó érzékeltes belső képeket alkot a szöveg alapján olvasás közben és után például a szereplőkről, eseményekről, helyekről, helyzetekről, tárgyokról, folyamatokról. Ezek a mentális képek vizuális, auditív vagy egyéb érzéki elemeket is tartalmaznak. Megalkotásukban nagy szerep jut az olvasó tapasztalatainak,

élményeinek és fantáziájának is, s a szöveghez való személyes kapcsolódás révén a mélyebb megértést szolgálják.

A jó olvasók következtetéseket vonnak le előzetes tudásuk, sémáik és a szöveg információi segítségével; ítéleteket, jóslatokat, új gondolatokat fogalmaznak meg. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a sorok között is tudnak olvasni, képesek kibontani az implikált jelentéseket, s ezáltal mélyebb megértéshez jutni.

A szövegértést mélyítő, támogató stratégia az összefoglalás, melynek során az olvasó saját nyelvén újrafogalmazza, újraalkotja az olvasottakat. Az olvasás befejeztével számba veszi a legfontosabb gondolatokat, az új tudást beépíti a már meglévőbe, eredeti, új gondolatokat vagy értelmezést hoz létre. A jelentések újbóli áttekintése, kiválasztása és megrostálása új belátásokhoz, felismerésekhez vezethet, amelyek változást eredményezhetnek az olvasó gondolkodásában.

A hatékony olvasók különböző javító stratégiákat alkalmaznak abban az esetben, ha a megértés, jelentésteremtés folyamatában valamilyen akadály merül fel. E stratégiák részben a nyelvi rendszer különböző szintjeihez, részben a nyelvhasználathoz, részben a sémákhoz kapcsolódnak. A zavar elhárítása érdekében olykor újraolvasnak valamit, javítandó, a pontatlan dekódolást; szótagolnak, ha hosszú ismeretlen vagy idegen szóval találkoznak, esetleg előre olvasnak, hátha a szerző később felfedi, ill. megmagyarázza az ismeretlen szó jelentését, vagy éppen megpróbálják kikövetkeztetni azt a kontextusból. Ha szemantikai természetű a probléma, (pl. egy fogolyról olvasva gondolhatunk egy madárra, de akár rabra is), új kulcsszót választanak, vagy másik sémát hívnak elő.

Az egyik legfontosabb stratégia a megértés monitorozása. Ez azt jelenti, hogy az olvasó olvasás közben reflektál saját gondolkodására, nyomon követi megértési folyamatait, így aztán felismeri, ha zavar támad a jelentésteremtésben. Ez az előfeltétele annak, hogy megtegye a megfelelő válaszlépéseket, vagyis egy vagy akár több javító stratégia segítségével megoldja a problémát.

E stratégiák elméletben ugyan elkülöníthetők, de a gyakorlatban többnyire vagy gyakran összefonódnak, metszik, átfedik egymást, együttesen szolgálva a jelentés megteremtését. Pl. a belső képek megalkotása során meglévő tudásunkat, sémáinkat is aktivizáljuk. Ez az elméleti elkülönítés azért célszerű és fontos, hogy tudjuk: mit is akarunk megtanítani, milyen elemi folyamatokra bontható az a komplex, bonyolult processzus, amit olvasásnak, megértésnek nevezünk.

Más kutatók további stratégiákat is felsorolnak. A RAND Reading Study Group által jegyzett tanulmányban ilyen a szöveg szerkezetének feltárása, mnemotechnikai eljárások alkalmazása, ill. a főbb fogalmak, gondolatok között lévő kapcsolatok grafikus megjelenítése (RAND 2002). Pressley további stratégiákat is megemlít, ilyen pl. a szöveg előzetes áttekintése, előfeltevések megfogalmazása a várható tartalommal kapcsolatban (PRESSLEY 2001).

Azt is feltárták a kutatók, hogy a gyakorlott olvasók saját céljaikhoz igazítják, adaptálják a stratégiák használatát. Ehhez azonban egyfajta metakognitív tudás van szükségük, tudatosságra azzal kapcsolatban, hogy hogyan gondolkodnak, és hogyan használják a stratégiákat olvasás közben.

Ha tehát azt szeretnénk, hogy tanítványaink önállóan is képesek legyenek interakcióba lépni a különböző szövegekkel, képesek legyenek megbirkózni a jelentésképzés nem könnyű feladatával, jó szövegértőkké, gondolkodó olvasókká váljanak, meg kell tanítanunk nekik a stratégiák sikeres használatát, s azt is: mikor, hogyan alkalmazzák őket.

A stratégiák tanítása komplex technikák segítségével/révén

Az olvasástanítással foglalkozó szakemberek különböző utakat munkáltak ki a stratégiák használatának megtanítására. A Palincsar és Brown által kidolgozott reciprok tanítás például egyfajta csomag, amely négy stratégiát tartalmaz: a kérdezést, a homályos pontok tisztázását, az összefoglalást és a jóslást (PALICSAR–BROWN 1984). A tanulók 4, legfeljebb 6 fős csoportokban dolgoznak. Minden tanuló ugyanazt a szöveget olvassa. A szöveg annyi részre van felosztva, ahányan vannak a csoportban, s minden részt más diák "tanít meg". Részenként haladnak a szöveg olvasásában, s az adott résszel kapcsolatban a tanár szerepét ellátó diák négy feladatot végez el: először néhány kérdést tesz fel a többieknek, s választ kér tőlük, segíti a homályos pontok vagy vitás részletek tisztázását, majd összefoglalja az olvasottakat, esetleg címet ad a résznek, végül jósol a várható folytatásra nézve. Gyakori a stratégiák másfajta sorrendje is: pl. összefoglalás, kérdezés, tisztázás, jóslás. Az is lehetséges, hogy mind a négy feladatot más-más diák látja el az adott résszel kapcsolatban. Természetesen a tanár eleinte példát, mintát ad a stratégiák használatára, modellálja azt, s fokozatosan csökkenti az irányítást, a segítségnyújtást.

Egy másik stratégiacsomag a Donna OGLE (1986) által kimunkált KWL-technika (know, want to know, learn), magyarul TTM (tudom, tudni akarom, megtanulom). A diákok először összegyűjtik, hogy mit tudnak egy adott témáról párban, majd csoportban. A tanár egy három részből álló táblázat első

hasábjába írja a közös tudást reprezentáló kulcsszavakat, kifejezéseket. Eközben felmerülhetnek vitás kérdések, melyek a második hasábjába kerülnek. Ezt követően a tanulók kérdéseket fogalmaznak meg, amelyekre kíváncsiak a témával kapcsolatban. A szöveg elolvasása közben és után választ keresnek kérdéseikre, ezek kerülnek először a harmadik hasábjába, végül azok a fontos ismeretek is, amelyekre nem irányult kérdés, de amelyek a témával kapcsolatban megjegyzésre, megtanulásra érdemesek.

Ugyancsak ismeretközlő szövegek értelmezésekor használható eredményesen az INSERT-technika (TEMPLE–STEELE–MEREDITH 1998). A betűszó feloldása: interaktív noting system for effective reading and thinking, azaz interaktív jegyzetelési módszer az eredményes olvasásért és gondolkodásért. Lényege, hogy a tanulók olvasás közben különböző jelekkel látják el a szöveg információit. E jelek a következők lehetnek:

- √ = tudtam, gondoltam
- = másképp tudtam, gondoltam
- + = új információ
- ? = kérdésem van.

A jelek használata a következő stratégiák alkalmazását implicálja: a lényeges gondolatok kiválasztása, azonosítása, kapcsolatteremtés a meglévő tudással, kérdések megfogalmazása, a megértés monitorozása. Kisiskolásoknál eleinte két jel használata ajánlatos egyszerre, ezeket azonban különböző kombinációkban lehet variálni.

Narratív szövegek olvasásakor segítheti a jelentés megteremtését a jóslástáblázat, amely szintén több stratégiát tartalmazó csomag, s melyet pl. páros megbeszélések keretében tölthetnek ki a gyerekek, miközben szakaszosan ismerkednek meg a szöveggel. A táblázatban minden résszel kapcsolatban három rovatot kell kitölteni: mi fog történni, miből gondolsz, mi történt valójában (BÁRDOSSY–DUDÁS–PETHŐNÉ–PRISKINNÉ 2002).

Hasonlóképpen elsősorban szépirodalmi szövegek olvasásához ajánlott a kettéosztott napló technika (TEMPLE–STEELE–MEREDITH 1998). Elsősorban a személyes olvasói reagálást állítja fókuszba, s több stratégia alkalmazását is lehetővé teszi. A tanulók feladata, hogy egy kettéosztott lap vagy füzetoldal bal oldalára feljegyezzenek néhány (három-négy) kulcsszót, részletet az olvasott szövegből, amelyek megragadták a figyelmüket, érzelmeket, személyes élményeket, emlékeket, gondolatokat idéztek fel bennük; vagy éppenséggel mehökkentők, esetleg érthetetlenek voltak, ill. véleményalkotásra készítette őket. A jobb oldali hasábjába a kiválasztott részlethez kapcsolódó gondolatokat, megjegyzéseket, kérdéseket kell leírni. Olvasás közben

többször is megállhatnak, esetleg többször is újraolvashatják a szöveget. A megbeszélés a személyes reflexiók megosztására épül.

A mentális modellezés

Az egyik út a stratégikus olvasók neveléséhez e különböző csomagok rendszeres alkalmazása lehet. Ha azonban ezek használatát a tanár irányítja, ő mondja meg, mikor, mit tegyenek a gyerekek, aligha sikerül őket a korábban már említett metakognitív kontroll szintjére eljuttatnia. Nem véletlen merült fel tehát az az igény, hogy a tanárok mutassák be diákjaiknak, azaz modellálják a technikák és a bennük involvált stratégiák használatát. A modellálás hagyományosan a feladat elvégzésének fizikai bemutatását jelenti (DUFFY–ROEHLER–HERRMANN 1988), annak szemléltetését például, hogy a tanár olvasás közben felnéz a könyvből, elgondolkodik, vagy éppen felnevet, esetleg visszalapoz, ám a lényeg: a jelentésteremtés folyamata, gondolatmenetei így „láthatatlanok” maradnak. A metakognitív kontroll érdekében viszont arra van szükség, hogy a tanár éppenséggel a megértés mentális folyamatait modellálja. A stratégiák tanításának egy másik módja éppen ezt az eljárást, vagyis a hangos gondolkodással történő mentális modellálást alkalmazza. További jelentős különbség, hogy a tanár egyszerre csak egy stratégia tanítására összpontosít.

Donald Graves kutató szerint a stratégiák sikeres tanításához a tanároknak először is éltanulókká kell válniuk a saját osztályukban. Ahhoz, hogy modellezni tudják diákjaik számára az olvasás folyamatát – megmutatva: ők hogyan gondolkodnak olvasás közben, hogyan használják a különböző stratégiákat a megértés érdekében – először is tudatosabb olvasóvá kell válniuk, maguknak is reflektálniuk kell saját olvasásukra és gondolkodásukra: hogyan is alkalmazzák a kutatások által feltárt és leírt stratégiákat. Akik mindezt megtették, úgy találták, hogy közben ők maguk is jobb, értőbb olvasóvá váltak.

Kérdés, hogyan lehet, hogyan célszerű az önmegfigyelés révén birtokba vett, felépített tudást átadni a gyerekeknek? Az egyik az ún. direkt tanítás, amikor a tanár irányítja a stratégia használatát, ő mondja meg vagy írja elő a gyerekeknek, milyen feladatokat milyen sorrendben végezzen el. A stratégiák használatát fölöttébb nehéz így tanítani, hiszen nehéz algoritmikus lépésekre bontani egy-egy stratégia alkalmazását, ráadásul a sikeres stratégiahasználat lényege éppen a rugalmas egyéni megoldásokban rejlik.

Az olvasástanítással foglalkozó szakemberek jó része ezért inkább az ún. explicit tanítást ajánlja a stratégiák esetében, vagyis azt: mutassuk meg, mit csinálunk, hogyan gondolkodunk olvasás közben. A kutatási tapasztalatok

egyértelműen azt bizonyítják, hogy a stratégiák explicit tanításából elsősorban a gyenge olvasók profitálnak, másképpen szólva éppen a gyenge olvasók azok, akiknek leginkább szükségük van annak megfigyelésére, megtapasztalására, hogy hogyan gondolkodnak a jó olvasók egy szöveg olvasása, jelentésének létrehozása közben (RAND 2002).

Stratégiatanítás a felelősség fokozatos átengedésével

A kutatók egy része szerint a különböző stratégiákat olyan folyamatban célszerű tanítani, amelynek kezdetén a tanár hangosan gondolkodva modellálja egy-egy stratégia alkalmazását különböző szövegeken, majd irányítottan gyakoroltatja a stratégiák használatát kiscsoportban vagy párban, végül elegendő időt biztosít arra, hogy a diákok önállóan olvassanak, alkalmazva a megismert stratégiát. A cél végső soron az, hogy rutinszerűen, automatikusan használják a megfelelő stratégiákat olvasás közben a megértés, jelentésteremtés érdekében. Ehhez természetesen arra a tudásra, tapasztalatra is szükségük van, hogy mikor melyik stratégia vagy stratégiák alkalmazása szolgálja leginkább aktuális céljaik elérését.

A tanításnak ezt a módszerét Pearson és Gallagher (1983) a felelősség fokozatos átengedésének nevezi. Hasonlít a folyamat ahhoz, ahogyan a gyerekek megtanulnak úszni. Először csak nézik, ahogy a szüleik vagy más felnőttek, gyerekek úsznak, majd maguk is megpróbálják, természetesen úszógumival vagy úszódeszkával. Aztán már csak a karjukon van két kis felfújható alkatrész, esetleg valamelyik szülő tartja kezét a hasuk alatt, hogy segítsen, ha merülni kezdenének. Végül minden segítség nélkül fennmaradnak a vízben, mi több: haladnak is előre. (Mint korábban említettük, a stratégiák explicit tanításának és a felelősség fokozatos átengedésének gondolata már a Palincsar-féle reciprok tanítás kapcsán is felmerült.)

Fielding és Pearson (1994) négy szakaszból álló folyamatként írja le az olvasási stratégiák ilyen megközelítésű tanítását. Az első szakasz a tanári modellálás. Ekkor a tanár elmagyarázza a stratégia lényegét, valamint hogy mikor mire használható, majd hangosan gondolkodva bemutatja, hogy ő hogyan alkalmazza egy konkrét olvasmány értelmezése során. Például felolvas egy szöveget, majd a megfelelő helyen megáll, és elmondja, hogyan képzelel a főszereplőt. Részletesen és érzékletesen számol be saját belső képének megalkotásáról, amelynek folyamatában részben a szövegre, részben meglévő tudására, tapasztalataira és fantáziájára támaszkodik, eközben explicitte teszi saját gondolatmenetét, betekintést enged gondolkodási folyamataiba a vizualizálás stratégiájának használatát illetően. Majd általánosított formában

is megfogalmazza a stratégia lényegét, szerepét: a belső képek megalkotása, a „mozizás” segíti az olvasottak megértését és átélését. A szöveg továbbolvasása során még egyszer vagy kétszer bemutatja a stratégia használatát a hangos gondolkodás módszerével. A következő napokon aztán más szövegeken is bemutatja a stratégia alkalmazását.

Ezután irányított gyakorlás következik, melynek során a tanár fokozatosan bevonja a gyerekeket a stratégia használatába. Például felolvas egy olyan szöveget, amit korábban már megbeszéltek, s megkéri a gyerekeket, hogy próbálják meg közben elképzelni a szereplőket vagy helyszínt stb. Miközben a tanár és a diákok együtt gyakorolnak, a tanár fokozatosan több felelősséget ad a gyerekeknek a stratégia használatát tekintve, ugyanakkor támogatja, segíti, mintegy „körbeállványozza” (scaffolding) a tanuló önálló alkalmazási kísérleteit, visszajelzést ad a közös megbeszéléseken. Jellemző erre a szakaszra az is, hogy páros vagy csoportos munka keretében a diákok egymásnak is bemutatják — hangosan gondolkodva —, hogyan alkalmazzák a megismert stratégiát. A tanár is folytatja a modellálást azon gyerekek számára, akiknek erre szükségük van.

A következő szakaszban a diákok önállóan gyakorolnak, de még ekkor is van módjuk arra, hogy konzultáljanak a tanárral vagy társaikkal, így kapnak visszajelzést.

A végső fázis a tanult stratégia használata valós olvasási helyzetben. Ekkor a stratégiát már nehéz szövegek, új szövegtípusok olvasásakor is alkalmazzák, bemutatva olykor, hogyan teszik ezt.

Ha a tanár megbizonyosodott arról, hogy a gyerekek képesek eredményesen használni a tanult stratégiát a jobb megértés érdekében, egy másik stratégiát állíthat a tanítás középpontjába.

Az olvasói műhely

Ami a stratégiák egyenkénti tanításának keretét illeti, erre KEENE és ZIMMERMANN (1997) az olvasói műhelyt ajánlja, amely rendszeresen lehetőséget teremt arra, hogy a gyerekek a maguk által választott, őket érdeklő könyvet olvassák az iskolában, majd megosszák egymással és tanítójukkal olvasmányélményeiket. A rendszeresség legalább kétheti-heti egy alkalmat jelent, ami lehet egy-egy tanítási óra is. Az alsó tagozaton ennek igazán nincs akadálya, hiszen nem kötelező az olvasókönyvek minden szövegét közösen feldolgozni. A rendszeres, motivált és gondolkodó olvasóvá válás szempontjából viszont alapvetően fontos annak megtapasztaltatása, hogy az olvasás élvezetes, önmagát jutalmazó tevékenység; s hogy a reflexiók, az olvasás

nyomán keletkezett gondolatok, érzések megoszthatók. Ha a gyermekek mindig csak a tanár által kijelölt szövegeket olvassák az iskolában, majd válaszolnak a megértést inkább ellenőrző, semmint elősegítő kérdésekre, s megoldják a kijelölt feladatokat, aligha válik számukra élménnyé, szükségletté, kedvelt szabadidős tevékenységgé az olvasás. Ha pedig keveset olvasnak, nemigen fejlődnek. E rossz kör megszakítására alkalmas az olvasói műhely.

A műhelyfoglalkozás négy részből épül fel (TÓTH 2003). Az első a minióra. Ennek időtartama kb. 5-8 perc, amely legelső alkalommal természetesen arról szól, hogyan fog lezajlani a műhelymunka, mit kell tenniük a gyerekeknek, milyen szabályokat kell betartaniuk. Később ebben a szakaszban mutathatja be a tanító, vagy akár egy tanuló, hogyan alkalmaz egy adott stratégiát olvasás közben.

A következő szakaszban, melynek időtartama fokozatosan növelhető 15 perctől akár 30 percre, mindenki csendben olvas. Kezdetben a tanár is, később azonban székével egy-egy gyermek mellé települ, s eszmecsere kezdemenyez az általa olvasott könyvvel kapcsolatban. Ennek során természetesen arra is kitérhet, hogyan használja a gyermek a tanult stratégiát olvasás közben.

A harmadik szakaszban a gyerekek néhány perc alatt leírják benyomásait, gondolataikat az olvasmányukkal kapcsolatban. E személyes reflexiók során arra kell összpontosítani, hogy mit jelentettek számukra az olvasottak. Az utolsó néhány percben, azaz a foglalkozás negyedik részében kiscsoportokban megbeszélik egymással élményeiket, gondolataikat. Ebben a záró szakaszban ismét mód van arra, hogy a stratégiák használatára reflektáljanak.

A tranzakcionális stratégiatanítás

A stratégiák tanításának egy további lehetséges útja az ún. tranzakcionális stratégiatanítás (TSI). Egyik kidolgozója Micahel Pressley, aki — társaival együtt — több, sikeres praxist folytató gyakorló tanár munkássága alapján alkotta meg ezt a modellt (BROWN–EL-DINARY–PRESSLEY–COY-OGAN 1995). A tranzakcionális jelző a módszer elnevezését tekintve háromféle jelentésben releváns. Először is annak tudatosítását jelenti, hogy a szöveg értelme, jelentése, nem magában a szövegben van, s nem is csupán az olvasó elméjében, hanem inkább e kettő kölcsönhatásában, közös metszetében. Másodszor annak beláttatására, megtapasztaltatására utal, hogy a szöveg jelentése az értelmező közösség tagjainak interakciói, tranzakciói keretében jön létre. A jelző harmadik jelentése az, hogy a tanulók adott szöveggel

kapcsolatos reflexiói, megnyilatkozásai befolyásolják a tanárt, a tanítás folyamatát.

A TSI-modell alkalmazásakor a tanárok a stratégiák egy szűkebb csoportjára koncentrálnak, ám ezek használatát hosszú időn keresztül — akár egy teljes tanéven át — gyakoroltatják. E stratégiák a következők: a szöveg előzetes áttekintése, jóslás, azaz előfeltevések megfogalmazása, belső képek megalkotása, összefoglalás, az olvasottak saját szavakkal történő megfogalmazása, kapcsolatteremtés a meglévő tudás és az új információk között, valamint a megértés monitorozása. A fentieken kívül olyan javító stratégiák alkalmazását is megtanítják, mint pl. a homályos részek újraolvasása, vagy a kontextus használata egy ismeretlen szó jelentésének kitalálásakor. A legfontosabb, hogy a diákok megtanulják, hogyan, miért és mikor használják e stratégiákat a jelentésteremtés, a mélyebb megértés érdekében.

A tanítás során különböző munkaformák használatosak: a frontális tanítástól kezdve a páros, kiscsoportos, ill. kooperatív tanulási formákon át az egyéni munkáig. Mindeközben nem az egyes stratégiák megtanulása áll a középpontban, hanem inkább az, hogy a diákok képesek legyenek a céljaiknak leginkább megfelelő stratégiákat kiválasztani, és rugalmasan alkalmazni őket olvasás közben. A felelősség fokozatos átengedése ennek a modellnek is meghatározó jellemzője, szükség esetén azonban a tanár további tanításról, azaz modellálásról is gondoskodik, ráadásul a gyerekek egymásnak is magyarázzák, bemutatják a stratégiák használatát.

Mint a fentiekből kiderült: a stratégiák tanításának többféle útja, módja létezik. Bármelyiket választjuk is, egy biztos: nagy lépést tehetünk előre a szövegértés tanítása terén. A külföldön évtizedek óta folyó kutatások bebizonyították, hogy a szövegértés sikeres fejlesztésének egyik legfontosabb feltétele, összetevője — különösen a kezdő olvasók esetében — az olvasási stratégiák használatának megtanítása. Ezt erősítette meg az USA-ban a PANEL (2000) elnevezésű nagyszabású kutatás, melynek keretében több ezer olvasástanítással kapcsolatos publikáció metaanalízisét végezték el a terület kiváló szakértői. Azt is megállapították, hogy a stratégiák tanításának módja kevésbé releváns a szerepükhöz képest, ti. hogy aktív interakcióra készítetik az olvasó gyermekeket.

Ha meg akarjuk haladni az évtizedek óta alacsony szövegértési teljesítményszintet, ha sikerrel akarjuk fejleszteni tanítványaink szövegértési kompetenciáját, kikerülhetetlen az olvasási stratégiáknak nevezett kognitív és metakognitív folyamatok középpontba állítása.

A stratégiák elsajátítása időigényes, tanításuk több éven át napirenden tartandó. Csak így remélhetjük, hogy a kevésbé jól olvasók is eljutnak a megértési stratégiák hatékony alkalmazásáig, s képessé válnak az adekvát stratégiák, ill. kombinációik megválasztására, rutinszerű használatára, valamint önszabályozásra, a stratégiák feletti kontrollra.

A leggyengébbek elsősorban explicit tanítással fejleszthetők, vagyis azáltal, hogy a tanító hangosan gondolkodva bemutatja, hogyan használja a stratégiákat olvasás közben. Ehhez azonban önmegfigyelésre, önreflexióra van szükség, azaz metakognícióra, egyfajta felfedező utazásra a saját elménkben. Itt az ideje tehát, hogy mi: tanítók, tanárok elkezdjünk másképp olvasni és gondolkodni, mint eddig.

Bibliográfia

- BÁRDOSSY Ildikó – DUDÁS Margit – PETHŐNÉ Nagy Csilla – PRISKINNÉ Rizner Erika (2002): *A kritikai gondolkodás fejlesztése*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- BROWN, Rachel – BEARD EL-DINÁRY, Pamela – PRESSLEY, Michael – COY-OGAN, Lynne (1995): *A transactional strategies approach to reading instruction*. The Reading Teacher, 49. 3. 256–258.
- CASSIDY, J. és D. (2001/2002): *What's hot, what's not for 2002*. Reading Today. December, January
- CASSIDY, J. és D. (2004/2005): *What's hot, what's not for 2005*. Reading Today, December, January
- CS. CZACHESZ Erzsébet (1998): *Olvasás és pedagógia*. Mozaik Kiadó. Szeged
- CS. CZACHESZ Erzsébet (1999): *Olvasástanításunk eredményei és problémái*. Modern Nyelvoktatás. 5. 1. 25–35.
- CS. CZACHESZ Erzsébet (2001): *Ki tud olvasni?* Iskolakultúra. 5.
- DURKIN, Dolores (1979): *What classroom observations reveal about reading instruction*. Reading Research Quarterly, 14. 481–533.
- DUFFY, Gerald G. – ROEHLER, Laura R. – HERRMANN, Beth Ann (1988): *Modeling mental processes helps poor readers become strategic readers*. The Reading Teacher, 41. 8.
- FIELDING, Linda – PEARSON, David P. (1994): *Reading Comprehension: what works?* Educational Leadership 51. 5.
- HARVEY, Stephanie – GOUDVIS, Anne (2000): *Strategies that work*. Stenhouse Publishers, York
- KEENE, Ellin L. és ZIMMERMANN, Susan (1997): *Mosaic of thought: teaching comprehension in a reader's workshop*. Portsmouth, NH, Heinemann
- OGLE, Donna (1986): K-W-L: *A teaching model that develops active reading of expository text*. The Reading Teacher, 39. 564–570.
- PALINCZAR, A. S. – BROWN, A. L. (1984): *Reciprocal teaching of comprehension- fostering and monitoring activities*. Cognition and Instruction, 1. 117–175.
- PEARSON, P. David – GALLAGHER, M. C. (1983): *The instruction of reading comprehension*. Contemporary Educational Psychology 8.
- PANEL, (2000): *National Reading Panel. Teaching Children to Read: An evidence-based assesment of the scientific research literature on reading and its implications for reading instruction*. /Reports of the subgroups. <http://www.nichd.nih.gov/publications/nrp/report.htm>

- PRESSLEY, MICHAEL (2001): *Comprehension instruction: What make sense now, what might make sense soon*. Reading Online, 5. 2. September
<http://www.readingonline.org>
- RAND, Snow, Catherine chair of RAND Reading Study Group (2002): *Reading for understanding. Toward an R&D program in reading comprehension*. RAND Corporation
<http://www.rand.org>
- TARKÓ Klára (1999): *Az olvasás és a metakogníció kapcsolata iskoláskorban*. Magyar Pedagógia, 99. 2. 175–191.
- TEMPLE, Charles – STEELE, Jeannie – MEREDITH, Kurtis (1998): *A kritikai gondolkodás fejlesztése olvasással és írással*. Projekttankönyv I–VIII. Kézirat
- TÓTH Beatrix (2003 szerk.): *A nyelvi kompetenciák élményközpontú fejlesztése*. ELTE TÓFK. Bp.
- TÓTH László, dr. (2002): *Az olvasás pszichológiai alapjai*. Pedellus Tankönyvkiadó Kft. Debrecen

ANYANYELVI FEJLESZTÉS JÁTÉKOKKAL

SINKÓ JUDIT

„Mindenhez van jogom,
Hát játszom.
Fönről gyerekeknek, lentről
Embernek látszom.”
(Ratkó József)

A játék a gyermekkor fő foglalatossága. Tevékenység, élvezet és lehetőség arra, hogy érveljen, kutasson, problémákat oldjon meg. Lényege az, hogy ezek a tevékenységek örömet szerezzenek, mindemellett komoly céljai is lehetnek. Minden játék más és más anyanyelvi készséget fejleszt vagy ismeretet, közvetít. A legtöbb játék többhasznú, számtalan módon csoportosítható. Az alábbi csoportosítás abból a szempontból történt, hogy melyik játék mire használható, milyen készségek, illetve ismeretek fejlesztésére szolgál.

A szókincs gyarapítását szolgáló játékok

- Egyszerű szógyűjtő játékok (G. FELDE 22–7)

Szólánc

Folytasd a szóláncot a szó utolsó betűjével vagy az ábécé következő betűjével!

Pl. autó — árpa — banán — cica

Csigaszavak

Olyan szavak alkotnak csigaszavakat, amelyeknek első és utolsó betűje ugyanaz.

Pl. polip, gazdag, szakasz

Szótól szóig

Mindig csak egyetlen betűt cserélhetsz ki.

Pl. PÉK — tó jegében vágott nyílás LÉK — élet LÉT — kockázat TÉT — közterület TÉR

- Szóépítő játékok (SZÜTS 1999: 12–13.)

Melyik betű illeszthető a három szó elé?

Minden játékos kap három szót, ha mindhárom szó elé ugyanazt a betűt, hangot illesztjük, újabb három értelmes szót kapunk. A kérdés: melyik betűt, hangot kell a következő három szó elé illeszteni?

Pl. tő, lő, lep — ütő, ülő, ülep

Rímhívás

Mondunk egy szót, csak egy betűt szabad hozzátenni, lehet elejére, végére, középebe, de más legyen a szó jelentése. (A hozzátett betű toldalék nem lehet.)

Pl. orom — korom, borom, torom

Rímhívás betűcserével

A szó első betűjét kell kicserélni másik betűvel úgy, hogy értelmes szót kapjunk.

Pl. fiú — hiú, város — gyáros

- Szórejtvények (G. FELDE 31–6)

Csacsipacsi

Olyan szóösszetételek, melyek legelső betűjük kivételével tökéletesen megegyeznek egymással. A játékosok megkapják a megfejtendő szavak, szókapcsolatok meghatározását, valamint az egymástól különböző két betűt.

Pl. Szamárkézfogás

CS–P CSACSI–PACSI

Péksüteménymustra

ZS–SZ ZSEMLE–SZEMLE

Körfolyosó méltóság

G–R GANG–RANG

Csoportkép tolvaj

T–R TABLÓ–RABLÓ

Hölgykeret

D–R DÁMA–RÁMA

Kancsal rím

Megadott mássalhangzók közé más-más magánhangzót kell tenni úgy, hogy értelmes szavakat kapjunk.

Pl. Keress kancsal rímű igéket a megadott főnevek mellé!

Mit csinál a

haver — hever korong — kering
gyár — gyűr tonik — tűnik

Anagramma (G. FELDE: 36)

Betűcserejáték, amelynek lényege, hogy a megadott betűsorból, szóból, névből úgy kell új, értelmes szót alkotni, hogy fel kell használni az összes megadott betűt anélkül, hogy megváltoztatnánk vagy hozzátennénk akár egyet is. Pl. Hová utaznak a következő személyek?

VOGA IRÉN – Norvégia

SARU ZITA – Ausztria

U. TÁRAS LIZA – Ausztrália

GANTI ERNA – Argentina

Dadogós szavak (SZÜTS 1999: 15)

Ugyanaz a szótag, illetve ugyanazok a szótagok, betűcsoportok ismétlődnek bizonyos szavakban; szóalakokban. Én mondom a dadogós szó meghatározását, találd ki, melyik szóra illik.

Pl.: Egy tárgyragos számnév — ötöt

Kerti munkát jelentő főnév — ásás

„Dalának” — másként mondva — énekének

• Szótárat igénylő játékok

Szótárpárbaj (FISHER 2000: 26)

Írjunk előre szólistát. Mikor a listáról egy szót felolvasunk, akkor indul a verseny. Minden gyerek előtt ott a feladathoz szükséges szótár. Ebből igyekeznek megtalálni mindenki az adott szót.

Akinek sikerült, az kézfelemeléssel jelez, megadja az oldalszámot, és felolvassa a szó jelentését.

A győztes pontot kap.

Szótári találós kérdések

A szótár egy megfelelő (előre kiválasztott) szócikkének meghatározását mondjuk el, és a tanulóknak kell kitalálniuk a szótári szót.

Szavak jelentéseinek, egymáshoz való viszonyának tudatosítását szolgáló játékok

- Szinonima- és homonimajátékok

Egy szóalak, két jelentés (SZÜTS 1999:29)

Melyik szó vagy szóalak jelentheti mindkettőt?

Pl. tintafoltok — hapsi PACÁK

szemle — szőlőlére MUSTRA

Mondd más szóval, egy bizonyos magánhangzóval! (SZÜTS 1999: 29)

Mondd más szóval, de csak egy bizonyos magánhangzó lehet a rokon értelmű szóban. (A magánhangzó lehet rövid is, hosszú is)

Pl. Fut — csak *a*-val. NYARGAL

Imádkozik — csak *ö*-vel. KÖNYÖRÖG

Etet — csak *á*-val. TÁPLÁL

- Szóösszetétel-játékok

Mi lehet a közös előtag? (G. FELDE 80)

Kapcsoljunk egy-egy előtagot a megadott szavak elé úgy, hogy egybeírandó szavakat kapjunk!

→ sonka

→ orgona

GÉP → park

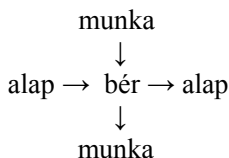
FÉNY → év

→ selyem

→ sorompó

Szócsillag (G. FELDE 85)

Összetett szavakból rakjuk ki. Kell egy alapszó, amelyhez két másik szó előtagként és utótagként egyaránt hozzákapcsolható úgy, hogy értelmes magyar szavakat kapunk.

Állatból növény (G. FELDE 77)

Egy-egy hozzájuk kapcsolt utótag segítségével alakítsuk át az állatokat növényekké!

kakukk.....

gólya.....

szarka.....

oroszlán.....

- Szóelrejtő játékok

Burokszavak (G. FELDE 60)

Egy rövidebb szó a két végére rakott egy-egy betűből burkot kap.
Mondjunk olyan igét, amelyek az „ara” tevékenységét jellemzik.

Pl.

M	A	R	A	T
F	A	R	A	G
H	A	R	A	P
M	A	R	A	D

Intarzia (G. FELDE 64)

Egy-egy hosszabb szóba vagy mondatba megszakítás nélkül beleépítünk egy másik szót vagy betűkapcsolatot.

A megfejtés három gyümölcsnév

MÁLNA

. . . .

ANANÁSZ

. . . .

NARANCS

. . . .

Nyelvtörténeti ismeretek tanítását szolgáló játékok

- *A szavak eredete* (G. FELDE 94)

Társítsátok össze a nyelveket és a szavakat aszerint, hogy melyik nyelvből melyik szó került a magyarba.

polgár	német
rektor	latin
zsabó	francia
megye	török

- *Szójelentésváltozás*

Betűk, hangok, az ábécé gyakorlását szolgáló játékok

- *Hiányzó betűk pótlása*

- *Rímes játékok*

Kancsal rím

Rímhívás

Rímhívás betűcserével

Rímtenisz

Rímes vers

Helyesírás-fejlesztő játékok

- Szóelrejtő játékok (SZÜTS 1999:15)

Kenguruszavak

Melyik rövidebb szó rejtőzik a következő szavak közepén? (A fiahordó kenguruhoz hasonlóan.) Elő- és utótag nem jó!

Pl. számarány, gézengűz

Burokszavak

Intarzia

- Elválasztás- és szótagolásjátékok
- Betűjátékok

Betűpiramis (G. FELDE 42)

A piramis csúcsából — egy kétbetűs szóból — indulunk ki, és úgy jutunk el a talapzatiig, hogy a sorok meglévő betűihez egy új betűt hozzáadva értelmes szót kapunk.

Pl.

— helyhatározórag

RA

— menyasszony

ARA

— sárgás színű nemesfém

ARANY

— útnak, folyónak ív alakban

hajló szakasza

KANYAR

— fertőző gyermekbetegség

KANYARÓ

— ragadozó állat testrésze

RÓKANYAK

Betűrombusz (G. FELDE 46)

A játékosoknak a betűszaporítás után betűfogyasztással vissza kell jutniuk egy kétbetűs szóhoz.

Pl.

helyhatározórag					R	A
kopasz				T	A	R
az egyik vétagot			K	A	R	T
nélkülözhetetlen iskolai eszköz			K	R	É	T
modern repülő szerkezet	R	A	K	É	T	A
előnyös pénzügyítő hely	T	A	K	A	R	É
küzdősport		K	A	R	A	T
színes			T	A	R	K
szándékozik				A	K	A
tesz					R	A
kicsinyítő képző						K

Nyelvtani ismeretek gyarapítását szolgáló játékok

- Szórejtvények

Hány van belőle?

Pl. ZETZETZETZET — négyzet

Ugyanaz ismétlődik

Pl. ELEKELEK - ismételek

- Társítási játékok

csacsipacsi

kancsal rím

Mondatalkotási játékok

Vad válaszok (FISHER 2000: 22)

Minden játékos három papírt kap. Az egyikén egy kérdés van, a másikon egy főnév, a harmadik üres, erre kerül majd a válasz. A cél az, hogy az első papíron szereplő kérdésre adandó válaszbba belekerüljön a második cetlire írt szó. A játékosok kapnak egy papírt, amelyre felírnak egy kérdést. Egy másik papírra felírnak egy főnevet, esetleg jelzős szerkezetet. A papírokat összekeverik egy dobozban vagy kalapban. (A kérdéseket és a szavakat tartalmazó cédulákat előre is el lehet készíteni.)

Minden játékos kap, vagy húz magának egy kérdéses és egy főneves cédulát, és kap egy üres papírt is.

¹ A szót a forrásnak megfelelő helyesírással közöltük. Helyesen: *karate*

Az egyénileg, párban vagy kis csoportban játszó kitalálnak egy olyan választ a kérdésre, amelyben szerepel a kapott főnév is. Ezt a választ leírják az üres cédulára.

A kérdéseket és a válaszokat felolvassák, s minden, a megadott szót tartalmazó értelmes válasz pontot kap.

Habart mondatok (FISHER 2000: 78)

Írjunk mondatokat papírlapra vagy kártyára, majd vágjuk fel szavakra.

Adott jelre a csoportnak vagy játékosnak össze kell raknia egy nyelvtanilag helyes, értelmes mondatot. Az győz, aki leghamarabb végez.

Olvasókör (FISHER 2000: 81)

A játékosok körben ülnek, ugyanannak a könyvnek egy vagy több példányával a kezükben.

A kiválasztott felolvasó elkezd olvasni, de nem mutatja meg a többieknek, hogy hol nyitotta ki a könyvet.

Egy új mondat első szavánál a felolvasó egyszer csak megáll. A bal oldalán ülő játékosnak tippelnie kell a következő szóra, és így tovább.

Ha valaki helyesen tippel, ő lesz a felolvasó. Az előző felolvasó befejezi a mondatot, átadja a könyvet, s az új felolvasó másik bekezdést választ valahol a könyvből, s minden ugyanúgy folytatódik.

Ha a mondat úgy ér el a pontig, hogy egy játékos sem talált el egyetlen szót sem, akkor a felolvasó átadja a könyvet a következő játékosnak, aki folytatja valahol a felolvasást.

Előfordul, hogy a játékosok szívesebben játsszák ezt úgy, hogy a kérdéses szóra mindenki tippelhet a csapatból.

Szólások, szóláshasonlatok, közmondások játéakai (SZÜTS 1999: 53, 56–57)

Elferdített szólások

A szólásban egy szót elferdítve mondok, javítsd ki! Hogyan hangzik a szólás helyesen?

Pl. Régóta a gyomrában van.

Se feje, se farka.

Közmondáskereső

Én mondom a közmondás jelentését O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások c. könyvéből, megadom a kulcsszavakat is. Mi a közmondás?

Pl. Ha sokan intézkednek, csak kárára van az ügynek. *Bába* — A sok bába között elvész a gyerek.

Ne költskezz anyagi erődn felül! *Takaró* — Addig nyújtózkodj, amíg a takaród ér.

„*Szemes*” *szólások*

Fejezd ki a következő meghatározásokat *szem* főnevet tartalmazó szólással!

Pl. Féltő gonddal óv valakit. Vigyáz rá, mint a szeme világára. (SZÜTS 1999: 53)

Egyéb műveltségi elemeket hordozó játékok

• Irodalmi játékok

Habart versek (FISHER 2000: 35)

Válasszunk egy olyan verset, amely érdekelheti a játékosainkat. Fénymásoljuk, majd vágjuk szét soronként (ha viszonylag rövid) vagy versszakonként (ha hosszabb)! Adjunk egy szétszabdalt verset minden játékosnak, párosnak vagy csapatnak!

Az összevissza kevert sorokat adjuk oda a játékosoknak, akiknek az a feladatuk, hogy újra a legértelmesebb sorrendbe tegyék a versdarabkákat (amely sorrend feltehetően megegyezik az eredetivel)!

Megadott idő után, vagy amikor mindenki befejezte a munkát a legjobb tudása szerint, a játékosok felolvassák „műveiket”.

Ezután meghallgathatják vagy elolvashatják az eredeti költeményt. Az nyer, akinek a verse a legközelebb áll az eredetihez.

Rímtenisz (FISHER 2000: 40)

Két játékos vagy csapat felváltva mond rímelő szavakat. Ha valaki elakad, elvesztette a menetet. A forduló vesztese kezdi a következő menetet.

Pl. ég — kék — még

Rímes vers (FISHER 2000: 40–41)

Határozzuk el, hogy milyen rímképletet választunk. A legkönnyebb a páros rím: AABB. Az első játékos vagy csapat megad egy szót, a második rímet mond rá. A harmadik mondja a harmadik szót, a negyedik az erre rímelőt. A játékosok felváltva alkotnak négysoros verseket a megadott rímekkel. A verseket a végén felolvassák, csiszolják, javítgatják, szerkesztik.

Mesék háborúja (FISHER 2000: 61)

Két csapat áll egymással szemben. Az A csapat egyik tagja elkezd egy történetet, s hirtelen abbahagyja valahol. A B csapatból valakinek úgy kell folytatnia, hogy eltérítse a történet vonalát „de...” kezdettel, s ő is akárhol abbahagyhatja. Az A csapat második tagja megpróbálja visszatéríteni a történetet az eredeti medrébe, a B csapat megint eltéríti vagy befejezi, mire az A megpróbálja újramezdeni, „feléleszteni”, és így tovább.

Találékonytságot, leleményességet, nyelvi fantáziát fejlesztő játékok

— *anagramma*

— *csacsipacsi*

— *kancsal rím*

— *palindrom* (G. FELDE 38)

A szót alkotó betűk helycseréje, de itt már tartani kell a betűk eredeti sorrendjét. Az adott szót (mondatot) megfordítva ugyancsak értelmes szót (mondatot) kapunk.

Tréfás feladványok pl.

Ha a vízínövényt megfordítom, megtudom, hogy milyen nemzetiségű.

NÁD — DÁN

Ha a kártyalapot megfordítom, több időegység lesz.

KÁRÓ — ÓRÁK

Ha a levest megfordítom, bevetetlen földdarabot kapok.

RAGU – UGAR

— *szórejtvény*

— *kakuktktozás* (G. FELDE: 165)

Melyik az az egy szó, amelyik valami miatt (alak, jelentés, eredet stb. lehet az ok) nem illik a többi közé?

ég

sejt

nyúl

mer (mert mindkét jelentésben ige, a többi ige és főnév)

vár

Bibliográfia:

ADAMIKNÉ Jászó Anna – KÁLMÁNNÉ Bors Irén – KERNYA Róza – H. TÓTH István: *Az anyanyelvi nevelés módszerei. Általános iskola 1–4. osztály*. Kaposvári Egyetem CSVM Pedagógiai Főiskolai Karának Kiadója. 2001.

G. FELDE Györgyi: *Nyelvi játékok az anyanyelvi ismeretterjesztés szolgálatában*. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Bp. 1984.

FISHER, Robert: *Tanítsuk gyermekeinket gondolkodni játékokkal*. Műszaki Könyvkiadó. 2000.

SZÚTS László: *Szójátéktár*. Ciceró Könyvkiadó. 1999.

A KISGYERMEKKORI ESZTÉTIKAI FOGÉKONYSÁG KAPCSÁN A SZEMLÉLETESSÉG FOGALMÁRÓL

DARÓCZI GABRIELLA

Az esztétikai fogékonyság fogalom, tudjuk, egyszerre használatos több különféle diszciplína — pszichológia, esztétika, művészetelmélet — nyelvében.

A cím illetően megfogalmazásával azt állítom kimondatlanul, hogy bizonyos életszakaszokban a „valaminek valami mástól történő elkülönítése „(megkülönböztetés)”¹ (BACSÓ 2001) annak műveletei az adott életkorra jellemzően sajátos módon történnek.

A jelenség leírásához elengedhetetlenek azok a fejlődés-lélektani ismeretek is tehát, melyek a 3–7 éves korosztály belső műveletrendszerével kapcsolatosak. (Belső műveleti rendszeren értjük azokat a feladatmegoldó művelet-típusokat, melyekkel a gyermek a világban tájékozódik.)

Már itt szeretném jelezni — a fenti idézettel összefüggésben is fontos ezt megtenni —, hogy a kijelölt életszakasz adott időszakában — különösen 4-5 éves korig —, a gondolkodás fejlődési folyamatában a szemléletes-képszerű szakasz „lezárultáig” nem beszélhetünk tudatos műélvezetről. Arra a „munkára” gondolok itt — e sokszor felületesen használt metafora kapcsán —, melynek során valamely tárgy² (mely természetesen lehet beszédmű is) „megjelenése”³ (ANGYALOSI 1999) sajátos figyelmet kelt fel, és ez egy következő pillanatban a „tetszés vagy „nemtetszés” (ANGYALOSI 1999) spontán megjelenésével társul.

¹ Heidegger: Einführung in die phänomenologische Forschung. (1923/24) In Bacsó 2001: 77. l.

² A 'tárgy' fogalom kapcsán szükséges lenne kitérni az esztétikai hatást is kiváltó nem intencionális és az esztétikai funkciójú arte faktumok, vagyis a műalkotások közötti különbözősége, a különbségtételének az írásnak azonban nem feladata.

³ Gerard Genette metaforáját fordítja ekként Angyalosi Gergely *Idea és funkció* c. tanulmányában (in: Gond 18–19. szám 1999. 163. l.). Genette a *L'oeuvre de l'art* (I. Immanence et transcendence. II. La relation esthétique) című kétkötetes munkájában a műalkotás státusát és funkcióit vizsgálja, és a műhöz való viszonyt elemezve azt funkcionálisként írja le. Angyalosi Gergely Genette koncepciójának összefoglalásakor azt továbbgondolva olyan feladatok megfogalmazásával zárja tanulmányát, melyeket minden olyan oktatásban, nevelésben részt vevő pedagógusnak végig kellene gondolnia, aki gyerekek körében vagy ennek a bizonyos viszonyoknak az alakulása körül bábkodik, vagy fogalmi szinten igyekszik azt reflexívvé tenni. Ezen „kihívások” közül álljon itt három: „[...] újra kell gondolnunk a magas kultúra-tömegkultúra kérdést, az esztétikai tárgyak praktikus funkcióinak problémáját, vagy éppen a tetszés és az érdekeltség sajátos viszonyát”.

Feltételezésem szerint abban, hogy a befogadó érdekelt marad egy olyan helyzetben, melyben közte és a műalkotás között esztétikai reláció jön létre, azaz nem megy el, nem fordítja el a fejét, az is szerepet játszik, hogy sikerül-e képzeletének korábbi tapasztalatokból, szunnyadó emlékekből, korábbi élmény lazán levált részleteiből, továbbhangzás, visszacsengés, utórezgés hatására megképeznie egy tárgy, jelenség képét. Ez egyaránt igaz a kisgyermek, a kamasz és a felnőtt esetében is.

Mérei Ferenc lebilincselő közvetlenséggel és hitelességgel mutatja be *Lélektani napló* (MÉREI 1961) című munkájában a kisgyermekkorú gondolkodás általa élménygondolkodásnak nevezett szakaszát, mely jellemzően 5-6 éves korra tehető.

Azért szeretném éppen az 5-6 éves kor gondolkodási sajátosságai kapcsán körüljárni az esztétikai fogékonyság és a szemléletesség jelenségét, mert az adott életszakasz feladatmegoldó műveletei, a „jelentéshordozó” és a „jelentett” elkülönülésének módja kifejezetten termékenyítőleg hat ahhoz a jelentési rendszerhez képest, amely akár a néhány évvel idősebb gyerekek esztétikai tudatát jellemzi.

Azt állítom tehát, hogy a Mérei által élménygondolkodásnak nevezett időszakban⁴ élményhálók, „gondolatfelhőkkel” találkozunk, melyek az esztétikai tudat tekintetében jóval megejtőbbek, mint a pusztán jelentés és megjelölés közvetítő szférájából kilépő lepárolt képek, még ha a képzetalkotás tekintetében ez utóbbiak is a fejlettebbek.

Mérei szerint az élménygondolkodás mint *sui generis* intelligencia fok produktumai erős átélési háttérű, hangulati színezetű, tárgyi tartalmakat hordozó élmények, élménymaradványok.

Ezek a maradványok spontán disszociációval válnak le az élményegészről. Később egy helyzet, intonáció, mimika valamilyen láthatóság-érték váratlanul rátapad az élménymaradvány egy részletére, és berántja azt az érzékelés folyamatába. Ez a konkrét részlet „tovább pergeti az élményt, amelyet képvisel” (MÉREI 1961: 43). A váratlanul összeillő, elemekből egészet létrehozó folyamatban az élménymaradvány azt a jelentést, amelyre utal, önmagában testesíti meg, azaz nem valami különállót jelez. (A különálló valamilyen előzetesen rögzített, szabály alapján létrejött jelentés.) Az aktuális tapasztalat — ahogy fentebb is megfogalmaztam — előránt a tudat „mélyéből” egy korábbi, hangulatilag erősen színezett élményrészletet, és ahhoz társulva jön létre egy lehetséges értelem.

⁴ A szakaszolás a hasonlóságok egybegyűjtését szolgálja inkább és nem a különbözőségek lehatárolását.

Lássunk egy egyszerű példát: a mese-beszédnek, tudjuk jól, megvannak a maga hangerőmintái, melyekkel a mesemondó bátran élve akár hatástalaníthatja is a fogalmi gondolkodás különféle műveleteit.⁵

Az „egyszer volt, hol nem volt” mesei frázist, mondhatjuk, szinte minden mesemondó hasonló megfontolásból intonálja sajátosan. Ez a sajátság, az érzéki elem a korábbi mesehallgatási élménytől elszakadva valami lesüllyedt egészet magában foglalva, azt közvetlenül megjelenítve segíti a gyereket reflexív tudatosítás nélkül érteni az aktuális élményt. A gyerekek magatartásában tapintható a változás, a tekintetükben, testtartásukban megjelenik a mesére várakozás feszültsége.

Ennek a bizonyos aktualizáló élménymaradványnak a lényege, ami egyben működésének a lényege is, éppen a megjelenítő erőben ragadható meg. Szemléletessége abban áll, mint ami nem „képet ad” valamiről, sokkal inkább jelent egy megjelenítő gyakorlatot.

Következő példaként álljon itt a Magyar etűdök 38. darabja:

Arany ágon ül a sármány,
kicsi dalt fúj fuvoláján,
arany égen ül a bárány,
belezendít citeráján.

A felező nyolcasok a verstörténés mesés jellegét erősítik fel. Most megint csak nem arról van szó, hogy a ritmus valami rajta kívül állót „világít meg”, mondjuk, „rávilágít a mesére”; a szemléletesség ebben az esetben abban ragadható meg, hogy a ritmus sokkal inkább magát a verstörténést „világítja be” korábbi szövegélmények továbbhangzása, visszacsengése révén.

Az előző sorokban természetesen a megvilágítás, bevilágítás lehetséges metaforikus értelmének, a megértésnek a sajátos produktumára utalok itt; arra, ahogy az észlelés során a gyerek elkülöníti, megragadja⁶ (BACSÓ 2001) a hallottakat.

⁵ Így jart e sorok írója is, amikor egy ízben a rádióban Berecz András által elmondott mesét hallgatott. Az illokúciós erő, az intonációs megoldások annyira lebírták a figyelmét, hogy fogalmi szinten vajmi keveset tudott rekapitulálni magából a történetből a mesehallgatás után, a fogalmi szinthez köthető gondolkodási műveletek (analízis, szintézis, absztrahálás) nem igazán léptek működésbe; az csak tovább színesíti a képet, hogy az eset valamivel később az előzőhöz hasonlóan ismétlődött meg, ugyanazon körülmények között.

⁶ A metaforákat Bacsó Béla *Az esztétikai fenomenalitása és az esztétikai észlelés* című tanulmányából kölcsönöztem (in: Bacsó 2001: 75. l.), melyben a szerző Heidegger Bevezetés a fenomenológiai kutatásba című előadásából idéz.

Itt utalnék arra, hogy — egy másik írásban — érdemes lenne kitérni az észlelés és az értelem kapcsolatának, és az értelemadás alakulásának vizsgálatára fenomenológiai nézőpontból.

Természetesen szükség van mindehhez az érzékelés gazdagságára, ritmusérzékre, inspirációs és intuíciós készségre, melyek mind esztétikai érzékek. Mégsem állíthatjuk azt, hogy a szó heideggeri értelmében vett „valami mással szembeni” kiragadásról és ilyen értelemben valami esztétikairól lenne szó, a jelenség — az esztétikai fogalmánál maradva — inkább minősíthető preesztétikainak. Ez utóbbi fogalom használatával azonban óvatosan kell bánni, mert némileg lefokozó, kezdetleges, csökkent értékű mellékértelem gyanújával árnyékolja be azt a pompázatos folyamatot, amelyben egy részlet — nevezzük ezt Mérei után utalásnak⁷ (MÉREI 1961) — hangulati színeze- te, élményközelsége, spontaneitása és az ebben megragadható szemléletesség által teszi esztétikai értelemben fogékonnyá és formabontóvá a gyermeket.

E rövid eszmefuttatás végén az oktatás mindennapi gyakorlatával kapcsolatban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy tapasztalataim szerint a pedagógusok a 'szemléletesség' fogalmát leggyakrabban 'illusztráció' értelemben használják, olyannyira, hogy pedagógiai elvvé is degradálják ezt a sokkal inkább mentálisnak nevezhető gyakorlatot.

Bibliográfia:

- BACSÓ 2001= BACSÓ Béla: *Írni és felejtani*. Kijárat.
GOND. 1999. 18–19. szám. Athenaeum.
MÉREI 1961= MÉREI Ferenc: *Lélektani napló*. Bp.

⁷ E fogalom Mérei központi kategóriája abban a fogalmi hálóban, mellyel az élménygondolkodás mechanizmusait mutatja be a már hivatkozott *Lélektani napló*ban.

A kötet szerzői

Balogh Csaba főiskolai tanársegéd (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

Benczik Vilmos PhD, nyelvtudomány, főiskolai tanár (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

Daróczi Gabriella PhD-hallgató, főiskolai tanársegéd (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

G. Gődény Andrea főiskolai adjunktus (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

Gönczöl Andrea PhD-hallgató, főiskolai adjunktus (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

Merényi Hajnalka főiskolai tanársegéd (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

Nagy Katalin PhD, irodalomtudomány, főiskolai tanár (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

Sebők Melinda PhD-hallgató, óraadó (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

Sinkó Judit főiskolai tanársegéd (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

Slíz Mariann doktorandus, óraadó (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

Tóth Beatrix főiskolai docens (Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

A kötet tizenegy tanulmánya
változatos olvasnivalókat kínál
az irodalomtörténet, a stilisztika, továbbá
az anyanyelv-tanítási módszertan
területéről.

Mécs László és a haldokló Babits
kapcsolata, útirajz-irodalom
az 1930-as években, uráli nyelvrokonaink
tragédiái, olvasási stratégiák és tanításuk,
anyanyelvi fejlesztés játékokkal —
hogyan csak néhányat emeljünk ki e könyv
színes tartalmából.